

Г.Ф. МАЗУР

**ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕХАНІЗМИ
СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ
АГРОПРОМИСЛОВОГО
ВИРОБНИЦТВА**

Монографія

Київ
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»
2014

УДК 658:330.3:631.15

ББК 65.32

М 12

Рецензенти: *Малік Микола Йосипович*, доктор економічних наук, професор, академік НААН (Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»);

Охріменко Ігор Віталійович, доктор економічних наук, професор (Національний університет біоресурсів і природокористування України);

Шпикуляк Олександр Григорович, доктор економічних наук, старший науковий співробітник (Вінницький національний аграрний університет)

Рекомендовано до друку вченою радою ННЦ «Інститут аграрної економіки» (протокол № 10 від 13 листопада 2014 р.)

Мазур Геннадій Федорович

М 12 Організація і механізми стимулювання розвитку агропромислового виробництва: монографія / Мазур Г.Ф. – К.: ННЦ ІАЕ, 2014. – 396 с.

ISBN

У монографії представлені результати дослідження організації і механізмів стимулювання розвитку агропромислового виробництва в Україні в умовах структурних змін та економічних трансформацій. Виявлені особливості формування економіко-фінансових стимулів та їх вплив на ефекти господарського процесу в аграрній галузі у контексті оцінок наявності постійних змін політики регулювання, а також державної підтримки. Обґрунтовані концептуальні положення розбудови засад стимулювання галузі в умовах системної її перебудови на усіх рівнях функціонування, задля адаптації до ринку.

Для науковців, державних службовців, викладачів, аспірантів, студентів.

УДК 658:330.3:631.15

ББК 65.32

ISBN

© Мазур Г.Ф., 2014

ВСТУП

Глибинні організаційно-економічні трансформації в агропромисловому секторі національної економіки забезпечили формування національних основ його розвитку. Адаптація до ринкового, конкурентного середовища господарювання зумовила комплексні зміни, у тому числі в системі стимулювання та її організації, а також механізмах здійснення стимулюючого впливу на учасників соціально-господарського процесу.

Україна як світовий гравець, а в деяких галузях – лідер, здійснює відповідні кроки в напрямі упорядкування цивілізаційно-господарського процесу. Контекст і перспективи розвитку вітчизняного агропромислового комплексу в сучасних інституційних умовах унормовують необхідність розбудови даної галузі з перспективною конкурентоспроможністю, що у свою чергу актуалізує питання стимулювання агропромислового виробництва. Втім, агропромисловий комплекс усе ще перебуває в стані глибоких організаційно-економічних трансформацій, які за результативністю, а також функціональністю необхідно розглядати з позицій дії механізмів стимулювання.

Становлення адаптованого до вітчизняних реалій механізму стимулювання щодо цієї надважливої виробничо-господарської системи економіки, відбувається в складних політичних та економічних умовах, що потребує зорієнтованої на національного виробника державної політики. Вирішального значення тут слід надавати регулятивній складовій, функцією якої, зокрема, стимулювання. Слід також пам'ятати про історично важливе значення агропромислового комплексу для національної економіки, проте цей аспект поки що не унормовує своєї виключності для державної системи управління на всіх рівнях – галузь залишається дотаційним придатком для економіки. Державні посадовці не приділяють належної уваги комплексному стимулятивному регулюванню в аспектах формування сприятливого інституційного поля для залучення достатнього обсягу інвестицій; розвитку інновацій; підвищення рівня оплати праці селян; інформаційного забезпечення сільськогосподарських виробників та надання якісних дорадницьких послуг; утвердження на селі таких організаційних форм господарювання, які б відповідали ментальності українського селянина. Серед фундаментальних чинників

стимулювання агропромислового виробництва слід виділити: утвердження приватної власності на землю й формування ринку землі, запровадження механізму справедливого ринкового ціноутворення; забезпечення рівнодоступності усіх виробників незалежно від організаційної форми до кредитних ресурсів, державної підтримки, каналів збуту продукції, включаючи експорт; законодавче закріплення пріоритетності розвитку сільського господарства в Україні.

Загалом подальший розвиток агропромислового комплексу і сільського господарства зокрема залежить від якості організаційно-економічного забезпечення шляхів вирішення існуючих масштабних проблем, які виходять далеко за межі власної виробничо-господарської діяльності. Поряд із цим аграрний сектор з усіма елементами й складовими, які забезпечують формування продовольчої безпеки на національному й на глобальному рівні, повністю залежний від функціональності механізму стимулювання виробництва, що постає для України однією з найважливіших невирішених проблем. Саме тому актуальність піднятої проблеми беззаперечна і становить науковий інтерес.

Перспективний розвиток і водночас формування стійкого базису конкурентоспроможності вітчизняного агропродовольчого сектору та національної економіки значною мірою залежить від рівня стимулювання. Агропродовольчий сектор як особливий сегмент національної господарської системи України, яка за специфікою побудови у своїй ефективності та забезпеченні добробуту країни покладається на потенціал аграрної складової, виконує роль локомотиву в забезпеченні сталого розвитку.

В умовах, що склалися в глобальному конкурентному світі, забезпечення сталого розвитку економіки є першочерговим завданням як у стратегічному, так і в тактичному плані, розв'язання якого в повному обсязі можливе лише за умови, з одного боку, комплексного, а з іншого – вибірково-спеціалізованого підходу до формування конкурентоспроможності галузей та секторів економіки держави. Одним із аспектів забезпечення сталості й конкурентної динаміки функціонування національної економіки є забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери, що досягається, зокрема, за рахунок формування дієвої, функціональної системи стимулювання.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

1.1. Еволюція концепцій і методологічних положень механізмів стимулювання розвитку економічних систем

Розвиток економічних систем і організаційних утворень, до складу яких належать агропромисловий комплекс та його складові, залежить від різного роду стимулів на мікро-, мезо- й макрорівні. Учасники ринкового обміну (підприємства, галузі, працівники) зазнають впливу держави, законів, ринку та його інститутів, а також інших утворень, що слід вважати стимулами. Так склалося історично у процесі еволюції суспільних формацій.

Теорія висвітлюваного нами питання багатогранна, а її постулати, на наше глибоке переконання, впливають з концепції регулювання та управління економікою, адже стимулювання – це, по суті, функція менеджменту. Саме тому висвітлення змістовних характеристик стимулювання розпочато з регуляторно-управлінських аспектів. Наукове усвідомлення сутності проблеми регулювання як квінтесенції різноаспектних стимулів сягають сивої давнини. Ця проблема бере свій початок від періоду виникнення організованих видів діяльності людей з виробництва продуктів для задоволення відповідних потреб. Регулювання, яке включає в себе стимулювання, здійснювалося спочатку як об'єктивна необхідність і не завжди організовано. З цього приводу науковці наводять різні думки, як і практики, що посилаються на накопичений досвід, тобто історія сконцентрувала відповідні позиції щодо концепції стимулювання, а остання набувала розвитку виходячи з реалій економічної діяльності в певній галузі господарської системи.

Регулювання як спосіб впливу держави на економічний процес, а також інші сфери життєдіяльності суспільства вперше було науково осмислено стародавніми філософами, проте вони розглядали його в загальносуспільному ракурсі. З позицій,

наближених до сучасної ринкової економіки, регулювання досить системно розглянув Адам Сміт, наголосивши на його необхідності з огляду на визнання виключно важливого значення такої його функції як стимулювання¹. Проте й функції розглядали як ситуативні атрибути впливу держави на ринковий процес незалежно від його особливостей. Система знань про регулювання сформована навколо наукових шкіл, теорій, парадигм, кожна з яких інтерпретує її сутність через функціональні пріоритети. З цього приводу слід зазначити, що регулювання, як усвідомлений наукою концепт впливу держави та дії інститутів на діяльність економічних агентів, розглядається в межах наукових течій, історично сформованих зокрема, це: меркантилізм, фізіократизм, класична теорія, марксизм, кейнсіанство, монетаризм, інституціоналізм. У такому ж ракурсі, в межах цих концепцій, слід науково інтерпретувати й суспільно-функціональні ознаки стимулювання, як надзвичайно важливої, всеохоплюючої функції регулювання. Також виділяють моделі державного регулювання (американська, японська, шведська, німецька, англосакська), які втілюються в практику за допомогою механізму як сукупності відповідних регламентів та інструментів.

Механізм регулювання, у даному випадку – стимулювання економічних систем, позиціонується як сукупність важелів, прийомів, норм, що забезпечують втілення на практиці політики управління. Теорія питання багатогранна й багатоаспектна, тому перед нами стоїть завдання означити теоретико-методологічні положення сутності й функціональних ознак стимулювання, як функції управління та провідника заходів регуляторної політики. З історії й еволюційних аспектів розвитку людства, господарських систем і комплексів відомо, що стимулювання як процес і формовані в результаті його здійснення мотиви поведінки індивіда, а отже – й організацій, які він створює і забезпечує їхнє функціонування, вирішальним чином впливають на результати – на усіх рівнях їх прояву. Мотивація – визначальна функція менеджменту, а механізм стимулювання – визначальна інструментальна система забезпечення соціально-господарського поступу суспільних формацій.

¹ Сміт А. Теория нравственных чувств / Сміт А. – М.: Республика, 1997. – 352 с.

Таким чином, висловлюючи думку про виключну важливість мотиваційних атрибутів соціально-господарського процесу в суспільстві, економіці та окремих її галузях, у нашому випадку – аграрній, зазначимо, що економіка розвивається в особливих інституційних умовах і під впливом певних забезпечувальних чинників, серед яких регульовну роль відіграє відповідний механізм (залежно від спеціалізації). Останній позиціонується нами як сукупність факторів функціонально-регулятивного плану, що організаційно забезпечують господарський процес. Його також можна розглядати в різних аспектах, але спочатку слід зосередити увагу на першооснові й історичній зумовленості еволюцій сутності цього поняття. Підвалини розуміння визначення й методологічно-практичного знання категорії «механізм» – механістичні. Тобто логіка дослідницького процесу сприймає думку про те, що механізм – це певний інструментарій втілення в життя заходів, а також забезпечення ефективного використання ресурсів і капіталу. Механізм опосередковує виконання управлінських рішень, регуляторних функцій, стимулює заходи щодо забезпечення розвитку організацій, економіки, людини.

Теоретичну ідентифікацію категорії «механізм» в економічному сенсі здійснили Л. Гурвіц, Е. Маскін, Р. Леодсон, а концептуальні позиції інших дослідників сконсолідовано в межах певних наукових шкіл. Згадані дослідники вбачали в механізмі певну гру, форма і зміст якої націлені на досягнення певного результату, який визначає поведінка економічних агентів. Ці автори є фундаторами економічної концепції механізму як організаційного утворення, що конституює відповідні інституції. Механізм, на їхнє переконання, позиціонований у практичній і теоретичній площині як форма поєднання ресурсів, активів, опосередкована певним набором дій². Таким чином, конструкція стимулювальних і регулювальних структурних утворень в економіці є функціональною завдяки механізму, який знаходить прояв у різних організаційно-практичних іпостасях. Економічні суб'єкти формують відповідну множину виборів (мотивацій), але при цьо-

² Измалков С. Теория экономических механизмов / С. Измалков, К. Сотен, М. Юдкевич // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 4–26.

му важливу роль з об'єктивно-ринкової точки зору, тут відіграє економічний механізм, який у свою чергу ідентифікує сукупні фактори забезпечення результатів господарювання. У цьому контексті він визначає систему стимулів і тому наближається до поняття економічного інституту, який також вибудовує систему стимулів і тому наближений до поняття економічного механізму, який в цілому вибудовує систему стимулів за рахунок створення відповідних правил³. Таким чином, для механізму характерні певні інституційні рамки, від яких залежить також стимуляційна активність учасників, а також умови співіснування економічних суб'єктів зі стимулами.

В існуючій системі механізмів розвитку економіки, яка в конкретному випадку розглядається нами як об'єкт стимулювання, важливе значення належить економічному механізмові функціонування підприємства. у сукупності це пов'язано з тим, що підприємство становить базисну функціонально-організаційну основу забезпечення різного роду ефективності соціально-економічних процесів. саме тому, вважаємо правильним кроком у теоретико-методологічному плані розглянути сутнісно-функціональні ознаки заданого механізму.

Змістовна характеристика поняття „економічний механізм” дає підстави нам стверджувати і наголошувати на інституційній природі цього явища, яке зокрема в економічній науці позиціонується як системне утворення, конструкція якого дає можливість розкривати та інституціоналізувати на практиці різноманітні економічні суб'єкти за: функціональністю; результативністю; ефективністю тощо. До таких, тобто «підвладних» економічному механізмові суб'єктів ми відносимо споживача, підприємство, об'єднання підприємств, галузь, економіку держави, глобальну економічну систему. Термін „механізм” досить широко вживається для означення низки економічних процесів – тлумачиться по-різному, від „... комплексу заходів”, спрямованих на дослідження певних цілей, до „... сукупності інституціональних та організаційних структур” і комплексів форм та методів, що ними використовують-

³ Там само.

ся⁴. Як вважає переважна більшість дослідників, з думкою яких значною мірою погоджуємось, економічний механізм – це система заходів, форм, методів, спрямованих на організацію управління, виробничих відносин, забезпечення фінансової стабільності та прибутковості, збалансованості інтересів суб'єктів господарювання, формування ефективної системи мотивації праці й утвердження статусу інноваційно-інвестиційної привабливості господарських структур. Для держави і населення, які існують, а головне – розвиваються в умовах транзитивної, трансформаційної економіки, надзвичайно важливо з найменшими втратами гармонізувати економічні інтереси, адже усебічна гармонізація зазначених інтересів – це: гарантія різного роду стабільності (соціальної, економічної, виробничої, фінансової тощо); базисний чинник підвищення рівня життя населення. Проте, саме на рівні підприємства формується загальноекономічна мотивація, тому від розвитку механізмів стимулювання залежить суспільний ефект. Економічний механізм, об'єктом впливу якого є суб'єкти ринку, виконує і стимулювальну функцію, формуючи відповідний рівень заінтересованості учасників господарського обміну в забезпеченні досяжного рівня результативності.

Дія згаданого механізму в певному напрямі є надзвичайно важливою передумовою забезпечення інтересів суб'єктів господарювання на відповідному ринку.

Процес стимулювання розвитку економіки, забезпечує відповідний економічний інтерес економічних агентів, який виявляється на мікро-, мезо- і макрорівні, забезпечуючи відповідний, прийнятний для того чи іншого суб'єкта результат. Передусім економічний інтерес є породженням і соціальним проявом потреби, її усвідомленням. Але реалізуються інтереси через трудову, господарську, соціальну діяльність людей, їхні економічні відносини.

У заданому аспекті господарських взаємодій формується економічний інтерес як і будь-який інший, в загальнотеоретичному плані – це прагнення, потреби, те, що буде на користь чому-

⁴ Економічна енциклопедія: в 3-х т. [редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.] – Т. 2. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 848 с.

небудь⁵; економічний інтерес – це корінний інтерес суспільства у сфері матеріального виробництва; об’єктивні спонукальні мотиви економічної діяльності людей, зумовлені розвитком їхніх потреб, реальна причина соціально-економічних дій, які лежать в основі мотивів різних суб’єктів до господарської діяльності⁶. Проте на рівні кожного конкретного підприємства формується особливий конструкт зацікавленості, інтересу щодо шляхів забезпечення ефективного господарювання. Інтерес є інституційно зумовленим мотивом поведінки економічного агента, яким виступають усі без винятку учасники господарського процесу. Він відображає заінтересованість кожного з них у певних результатах і формується також під впливом дії відповідного механізму, економічного зокрема. Система інтересів є надто складною й багаторівневою. Найвищий рівень у ній представлено інтересами світового суспільства та національними інтересами країн, а найнижчий – інтересами суб’єкта господарювання. Розрізняють інтереси міжнародні, державні, регіональні, колективні, особисті, економічні, соціальні, галузеві тощо.

Наприклад, економічний механізм суспільно-ефективного функціонування підприємства має спрямовуватися на виконання не тільки основної місії підприємства, класичне визначення якої передбачає „виробництво продукції (послуг) для задоволення потреб ринку та одержання максимального прибутку”⁷, а й досягнення цілей. Цілі діяльності підприємства виходять із його місії, однак у ширшому, суспільно-ефективному змісті та зі значним рівнем узагальнення.

Забезпечення стратегічних інтересів підприємства через ефективне виконання його досить складної за змістом у сучасних умовах місії вимагає визначення й реалізації багатоаспектної та кількарівневої системи ієрархічно взаємопов’язаних цілей. Поняття „ціль” у філософському словнику тлумачиться як „ідеа-

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.

⁶ Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. — [2-ге вид. із доповн.]. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1986.

⁷ Економіка підприємства: Підручник / за заг. ред. С.Ф. Покропівного – Вид. 2-ге, переробл. та доповн. — К.: КНЕУ, 2005. — 528 с.

льний, наперед визначений результат людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомлення людських потреб”⁸. Дещо розмито, але, по суті, тотожно визначають поняття цілі російські автори у філософському словнику, а саме: як один „з елементів поведінки і творчої діяльності людини, які характеризуються передбаченням результатів діяльності та шляхів її реалізації за допомогою певних засобів...”⁹. Вважаємо, що наведені визначення цілком коректні не тільки стосовно людини, але й будь-якого суб’єкта господарювання. Вони перегукуються з дуже стислим визначенням цього поняття, наведеного у тлумачному словнику: ціль – „... це те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти”¹⁰.

Багатогранна діяльність підприємства зумовлює складність та ієрархічну підпорядкованість його цілей. Передусім виділяють найузагальненіші стратегічні цілі підприємства першого порядку та підпорядковані їм функціонально-конкретизовані, досить розгалужені цілі другого порядку. Саме основні інтереси підприємств визначають його стратегічні цілі (цілі першого порядку), до яких, насамперед, треба віднести: досягнення конкурентоспроможності на відповідному ринку, прибутковості та високого рівня кредитного рейтингу. Важливим для суспільно-ефективного розвитку підприємства є визначення та узгодження їх із загальнодержавною стратегією інноваційного зростання.

Німецькі вчені Ф. К. Беа, Е. Дихтл та М. Швайнер серед основних цілей господарювання виділяють економічні (максимізацію прибутку, зниження збитків, збільшення обороту та ін.), технічні (поліпшення якості продукції, підвищення технічного рівня підприємства), соціальні (скорочення робочого часу, поліпшення соціального забезпечення старості тощо), екологічні¹¹. Вважаємо, що при цьому насамперед йдеться про функції, а не цілі або напрями діяльності.

⁸ Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – [2-ге вид. із доповн.]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986.

⁹ Там само

¹⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

¹¹ Економіка підприємства / Беа Ф., Дихтл Е., Швайтнер М. – Київ, 1998.

Для забезпечення стрижневого ланцюжка економічного механізму підприємства „інтерес – місія – цілі – функції” необхідне чітке усвідомлення значимості такої важливої складової цього механізму, як система управління. Адже саме в ній розробляється стратегія ефективного розвитку підприємства, закладаються основи розробки його ефективної, багатоаспектної політики й активної їх реалізації. Тобто, на думку авторів, у найузагальненішому вигляді, враховуючи висвітлені в літературі погляди щодо сутності господарського механізму (як важливої складової економічного), а також цілей і функцій підприємства, економічний механізм можна визначити як сукупність методів, засобів, дій і форм, що забезпечують відтворювальні процеси на підприємстві в розширеному їх вигляді та на інноваційній основі, а також управління цими процесами.

Механізми розвитку економіки, включаючи рівень підприємства, об’єктивно впливають на формування конкурентного середовища, тому в теоретико-методичному плані питання механізмів, знову ж таки щодо розвитку економіки як об’єкта стимулювання, повністю охоплює проблему становлення конкурентного середовища, яку слід розглянути з теоретичного погляду. А. Гальчинський та В. Геєць вважають конкурентне середовище необхідною умовою розвитку ринкових відносин. Саме воно повинно стати одним із головних рушіїв, що забезпечують поступ національної економіки за інноваційною моделлю розвитку¹². Конструкція конкурентного середовища з позиції проєкцій ринкової методології функціонування економічних систем, в інституційному й організаційному вимірі зводиться до того, що конкурентне середовище – це система соціально-економічних взаємодій, в межах і під впливом яких економічні агенти формують бажання, цілі і можливості задоволення потреби. Зокрема, конкурентне середовище підприємства – це суб’єкти конкурентної боротьби (конкуренти) та їхні дії із забезпечення власних інтересів, у результаті чого формуються певні умови діяльності

¹² Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 рр.) "Шляхи Європейської інтеграції" / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 247.

підприємства. У кожній галузі створюється власне конкурентне середовище. Галузевий аспект специфіки конкурентного середовища, дає підстави стверджувати, що підприємство як центральна ланка господарсько-економічного поступу, повинно самостійно вести конкурентну боротьбу. Завдання при цьому досить складне – адекватна оцінка конкурентів, їх потенціалу щодо ринку; визначення пріоритетів та конкурентних стратегій конкурентів. Необхідність зазначених дій пов'язана з мотиваціями отримати додатковий дохід і загалом «вижити» в умовах жорсткої конкурентної боротьби за ресурси, споживача, ринки збуту.

Найпоширенішими концепціями конкурентної політики держави є такі, що ґрунтуються на: 1) пануванні ринку – підприємці мають змогу посісти монопольне становище на ринку, але воно запобігає зловживанням шляхом застосування ринкової влади; 2) владі над ринком – законодавства держав спираються на визначення частки на ринку підприємницьких структур і структури ринку, вивчення умов виходу на ринок, наявність бар'єрів і товарів-замінників. З. М. Борисенко розглядає конкурентну політику держави як комплекс цілеспрямованих державних заходів, які мають на меті створення й захист конкурентного середовища, проведення профілактики та безпосереднє припинення порушень конкурентного законодавства, сприяння розвитку добросовісної конкуренції на товарних ринках¹³. У Господарському кодексі України визначено, що антимонопольно-конкурентна політика держави – це політика, яка спрямована на створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів господарювання, забезпечення їх взаємодії на умовах запобігання проявам дискримінації одних суб'єктів іншими, насамперед у сфері монопольного ціноутворення та за рахунок зниження якості продукції, послуг, сприяння зростанню ефективної соціально орієнтованої економіки¹⁴.

¹³ Борисенко З. М. Основи конкурентної політики : підручник / З. М. Борисенко. – К.: Таксон, 2004. – С. 42.

¹⁴ Господарський кодекс України : офіційне видання. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 12.

Засадничі моменти – соціальні, економічні і навіть політичні аспекти конкурентної політики держави, фундаментально впливають на поведінку підприємців й результативні параметри розвитку підприємницької діяльності. Тому об'єктивно-підтвердженим є той факт, що держава, якщо вона дбає про ефективність, конкурентоспроможність та інституційну адаптивність бізнесу повинна:

- мінімізувати втручання у бізнес-середовище, обмежившись формуванням сприятливого інституційного середовища;

- запобігати проявам монополії як щодо виробництва, так і стосовно каналів збуту продукції;

- сформувати адаптовану до традицій ведення бізнесу, систему державної підтримки;

- гармонізувати промислову та конкурентну політику;

- мінімізувати бар'єри входу і виходу щодо ринків, особливо з олігополістичними конструкціями;

- забезпечити системний моніторинг ринків і доступність інформації про їхніх учасників та споживачів.

Багато економістів, теоретиків і практиків засвідчують свою прихильність до такого типу конкурентної політики, яка б розроблялася з позиції збалансування таких її типологічних конструкцій як: промислова, структурна, інноваційно-інвестиційна, цінова тощо. Так, В. Геєць зазначає, що слід враховувати зв'язок конкурентної політики з промисловою, інноваційною, технологічною та зовнішньоторговельною¹⁵. Щодо проблем конкурентної політики в Україні, то існує думка, підтримувана багатьма вченими, про те, що у вітчизняній економіці мають місце нерівні можливості підприємців у сфері доступу до державної інформації та політичної влади, тобто так званий «новий монополізм».

Існує два підходи до розуміння конкурентної політики держави: 1) широкий, згідно з яким конкурентною політикою є єдність головних ланок державної економічної політики щодо регулювання внутрішньофірмових дій підприємств усіх форм

¹⁵ Геєць В. Бажаю подальших успіхів / В. Геєць // Конкуренція. Вісник Антимонопольного комітету України. – К., 2004. – С. 326.

власності; 2) вузький, відповідно до якого конкурентна політика визначається як сукупність законів, що регулюють конкурентну поведінку підприємств.

Чільне місце в теорії механізмів розвитку економічних систем займає інституціональна теорія й особливо концепція трансакційних витрат, тобто витрат обміну. Трансакційні витрати мають вирішальне значення для розміщення ресурсів і структури економічної організації. Різноманітність трансакційних витрат обумовлюється різноманітністю контрактних відносин, форм власності, типів фірм¹⁶.

Трансакційними називають витрати у сфері обміну, пов'язані з передачею прав власності. Ця категорія була введена в економічну науку в 30-х роках Рональдом Коузом у роботі “Фірма, ринок і право” і нині набула поширення. Автор дає пояснення суті трансакційних витрат так: “Щоб здійснити ринкову трансакцію, необхідно визначити, з ким бажано укласти угоду, сповістити тих, з ким хочуть укласти угоду та на яких умовах, провести попередні переговори, підготувати контракт, зібрати відомості, для того щоб переконатися у тому, що умови контракту виконуються і так далі...”¹⁷.

Неоінституціоналізм трактує акти обміну в аспекті вартісних опосередкувань перерозподілу прав власності, як обмін їх пучками. Передача заданих прав супроводжується фіксацією цієї події в контракті, зокрема зазначаються умови на яких підлягають передачі відповідні правочинності. З погляду неоінституціоналізму будь-який акт обміну є не що інше, як обмін “пучками прав власності”. Ці права передаються за допомогою контракту, який фіксує, які саме правочинності та на яких умовах підлягають передачі. Чим складніше залучені в обмін блага і чим складніша структура пов'язаних із ними трансакційних витрат, тим складніший контракт. Виділяють п'ять основних

¹⁶ Данько М. Теоретико-методологічний аспект визначення трансакційних витрат / М. Данько // Економічна теорія. – 2007. – № 1. – С. 36–46.

¹⁷ Бахтарі Е. Роль теорема Коуза в становленні нового інституціоналізму в другій половині ХХ ст.: автор. дис. ... канд. екон. наук / Е. Бахтарі. – К., 2006. – С. 20.

форм трансакційних витрат, а саме: пошуку інформації; ведення переговорів і висновку контрактів; вимірювання; специфікації захисту прав власності; опортуністичної поведінки¹⁸. Витрати пошуку інформації пов'язані з пошуком потенційних покупців і продавців. Неповнота наявної інформації призводить до додаткових витрат, пов'язаних з купівлею товарів за цінами вище рівноважних (або продажем нижче рівноважних), із втратами, які пов'язані із купівлею товарів-субінститутів. Витрати ведення переговорів і висновку контрактів також вимагають витрат часу і ресурсів. Витрати, пов'язані з переговорами про умови продажу, юридичним оформленням операції, часто значно збільшують ціну речі, що продається¹⁹.

Витрати вимірювання пов'язані не тільки з прямими витратами на вимірювальну техніку, але і з помилками, які неминуче виникають у цьому процесі. Тут певну економію дає стандартизація продукції, що випускається, а також гарантії, що надаються фірмою (безкоштовний гарантійний ремонт, право обміну неякісної продукції на якісну). Проте повністю усунути витрати вимірювання ці заходи не можуть²⁰.

Дуже великими є витрати специфікації і захисту прав власності. У суспільстві, де відсутній надійний правовий захист, часті випадки порушення прав власності. До таких витрат можна віднести витрати на утримання судових і державних органів, які знаходяться на варті правопорядку. Поведінку сторін після контракту надто складно передбачити. Нечесні партнери можуть виконувати умови договору мінімально або навіть ухилятися від їх виконання. Таким чином, поведінка індивіда, що ухиляється від умов дотримання контракту з метою одержання прибутку за рахунок партнерів, називається опортуністичною²¹.

¹⁸ Основы экономической теории: Учеб.-метод. пособие ; под. ред. Р.Н. Нуреева // Вопросы экономики. – 1996. – № 5. – С. 116–117.

¹⁹ Основы экономической теории: Учеб.-метод. пособие ; под. ред. Р.Н. Нуреева // Вопросы экономики. – 1996. – № 5. – С. 116–117.

²⁰ Камышанская М. Государственная собственность в трансакционной экономике Украины: автореф. дис. ... канд. екон. наук / М. Камышанская. – Донецк, 2004. – С. 17.

²¹ Там само.

Трансакційні витрати виникають як до процесу обміну, так і після нього. Поглиблення поділу праці й розвиток спеціалізації сприяють зростанню трансакційних витрат.

Значний внесок у розвиток внутрішньофірмового підходу внесли А. Алчіан і Р. Демсец. У праці “Виробництво, інформаційні витрати і економічна організація” вони виводили суть фірми з переваг корпорації, коли, спільно використовуючи який-небудь ресурс у складі “команди”, можна досягати кращих результатів, ніж діючи поодиноці. Проте виробництво єдиної “команди” ускладнює оцінку внеску кожного учасника в загальний результат. Тому виникає потреба в контролі. Агент, який за угодою з іншими учасниками бере на себе функції контролера, стає власником фірми. Розвиваючи цей підхід, У. Меклінг і М. Дженсен визначили фірму як “мережу контрактів”. Проблему фірми вони розуміють як проблему вибору оптимальної контрактної форми, що забезпечує максимальну економію на трансакційних витратах. Завдання зводиться до укладання тих контрактів, які були б найкраще пристосовані до особливостей кожної контрактної операції²².

Грунтуючись на трактуванні фірми як «мережі контрактів», ці автори побудували типологію, засновану на особливостях внутрішньофірмового розподілу прав власності. Власник індивідуальної приватної фірми, на їхню думку, володіє “пучком прав” із п’яти елементів. По-перше, він має право на залишковий дохід, тобто на дохід за вирахуванням контрактної винагороди. По-друге, він має право контролювати поведінку інших учасників “команди”. По-третє, він є центральною стороною – принципалом, з яким власники укладають контракти. По-четверте, він має право змінювати членство в “команді”, тобто право прийому і звільнення. І, по-п’яте, він має право продати всі перераховані повноваження.

На відміну від індивідуального власника приватної фірми власники корпорації (акціонери) не володіють правом на зміну членства в “команді”. Право на контроль за іншими членами

²² История экономических учений: (современный этап) : учебник ; под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М.: ИНФРА-М, 1999. – С. 209–210.

фірми (з боку власників) зводиться до права контролю за вищими менеджерами, але не прямого, а через раду директорів. Таким чином, права власності акціонерів корпорацій дещо звужені порівняно з правами індивідуального підприємця²³. Отже, трансакційні витрати – це витрати у сфері обміну, в основі якого лежить не просто факт фізичної передачі благ, а обмін правами власності, передусім пучками правочинностей.

З погляду неоінституціоналізму не існує фіксованого пучка правочинностей, тому немає абсолютних переваг одного виду фірм перед всіма іншими; кожна форма власності має свій набір трансакційних витрат, які за певних умов можуть перетворювати її в найефективнішу²⁴.

Механізм стимулювання, за своєю сутністю і функціональними ознаками, входить до економічних категорій, адже в ринкових умовах будь-яке стимулювання, по суті, розглядається як комплекс економічних стимулів. Навіть «невидима рука ринку» – головний, фундаментальний стимул – характеризується виключною економічністю, адже інформація щодо стимулювання агрегується через ціну. При цьому стимулівний механізм виступає у ролі сукупності певних «правил гри», які сформовані державою та ринком. Таким чином, через формалізацію цих правил у законодавчих актах держава формалізує відповідні стимули, а значить і структурні складові механізму стимулювання господарських процесів. Ринок формує об'єктивні стимули одноіменного механізму, які, однак можуть бути замінені державними регуляторними заходами. Тому концепція визначення механізму стимулювання ґрунтується на твердженні, що механізм – це опис шляхів, порядку та форми взаємодії соціально-економічних й інших агентів, які беруть участь у певному процесі організації пошуку та використанні ресурсів з

²³ Камышанская М. Государственная собственность в трансакционной экономике Украины: автореф. дис. ... канд. экон. наук / М. Камышанская. – Донецк, 2004. – С. 17.

²⁴ Бахтарі Е. Роль теореми Коуза в становленні нового інституціоналізму в другій половині ХХ ст.: автор. дис. ... канд. экон. наук / Е. Бахтарі. – К., 2006. – С. 20.

метою задоволення суспільних потреб. У механізмі стимулювання, якщо дотримуватися заданої теоретичної концепції, форма і порядок застосування певних стимулів значною мірою унормовує певний результат (ефект). Дія механізму, а також результативні параметри його функціонування повністю залежать від інформації на вході.

Стимулювання економічних процесів у ринковому господарському середовищі є природно-об'єктивним процесом, який зумовлений власне ринком як багатогранною інституційною системою, що здійснює саморегулювання, а також впливає із функцій держави та її інститутів. Регуляторні впливи у тому чи іншому вигляді є результатом дії об'єктивних ринкових процесів, а також унормованих державою заходів законодавчого й управлінського процесу.

1.2. Механізми стимулювання розвитку агропромислового виробництва

Агропромисловий, тобто аграрний сільськогосподарський сегмент економіки є особливим за специфікою господарювання, а також стимулювання. Заданий аспект у сукупності різних методів і прийомів та заходів повинен передбачати специфічні риси управлінського впливу. Теорія питання досить складна, проте в історичному ракурсі його розгляду можна зазначити про те, що господарський комплекс в аграрному секторі України еволюціонує в особливих інституційних умовах, за яких триває становлення ринку. Логіка цього процесу зумовлює також специфічну конструкцію системи стимулювання, основу якої становлять економічні інститути. Також ринкові перетворення зумовили системні реформатування конструкції стимулів, соціально-економічних відносин і організаційних структур, що стосується також виробників. Таким чином змінюються функції, структура, завдання, умови дії економічних інститутів стимулювання, які перейшли з контексту планово-розподільчої економіки до ринкової. Економічними інститутами стимулювання слід вважати, на наше переконання, владу, власність, управління, конку-

ренцію і підприємництво, які діють на рівні економіки, галузі, підприємства.

З огляду на глибинність і багатоаспектність ринкових перетворень в аграрному секторі змінилися також інститути стимулювання, адже ускладнилася вся система відносин у механізмі «виробництво – розподіл – обмін – споживання», а також «підприємство – працівник – ринок». Інституційна складова стимулювання аграрного виробництва фундаментально інша як на макро-, мезо- й мікрорівні. Це значною мірою стосується аграрного сектору економіки України, визначаючи продуктивність праці, ефективність виробництва і конкурентоспроможність галузі.

Відносини міжгосподарського, внутрішньогосподарського та міжгосподарського порядку в інституційному вимірі їх оцінок кардинально змінилися, виникли нові ланки, форми, методи й механізми відносин. В основному змін зазнали відносини власності, критерії ефективності підприємницьких структур, а також системи стимулювання працівників. Зважаючи на це, змінилася й система відносин між державою і господарськими суб'єктами, між господарськими суб'єктами на ринку, між індивідуумами та державою, господарюючими об'єктами, що має бути враховано при оцінках економічних інститутів і системи стимулювання агровиробництва. Інституційний ракурс дослідження проблеми вельми складний, але завдяки міждисциплінарності наукового пошуку дає можливість розкрити нові грані соціально-господарського процесу.

Інституційний контекст розгляду проблеми зумовлює необхідність розкриття сутнісних характеристик даної наукової школи (інституціоналізму), яка в свою чергу структурована за такими напрямками як: старий інституціоналізм, неоінституціоналізм, еволюційний інституціоналізм тощо. У цьому аспекті економічні інститути стимулювання поділяються на формальні та неформальні, тобто відповідні правила, які упорядковують ставлення персоналу, а також підприємця до своєї професійної діяльності. Інститутами також слід вважати механізми впровадження цих правил, а також організації, які кон-

солідують і систематизують правила. Інститут – це установи, сукупність правил, регуляторних норм, а економічний інститут – це аналогічні утворення, але такі, що мають економічний зміст і цілеспрямованість.

Зазначені інститути, зокрема економічні щодо стимулювання аграрного виробництва, виникли в результаті ринкових інституціональних перетворень. Важливим є факт ліквідації інститутів загальногалузевого державного планування господарської діяльності агропідприємств, а також всебічного управління, аж до питань, які стосуються втручання в механізм соціально-трудова відносин. Це означає дерегуляцію, перенесення центру економічної відповідальності на рівень підприємства, що передбачає також потребу переформатування функцій економічних інститутів стимулювання. Свого часу в аграрній галузі зазначені завдання були виконані в надзвичайно короткі строки, але формально, а фактичний ракурс розбудови умов ринковості в системі стимулювання сприймаються подвійно. По суті, відбулася революція в механізмі формування–функціонування інститутів стимулювання, у подальшому їх розвитку утворився ринковий концепт. Утворилися нові типи форм господарювання, які передбачають фактично індивідуально-ринкові методи стимулювання.

Ліберальні реформи в економіці забезпечили розподіл колгоспно-радгоспної системи, заміну усталених механізмів організації та управління виробництвом на ринкові інститути. Мета полягала у формуванні класу ефективних власників, проте результати виявилися двоякими. Інституціональна реформа затягнулася, а її ефекти не можна вважати стимулювальними для розвитку агровиробників, адже ринкові перетворення не завершено. Економічні інститути стимулювання загалом дисфункціональні з таких причин: не сформовано формальні та функціональні інститути норм запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення; не усунуто причин диспаритету цін і нееквівалентності міжгалузевого обміну; інвестиційно-інноваційна привабливість галузі неоднозначна; відсутня ефективна система правового захисту товаровиробників

і найманих працівників, а також гарантій достатності рівня оплати праці, орендної плати за землю та майно. Таким чином, повністю ринкові інститути ще не сформовано.

Економічні інститути стимулювання аграрного виробництва функціонують в умовах ринку, наближеного до досконалої конкуренції. Проте аграрний ринок є особливим, до того ж складним інституційним утворенням – сукупність інститутів, відносин, а також товарів, спродукованих на таких суміжних ринках, як: ринок сільськогосподарської продукції; сільськогосподарської праці й аграрних послуг; ринок сировини і продовольства; ринок матеріально-технічних ресурсів; ринок фінансів, капіталу, засобів виробництва; ринок землі. У межах цих ринків і під впливом ефектів від їхнього розвитку формуються і функціонують системи стимулювання учасників виробничо-трудоного процесу.

Умови відтворення і ефективність, а також конструктивність цього процесу в агропромисловому виробництві, цілком і повністю пов'язані з аспектами безперервності, що зумовлено наявністю економічних ресурсів. Нестача економічних ресурсів може повністю паралізувати розвиток агропромислового виробництва, що зумовлює необхідність здійснення постійної діагностики його забезпечення. Як свідчить досвід розвинених країн, активізація економічного потенціалу на мікрорівні залежить від якості достовірної й об'єктивної діагностики. Умови змінності зовнішнього економічного простору та його невизначеність, обов'язково вимагають від підприємця пошуку шляхів отримання достовірної інформації про організаційно-функціональні зв'язки, а також ринкові ефекти. Одним із згаданих шляхів є застосування методів діагностики, зокрема це стосується вивчення стану інших суб'єктів господарського обміну. Такі обставини вимагають удосконалення процесу діагностики забезпечення розвитку агропромислового виробництва.

Зміни у фінансово-економічному механізмі стимулювання розвитку агропромислового виробництва, що зумовлені динамікою зовнішнього середовища та потребують пристосування аграрних підприємств до ринкової кон'юнктури, вимагають нових

підходів до організації й удосконалення процесу прийняття фінансових рішень шляхом впровадження діагностики як важливої складової цього процесу. Нині простежується суперечливе ставлення до діагностики. Однією із причин такої ситуації є недостатньо повне теоретичне та методологічне дослідження цих процесів, що визначає актуальність даної праці, її мету та завдання.

Від стану, динаміки та структури забезпечення агропромислового виробництва залежать його потенційні можливості розвитку. Ефективність розвитку агропромислового виробництва багато в чому залежить від якості економічних рішень, що приймаються. Ще на етапі підготовки цих рішень одним із чинників успіху є стратегічне бачення ситуації в цілому й уміння прогнозувати можливі варіанти розвитку подій. Тут під стратегічним баченням потрібно розуміти, з одного боку, всебічну діагностику ситуації, а з іншого – генеральну лінію розвитку агропромислового виробництва, що і визначає його успішність та темпи в нестабільному ринковому середовищі.

Незважаючи на підвищення ролі та значення діагностики в розвитку агропромислового виробництва, визначенню сутності цього поняття та її складових, методичному інструментарію її проведення, вчені приділяють цьому чиннику недостатньо уваги. Тут потрібно зазначити, що діагностика зазвичай ототожнюється з аналізом, проте це не зовсім коректно, адже діагностика значно ширше поняття, бо включає аналіз, обробку й поширення інформації. З наукових трактатів і дослідницьких напрацювань минулого й сьогодення відомо, що в фундаментальних, а також прикладних наукових дослідженнях аналіз і діагностика є методом та засобом пізнання світу. Пізнання предмета чи явища з метою його всебічного вивчення в його конкретній цілісності включає в себе попередній поділ його на складові частини, ознаки, властивості й розгляд кожної із них. Це завдання виконує аналіз, який вважається універсальним методом пізнання для всіх галузей знань. Однак процес поділу тільки тоді стане засобом осягнення предмета, коли він буде не механічною операцією безвідносно місця і значення кожного з елементів, які утворюють предмет, а виділенням суттєвого, того, що становить основу зв'язку всіх

сторін досліджуваного об'єкта. Залежно від завдань дослідження, особливостей і складності структури об'єкта дослідження, рівня абстракції процедур і інструментів їх реалізації, аналіз набуває різних форм. Так, діалектичний аналіз перетворюється на інструмент проникнення в сутність речей. Проте, відіграючи велику роль у пізнанні, він не дає знання конкретного об'єкта як єдності різноманітних проявів. Аналіз успішно вирішує соціально-економічні завдання на етапі недостатньо розвинутого суспільства для критичного осмислення й оцінки ухвалених рішень.

У перекладі з давньогрецької діагностика означає розпізнавання стану об'єкта, що вивчається, за непрямими ознаками²⁵. Вона застосовується в медицині, адже цій галузі постановка точного діагнозу є визначальним, забезпечуючим фактором позитивного результату. Також діагностика – це метод тестування технічного обладнання на предмет цього функціональності. Разом з цим досягнення високих результатів у господарській діяльності можливе на засадах всебічної поінформованості менеджменту в частині господарських, фінансових, організаційно-економічних та інших аспектів ведення бізнесу. Таким чином і в агропромисловому секторі всебічна діагностика є важливою детермінантою ефективності, яка зокрема здатна забезпечити прийняття конструктивних, об'єктивно-зумовлених управлінських рішень.

Діагностика є процесом, який забезпечує ухвалення рішень з підтримки об'єкта дослідження в стані, що унормовує його нормальне функціонування, через виявлення й ідентифікацію проблем, а головне – постановку діагнозу з їх вирішення. Зазначимо, що за рахунок діагностики визначаються кількісно-якісні параметри, фактори й нормативи фінансового стану, враховуючи особливості, тенденції і закономірності розвитку діагностованого об'єкта, задля подальшої їх оцінки з оптимальними або домінуючими показниками у поточному періоді. Особливого зна-

²⁵ Вартанов А. С. Экономическая диагностика деятельности предприятия: организация и методология / А. С. Вартанов. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 82 с.

чення діагностика набуває при здійсненні управління в складних системах, до таких відносимо й агропромислове виробництво.

Як зазначає І.Г. Сокиринська, діагностика має здійснюватися в часовому вимірі після проведення етапу аналізу, оскільки процес діагностики спирається на певну аналітичну базу, коли в процесі аналізу виявляють видимі ознаки проблеми (симптоми), які самі по собі пояснити ні причину, ні наслідок не можуть²⁶. Поряд з цим зазначимо, що діагностика: є складним етапом управлінського впливу на структурні елементи системи; повинна здійснюватися після проведення ґрунтового аналізу й оцінки ситуації; вона спирається на відповідну аналітичну базу; пов'язана зі знову ж таки виявленням симптомів появи певних деструктивних явищ. Завдяки впровадженню її в управлінський процес постає можливість суттєво підвищити якість рішень, що приймаються, тому вважається певною підфункцією менеджменту, яка спрямовується на пошук шляхів вирішення проблем виробничого, інфраструктурного, організаційного та іншого характеру.

Більш фундаментально проблема діагностики висвітлена у працях А.С. Варганова²⁷ і З.Н. Соколовської²⁸. Ними діагностика розглядається за системним підходом, що забезпечує всебічну оцінку стану об'єкта в ситуації, коли про нього відсутня повна інформація, а також дає можливість для виявлення проблем його функціонування, окресливши можливості і шляхи їхнього усунення, враховуючи аспекти системи з позиції коливання її параметрів. Даний підхід дає можливість оцінювати режими функціонування системи загалом. Проте А.С. Варганов наголошує також, як і інші автори на тому, що діагностика суттєво

²⁶ Сокиринська І. Г. Концепція економічної діагностики та її роль в управлінні підприємством // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України / І. Г. Сокиринська. – 2002. – № 1 (14). – С. 147–151.

²⁷ Варганов А. С. Экономическая диагностика деятельности предприятия: организация и методология / А. С. Варганов. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 82 с.

²⁸ Соколовская З. Н. Диагностика хозяйственных ситуаций в деятельности предприятия: монографія / З. Н. Соколовская. – Одесса: ОЦНТ и ЭИ; ОКФА, 1995. – 120 с.

відрізняється від аналізу, вона має суттєві особливості, що не враховуються іншими авторами: діагностика, окрім загальної сукупності відносин та наслідків від їх структуризації, дозволяє виокремити структурні складові й зв'язки між економічними показниками в динаміці, що досить важливо. Таким чином, використання фінансової діагностики є доцільним, поряд із аналізом й оцінкою впливу окремих факторів.

Проте, багато дослідників погоджуються з тим, що мають місце ускладнення у процесі прийняття управлінських рішень, зумовлені наявністю систем і методів економічного аналізу й діагностики, базованих на визначенні економічних показників, які ідентифікують внутрішні господарські процеси в аспекті надання досить суперечливої інформації.

Ефективне управління об'єктом можливе за умов, коли управлінець (менеджер) володіє достовірною, оперативною інформацією про його конструктивно-управлінські властивості, а також результати минулого періоду для співставлення із сучасними фактами, що сприятимуть усвідомленню майбутнього – траєкторії досягнення тих чи інших ефектів господарською системою. Управління переорієнтувалося на ринкові засади, адже агропромислова галузь в більшості конструктивів своєї функціональності постала як сегмент ринку, з властивою йому конкуренцією. Тому галузь потребує пошуку відповідної потребам економічних агентів інформації, аналітичних фактів щодо розвитку господарських структур, а також структуризації державної агроуправлінської системи. Разом з цим, ринкова конструкційна система управління функціональна лише за умови, коли про стан об'єкта управління. Проте, навіть коли заданий ефект, результат досягається, можуть з'являтися складності, особливо такі як ідентифікація саме необхідних, першорядних даних, на базі усвідомлення яких керівництво (менеджмент) чітко уявляє засадничі моменти функціонування об'єкта управління. Накопичення інформації, забезпечення її повноти, вимагає суттєвих інвестицій у даний процес, які можуть бути обмеженими, а наявність надлишкової інформації є також проблемою, бо може завуальювати наявні недоліки об'єкта управління.

Щодо поняття діагностики взагалі та фінансової діагностики зокрема, то цю проблему порушують чи не поодинокі дослідники. Найширше висвітлив поняття фінансової діагностики французький учений Б. Коласс у своїй праці „Управління фінансовою діяльністю підприємства”. На його думку, „...для відповідального фінансиста займатися діагностикою – це означає розглядати фінансове положення підприємства так, щоб виявити в динаміці симптоми явищ, які можуть затримати досягнення направленої мети і рішення задач, піддаючи небезпеці плановану діяльність. Це припускає вироблення коректуючих рішень і/або перегляд цілей і прогнозів”²⁹.

Термін „фінансова діагностика” застосовує також В.П. Савчук як складову системи фінансового управління підприємством. Він зазначає, що „на підставі даних, що поставляються системою фінансового обліку, проводиться фінансова діагностика, задача якої – інформувати керівництво підприємства про ті негативні зміни, які відбулися на підприємстві за останній період часу”³⁰. У зв’язку з цим, термін «діагностика» може бути використати як синонім поняття «аналіз», а змістовно корелює з поняттям фінансового аналізу й не містить у собі будь-яких відмінностей та спеціальних задач, що б вирішувалися шляхом застосування відповідного за специфікою інструментарію діагностики. Синонімічність визначення поняття діагностика і аналіз, значною мірою справедлива, проте тут мають місце відмінності, залежно від сфери й засад їх прикладання. Діагностика більш технічний термін і технократичність її позиціонування не викликає сумніву, на що потрібно обов’язково зважити, а аналіз позиціонується як базисна сукупність методичних підходів для окреслення результатів функціонування економічних систем й перш за все їх фінансового сегменту.

²⁹ Коласс Б. Управление фінансовою діяльністю підприємства. Проблемы, концепции и методы: учеб. пособие для вузов / [пер. с франц.; под ред. Я.В. Соколова]. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997. – С. 550.

³⁰ Савчук В. П. Финансовый менеджмент предприятий: прикладные вопросы с анализом деловых ситуаций / В. П. Савчук. – К.: Издательский дом “Максимум”, 2001. – 600 с.

Із залученням фінансової діагностики стає можливим не тільки відстежувати стан об'єкта на кожному інтервалі часу, а й ідентифікувати його. На нашу думку, фінансова діагностика це процес оцінки стану і виявлення проблем господарюючого об'єкта, пов'язаний із розробкою шляхів і напрямів їх можливого розв'язання.

В основі діагностики розвитку агропромислового виробництва мають бути постійний аналіз і контроль за складом, структурою та рухом фінансових ресурсів для визначення їх раціональної структури й обсягу. Виходячи з цього діагностика забезпечення розвитку агропромислового виробництва повинна включати в себе оцінку його стану, аналіз економічних активів, а також оцінку структури економічних ресурсів. Відмітною особливістю запропонованого підходу щодо проведення діагностики забезпечення розвитку агропромислового виробництва й алгоритму її здійснення є те, що він дає можливість чіткіше визначити позиції агропромислового виробництва щодо забезпечення економічними ресурсами його розвитку й дослідити економічні процеси у взаємозв'язку та взаємозалежності.

На думку авторського колективу, очолюваного А.С. Ільдеменовим, „основна мета проведення діагностики – визначення першочергових напрямів поліпшення діяльності підприємства. Перш ніж лікувати хворобу, необхідно поставити правильний діагноз”³¹. Завдяки діагностиці відстежують процес забезпечення розвитку агропромислового виробництва, ідентифікують його стан, виявляють проблеми, розробляють і приймають рішення щодо можливих напрямів їх розв'язання. Діагностика, здійснювана стосовно забезпечення необхідності у формуванні відповідно-цілеспрямованого розвитку агропромислового виробництва сконструйована на підґрунті, яке слід пов'язувати з постійним своєчасним обліком, аналізом і контролем за обсягами, складом, структурою та перерозподілом економічних ресурсів, джерелами їх набуття, з метою якісного пла-

³¹ Реформа предприятия и управление финансами: учеб.-метод. пособ. для российского бизнеса / С. В. Ильдеменов, О. И. Дранко и др. – М.: ИСАП, 1999. – С. 12.

нування, моделювання та прогнозування оптимальних параметрів господарського процесу. Своєчасне та системне прогнозування впливів фінансово-економічного механізму забезпечення розвитку виробництва агропромислового спрямування забезпечить необхідні узгодження потреб в економічних ресурсах для здійснення виробничо-господарської діяльності з їх наявністю та можливостями накопичення, приймати рішення щодо оптимізації потоків фінансових активів й запобігання негативним проявам деструктивних внутрішніх та зовнішніх чинників тощо.

В умовах здійснення ринкових перетворень, суб'єкти господарювання і управління, застосовуючи інструментарій діагностики, мають можливість для визначення мінімально необхідної потреби економічних ресурсів, яка забезпечуватиме достатнє відшкодування постійних витрат й виконання поточних фінансових зобов'язань як для конкретного сільськогосподарського підприємства, так і для їх сукупності, в тому числі для галузевого групування на макrorівні.

Хоча за останні три роки агропромисловий комплекс України, особливо у рослинництві, досяг вражаючих успіхів, комплексна оцінка показників його розвитку унормовує різносторонні наукові висновки. З одного боку бачимо стабільний ефект, а з іншого боку, повинні звернути увагу на негативи й недоліки минулого періоду. Зокрема, це стосується загальногалузевих економічних втрат за останні два десятиліття, які нажалі ще не відшкодовані. Найбільш чітко це видно з динаміки падіння рівня продуктивності праці у контексті зниження обсягів виробництва валової продукції: всього — на 31,1%, рослинництва — 11,8%, тваринництва — 47,2%³². Разом з цим, динаміка продуктивності праці останніх років дає нам надію на реальність надій держави й усього суспільства, перш за усе сільських трудівників, щодо виведення агропромислового комплексу у ранг бюджетоутворюючих галузей з демонстрацією значних резервів для системного зростання. Щодо такого результату є всі інституційні умови національного й глобального мас-

³² Офіційний сайт Державної служби статистики України: www.ukrstat.gov.ua.

штабу, зокрема значний запас потенціальної міцності та конкурентоспроможності.

Аналіз показників ефективності господарювання в аграрному комплексі дає нам підстави стверджувати, що за загальної збитковості галузі протягом 1996–2000 рр., з 2001 р. агроформування починають одержувати прибутки, передусім за рахунок рослинництва. З 2008 р. прибутковим стає і тваринництво.

Протягом 1990–2010 рр. в Україні зменшилися посівні площі сільгоспкультур на 16,8%; у 4,6 раза – кормових культур, що негативно вплинуло на розвиток кормової бази тваринницької галузі. Урожайність основних сільськогосподарських культур зростає. Якщо в 2000 р. урожайність зернових і зернобобових у середньому становила 19,4 ц/га, то вже у 2009 р. – 29,8, щоправда вона й досі нижча показника 1990 р. – 35,1 ц/га. По інших культурах урожайність зросла як по відношенню до 2000 р., так і до 1990 р.

Тваринницька галузь зазнала ще більш вагомих втрат, зокрема за різними розрахунками, які можна сприймати з різними допусками, але в цілому значно знизилася поголів'я худоби: ВРХ – в 5,1 раза, корів – у 3,2, свиней – в 2,4, овець – в 4,9 раза. Із скороченням поголів'я худоби та птиці знизилась обсяги виробництва продукції тваринництва. Так, у 2010 р. порівняно з 1990 р. значно зменшилося виробництво яловичини (у забійній вазі) – у 4,6, молока – у 2,2 раза, а свинини у забійній масі – на 945,1 тис. т, або майже у 2,5 раза. Конструкція ефективності складна і відновити її, особливо у тваринництві в найближчі роки на представляється можливим, що вказує на загальну дисфункціональність механізмів стимулювання розвитку тваринницького сектору, який животіє завдяки господарствам населення. Така парадоксальність ситуації пов'язана з національними особливостями, адже тваринництво суспільного сектору, яке раніше в основному було зосереджене в колективних сільськогосподарських підприємствах, який за ринкових умов виявився неконкурентоспроможним. Тому падіння галузі було стрімким, а господарства населення виступили в ролі наповнювача продовольчого ринку товаром.

Водночас спостерігається нарощування виробництва продукції птахівництва. Так, у 2010 р. проти 1990 р. виробництво м'яса птиці зросло на 245,1 тис. т, або в 1,3 раза, яєць – на 765,6 млн шт., або майже на 5 %. Зростання обсягів виробництва продукції птахівництва вмотивовано найменшим як для тваринницької галузі періодом обороту капіталу, що зумовлює швидку окупність витрат.

За кількістю поголів'я великої рогатої худоби і корів на 100 га сільськогосподарських угідь Україна значно поступається іншим країнам. Так, якщо у 2008 р. цей показник по великій рогатій худобі у нас становив 13,3 голів, то у країнах ЄС – 49,3, Німеччині – 76,6, Франції – 68, у Республіці Білорусь – 44,9 голови.

Забезпеченість сільського господарства України основними засобами є незадовільною, про що свідчить зменшення їхньої вартості на 88,9% у 2009 р. проти 1996 р.; в економіці України зменшення вартості основних засобів за цей період становило 30,9%. Станом на кінець 2009 р. капіталооснащеність 1 га сільгоспугідь становила лише 69,8% від рівня 2000 р., а капіталоозброєність 1 працівника була на рівні 91,9% від показника 2000 р. Фактична наявність основних засобів у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь значно нижча від нормативної потреби, зокрема у рослинництві вона становить лише 14,3%, тваринництві – 14,7%.

Поряд із скороченням вартісних показників забезпеченості сільського господарства основними засобами знижуються й кількісні, зокрема, забезпеченість агроформувань машинно-тракторним парком³³. Так, 2000–2010 рр. кількість тракторів усіх марок знизилася до 47,4%, зернозбиральних комбайнів – на 50,2, сівалок – до 54,8, доільних установок – до 32,4%. Як наслідок, збільшується завантаженість сільськогосподарської техніки з розрахунку на 1 га ріллі та посівних площ сільськогосподарських культур. Якщо у 1991 р. на 1000 га ріллі припадало 14 тракторів, то у 2009 р. – 9. Через технічні несправності та фізичне спрацю-

³³ Саблук П. Т. Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 6.

вання в Україні щорічно не використовується 25–35% тракторів, комбайнів та інших машин, що призводить до порушень технологій виробництва продукції та втрат майже третини врожаю³⁴.

Серед чинників, які негативно впливають на забезпеченість агрогосподарських структур основними засобами, є повільне введення в дію нових потужностей в галузі тваринництва; деструктиви у розвитку вітчизняного машинобудування сільськогосподарського профілю; зменшення обсягів внесених органічних добрив.

Нарощування будівництва виробничої інфраструктури сільгоспвиробництва протягом 2000–2008 рр. майже зупинилося у 2009 р. через фінансову кризу. Нині майже не будують магістральних водогонів сільськогосподарського призначення, автомобільних доріг із твердим покриттям для внутрішньогосподарських потреб, комбікормових підприємств і цехів, тепличних комбінатів і механізованих складів для зберігання мінеральних добрив, агрохімікатів і вапняних матеріалів.

Зменшуються обсяги внесення органічних добрив під сільськогосподарські культури, як і удобрені площі. Якщо у 2000 р. було внесено 28410,1 тис. т органічних добрив на площі 714,5 тис. га, то у 2010 р. – відповідно 9874,1 тис. т і 405,5 тис. га³⁵. Знижується й внесення поживних речовин на 1 га – з 1,3 т у 2000 р. до 0,5 – у 2010 р.

Діагностика структурних трансформацій аграрної сфери України свідчить про наявність значних диспропорцій, що ставить під загрозу можливість досягнення нею цілей сталого розвитку й паритетної інтеграції у світове господарство. Отже, забезпеченість розвитку агропромислового виробництва визначається багатьма факторами і має відповідати певним вимогам щодо забезпечення: достатнього рівня економічних ресурсів, оскільки від цього залежить платоспроможність аграрних підприємств за фінансовими зобов'язаннями; мінімізації втрат економічних ресурсів у процесі їх використання в умовах

³⁴ Саблук П. Т. Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 6.

³⁵ Офіційний сайт Державної служби статистики України: www.ukrstat.gov.ua.

інфляції; раціонального розміщення економічних ресурсів між сферами їх функціонування шляхом скорочення частки неякісної дебіторської заборгованості у сфері обігу тощо.

Діагностика з метою визначення потреби економічних ресурсів для розвитку агропромислового виробництва сприяє здійсненню жорсткого контролю за їх раціональним використанням та уникненню застосування необґрунтованих економічних нормативів, що розробляються при плануванні.

Дещо повторюючись зазначимо, що основним завданням діагностики є виявлення зовнішніх і внутрішніх чинників та інтенсивності їх впливу на ефективність процесу забезпечення розвитку агропромислового виробництва й розробка планів і прогнозів щодо напрямів та способів забезпечення економічними ресурсами. За результатами і висновками діагностики визначають дієві методи забезпечення розвитку агропромислового виробництва економічними ресурсами, які найбільше відповідають існуючому стану агропромислового виробництва, його потенціалу, ринковим можливостям і впливу зовнішнього середовища, здійснюють оцінку використання позитивної дії чинників, ефективності обмеження негативного їх впливу, розробляють необхідні заходи.

Результати досліджень, а також зокрема теоретико-методичних узагальнень дають підстави для висновку про те, що діагностика є надзвичайно важлива функція і вид управлінського впливу на конструкції шляхів досягнення мети підприємства на визначених ділянках бізнесової діяльності, зокрема в даному конкретному випадку це стосується агропромислового виробництва. Реалізація згаданої функції підприємницького менеджменту забезпечує раціоналізацію тактичних позицій у прийнятті управлінських рішень на кожному з етапів їх виконання, а з іншого боку – виступає окремим етапом, який у часовому вимірі передує прийняттю згаданих рішень. У результаті послідовного виконання всіх етапів діагностики користувача матиме можливість одержати досить повну, вірогідну та неупереджену інформацію про стан економічного забезпечення розвитку агропромислового виробництва, результати цього розвитку й можливу його динаміку в майбутньому.

Крім того, запропонований підхід дає змогу не тільки своєчасно одержувати досить вичерпну інформацію про зазначені параметри розвитку агропромислового виробництва, а й визначати можливі траєкторії цього розвитку для досягнення запланованих економічних результатів за заданої або наявної структури джерел фінансування.

Отже, для підвищення ефективності рішень, що приймаються в процесі управління розвитком агропромислового виробництва, доцільно впровадити в практику новий важливий етап – діагностику комплексу наявних і можливих у майбутньому господарських ситуацій.

Механізми стимулювання – запорука відповідного рівня результативності, продуктивності бізнесу. Продуктивність як базова економічна категорія оцінки ефективності використання авансованих у виробництво ресурсів формує передумови задоволення суспільно-економічних потреб. Формування продуктивності галузей і конкретних економічних агентів опосередковано макро- і мікрофакторами, зокрема інституціонального середовища та внутрішньоорганізаційними процесами. Важливість проблеми продуктивного використання ресурсів і забезпечення стабільно зростаючих результатів функціонування галузей економіки не викликає сумніву. Особливої важливості слід надавати проблемі продуктивності аграрного сектору як базової галузі вітчизняної економіки.

Виробничо-господарська система аграрного сектору економіки вже тривалий період перебуває у стані адаптації до ринкових принципів взаємодії економічних агентів. Об'єктивно ринкові перетворення в аграрному сегменті економіки зумовлюють зміни результативності та продуктивності. Процес формування конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва дещо затягнувся, «продукуючи» системну деградацію потенціалу і, як наслідок, зниження динаміки росту продуктивності. Застосування ринкових стимулів у комплексі з неринковими виявилось неефективним механізмом регулювання організаційно-економічних відносин в аграрній сфері з позицій забезпечення рівноконкурентних умов розвитку економічних агентів, що вплинуло на продуктивність.

Передумови формування продуктивності кожної галузі забезпечує організаційно-економічний механізм взаємодії потенціалів та інституційних умов їх реалізації. Продуктивність аграрного сектору як багатоаспектна категорія відображається через економічний результат господарювання і залежить від наявних ресурсів (капіталів) галузі. У такому ракурсі продуктивність – це кількісне відображення ефекту від вкладених – авансованих ресурсів (капіталів). Таким чином, формування продуктивності вітчизняного аграрного сектору в умовах ринку оцінюють шляхом обґрунтування засад ресурсного забезпечення сільського господарства.

Попередньо зазначимо, що за дослідженнями науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки», зокрема академіка НААН П.Т. Саблука, формування продуктивності галузі, особливо великотоварного сільськогосподарського виробництва, тривалий період – з початку 90-х років ХХ ст., об'єктивно вважається найбільш проблемним у частині ефективного використання ресурсів. Наявність прогалин у ефективності використання ресурсного потенціалу підтверджена порівнянням економічних результатів, продуктивності суспільного (сільськогосподарські підприємства) і громадського (господарства населення). Ситуація склалася таким чином, що господарства населення з фактично мізерним капіталом порівняно із сільгоспідприємствами виробляють понад 50% продукції, що підтверджує тезу «ефективне використання ресурсів галузі – запорука високої продуктивності виробничих систем». Сучасні обставини формування продуктивності аграрного сектору (передусім суспільного виробництва) виявилися неадекватними вимогам конкурентного ринку, що зумовлює вкрай незадовільні результати та економічний і соціальний ефект, який не відповідає реальному потенціалу вітчизняної аграрної економіки.

Оцінюючи фактори продуктивності праці, вважаємо за необхідне проаналізувати потенціал сільськогосподарських підприємств суспільного сектору. Потенціал аграрних підприємств, який формують фактори продуктивності кількісного та якісного змісту, певною мірою можна вважати неадаптованим до ринку з тенденцією деградації в частині ресурсного забезпе-

чення виробництва. Виробничі можливості господарюючих суб'єктів знижуються, особливо ця тенденція знаходить прояв у останні роки, коли фактично вичерпується сформований ще за соціалістичної економіки потенціал, а новосформований використовується неефективно.

Однак головна проблема криється не у зменшенні кількісно-якісних характеристик потенціалів агропідприємств, а найбільш невідповідним серед факторів продуктивності вітчизняного аграрного сектору є ціновий, адже ціна не забезпечує адекватного відшкодування авансованого у виробництво капіталу у формі середньої норми прибутку по економіці. Хоча ціна на вироблену продукцію є відносним фактором продуктивності аграрної галузі, але вона повинна забезпечувати можливість відновлення інших факторів (ресурсів-капіталу).

Таким чином, ціна дає можливість забезпечувати відповідний рівень інвестицій у виробництво, або у його продуктивність, до того ж у ринкових умовах інвестиції є одним із головних факторів продуктивності. В умовах вітчизняної аграрної економіки склалася парадоксальна ситуація, коли фактор інвестицій через несприятливий інвестиційний клімат і неадекватне ринку ціноутворення фактично не використовується для активізації продуктивності аграрної економіки. Основна проблема полягає у незабезпеченні відшкодування витрат на рівні розширеного відтворення виробництва, таким чином стримується зростання продуктивності.

Відомо, що інвестування або вкладання ресурсів у певний сегмент ринку немає сенсу, коли воно дає прибуток менший, ніж можна отримати його на іншому ринку, що призводить до зниження вартості активів, не забезпечує навіть простого відтворення виробництва. На вітчизняному аграрному ринку цих вимог економіки не дотримують. Як наслідок, інвестиційна привабливість аграрного виробництва вкрай недостатня, економічний стан абсолютної більшості суб'єктів господарювання з року в рік характеризується низькими або від'ємними показниками продуктивності.

На переконання відомого вченого, академіка НААН П.Т. Саблука, до цього негативного економічного явища аграрна

наука, і зокрема вчені Інституту аграрної економіки, постійно привертають увагу всіх органів управління державою (президентських, парламентських, урядових і міністерських структур) і закликають їх усунути причини економічних негараздів, проте це над важливе питання не вирішується, що можна підтвердити наступними фактами. За означенням того ж П.Т. Саблука, основним критерієм, який визначає ефективність інвестицій та вкладень у виробництво ресурсів, є їхня окупність доходами на одиницю авансованого капіталу. Цей критерій, всупереч вимогам економічної теорії та світової практики, у нас ще не став основним регулятором економічних відносин на всіх рівнях управління державою і суб'єктами економічної діяльності.

Академік також зазначає, з чим ми погоджуємось і про це свідчить практика української аграрної дійсності, що саме цей основний критерій, подібно до обмінного курсу валют, повинен щорічно визначатись і уточнюватись, відповідним чином узаконюватись і бути основним у системі регулювання міжгалузевих, внутрішньогалузевих і внутрішньовиробничих відносин у всіх без винятку сферах економічної діяльності. Без проведення в державі такої роботи економічних викривлень в економіці не уникнути.

Останніми роками в економічній діяльності держави відбувалися перекоси на користь обслуговуючих (банківська та торгова діяльність), а не виробничих сфер (аграрне і промислове виробництво). Серед усіх виробничих сегментів економіки аграрне виробництво перебуває у найгіршому стані. Наприклад, в Японії частка обслуговуючих видів діяльності у створенні прибутку становить 10%, а в Україні – 55%.

Також дослідники ННЦ «Інститут аграрної економіки», за ідейного конструювання П.Т. Саблука, вже тривалий період часу справедливо стверджують, що економічна потужність банків визначається обсягом наявних активів, доцільністю їх розміщення і використання через встановлення за банківські послуги необхідних рівнів відсоткових ставок. Щодо аграрного виробництва, то подібний підхід до цього часу навіть не проглядається. По-перше, не враховується специфіка сільського господарства як галузі з уповільненим оборотом капіталу, нехтується цілком

справедлива вимога аграрників створити цінові умови для досягнення середнього по економіці рівня доходності (прибутковості). За період з 1990 року ціни на промислові товари, що надходять на село, збільшилися у шість разів порівняно із сільськогосподарською продукцією. По-друге, в актив виробників сільськогосподарської продукції не включається ресурс землі – її вартість. По-третє, з вищезгаданих причин постійно зменшуються й досягли мінімального значення активи підприємств у вигляді основних і оборотних засобів. Якщо в планово-розподільчій системі всі аграрні проблеми певною мірою вирішувалися централізовано через систему розподілу фондів, зональну диференціацію цін на продукцію, то в ринковій системі цього немає. Проте нові схеми вирішення проблем, запропоновані вченими, не визнаються.

Через нехтування поширення на аграрне виробництво в системі ціноутворення середньої норми прибутку (доходності) сільське господарство щорічно втрачає, у тому числі через неврахування вартості землі як виробничого активу, значну частину обігових коштів. За умов неповернення сільськогосподарським товаровиробникам податку на додану вартість обсяги дотацій слід збільшити. Це призводить до втрати економічного інтересу господарювати на землі, люди залишають село, не застосовуються інновації, не залучаються інвестиції, знижується продуктивність тощо. І тому, чим швидше вирішити цю проблему, тим впевненіше розвиватимуться господарський комплекс країни та сільське господарство.

Для цього необхідно: визначити види продукції, які формують продовольчу безпеку країни, забезпечити державну підтримку їх виробництва, як у цивілізованих країнах світу, враховуючи, що люди на селі повинні жити за рахунок вироблюваної там продукції: формувати організований ринок по кожному виду продукції і систему законодавчого його забезпечення; ввести в систему ціноутворення показник норми прибутку, що створить рівні економічні умови відтворення для всіх галузей і сфер діяльності економіки країни та дасть можливість повернути селянам належну їм земельну ренту, активізувати мотивацію і підвищити продуктивність галузі.

1.3. Господарська реформа і становлення підприємницьких форм в аграрному секторі

Становлення підприємницьких форм ринкового типу потребує адаптивного підходу до вітчизняного ринкового середовища та врахування національних особливостей функціонування організаційних структур. Господарська реформа – це процес трансформації. Результатом такої трансформації є формування різних господарських укладів на селі, а їхнє співвідношення має відповідати певному етапу соціально-економічного розвитку. Уклад характеризується формою і способами використання власності та типом організації виробництва. Його соціальною базою є власність, на основі якої кожний власник обирає прийнятну форму господарювання. Сукупність таких форм на сьогодні охоплює особисті селянські господарства як чисто сімейний уклад, фермерські господарства як сімейно-груповий уклад (із залученням найманої праці), приватні підприємства, господарські товариства і кооперативи.

У дореформений період існувало три уклади: державний – це радгоспи й інші державні підприємства; колгоспно-кооперативний, який утворювали колгоспи та міжгосподарські підприємства; а також селянський, який представляли особисті підсобні господарства населення (селянські двори з господарством і сім'ями). Причому селянський уклад фактично був підпорядкований державному чи колгоспно-кооперативному, оскільки господарства населення надто залежали від колгоспів і радгоспів матеріально, технічно, технологічно та фінансово.

За радянських часів господарська реформа передбачала лише структурні зміни: змінювалася кількість колгоспів і радгоспів тощо, однак характер виробничих відносин не змінювався, як і відносини власності. Одержавлені виробничі відносини не забезпечували мотивацію до високопродуктивної праці. Безпосередні виробники були відчужені від землі, основних засобів виробництва і від виробленої продукції. Селяни не були зацікавлені у продуктивному використанні землі, техніки, праці. Як наслідок, родючість землі знижувалась, а ріст вироб-

ництва продукції відставав від росту витрат ресурсів. Наприклад, у період з 1970 по 1990 р. виробничі фонди сільськогосподарських підприємств України збільшилися в 4,2 раза, поставки мінеральних добрив – у 3, оплати праці в 2,7 раза, а виробництво сільськогосподарської продукції – лише на 40%. Зумовлено це тим, що нарощування капіталовкладень, збільшення поставок добрив, техніки не супроводжувалися відповідними змінами у відносинах власності, виробництва, господарювання, праці тощо.

Колективна форма власності та ведення сільського господарства в ринкових умовах показала свою обмежену конкурентоспроможність. Надмірну фондо- та енергомісткість і концентрацію виробництва, відсутність мотивації до праці та значні втрати держава не могла компенсувати. Вона несла тягар підтримки колгоспів і радгоспів. Але низький рівень повернення товарних і грошових позичок, обмеженість бюджетних надходжень, соціальна спрямованість їх використання унеможливили подальше розширення дотування сільськогосподарського виробництва. Односторонність державної підтримки тільки колгоспів і радгоспів, які давали менше половини валової продукції галузі, консервувало стару соціалістичну систему господарювання на селі, перетягувало її старі "хвороби" у нове ринкове середовище, стримувало трансформацію аграрної економіки і розвиток приватного сектору.

Незважаючи на посилену підтримку з боку держави, обсяги і частка виробництва в колгоспах і радгоспах у 90-ті роки минулого століття різко скоротилися. Потрібні були дуже великі суми дотацій, щоб зупинити спад виробництва. Таких коштів фізично не могло бути у бюджеті країни. У колгоспах і радгоспах склалася система незацікавленості в управлінні, коли керівники скаржились селянам на чиновників, податківців, контролерів, кредиторів, звинувачуючи їх в утиску господарств, а органам влади і контролюючим органам – на селян, звинувачуючи їх в поганій праці, розкраданні тощо.

У такій атмосфері колективної безвідповідальності не міг з'явитися ефективний господар. Така ситуація влаштовувала частину керівників місцевої влади й селян, що жили з колгоспного

поля і ферми, минаючи склад і касу. Це і становило соціальну базу всієї системи протистояння аграрній реформі. Тому подальше збереження й підтримка колгоспів і радгоспів дедалі більше ставала для держави надзвичайно серйозною політичною, економічною і соціальною проблемою. Непосильність для держави ефективної підтримки колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) певного часу призвела б до деградації цих господарств. Щоб запобігти цьому потрібна була радикальність, прискорення й керованість процесом господарської реформи.

Сучасна господарська реформа в аграрному секторі розпочалася ще до проголошення незалежності української держави. За дослідженнями науковців і з огляду на зміст існуючих інформаційних ресурсів зазначимо, що вже у 1991 р. в Україні налічувалося 2092 селянських (фермерських) господарств, а 308 кооперативів, 26 акціонерних товариств та 99 агрофірм, які були зареєстрованими відповідно до нових законів, набули права на володіння землею.

Першочерговим етапом господарської реформи було створення фермерських господарств. Цей уклад почав формуватися за часів радянської "перебудови", наприкінці 80-х років ХХ ст. Ще до проголошення курсу на ринкову економіку в Україні було понад 2 тис. фермерських господарств, а в перші роки ринкової трансформації кількість цих господарств стрімко зростала: у 1992 р. – у 7 разів, у 1993 р. – удвічі.

На початку 90-х років пріоритетним напрямом господарської реформи стало перетворення колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства відповідно до Закону України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" (1992 р.). Цей закон визначив КСП як новий тип підприємств, що створюється на основі добровільного об'єднання членів для спільного виробництва сільськогосподарської продукції і здійснює свою діяльність на принципах самостійності, підприємництва та самоврядування. Вже у 1992 р. в КСП було перетворено майже 65 % колгоспів, у 60 % було проведено паювання майна між їхніми членами. В 1995 р. цей процес було в основному завершено.

Тобто господарська реформа розпочалася майже водночас із земельною і вже на згаданий нами період, охопила переважну більшість колгоспів і радгоспів. Загальна лібералізація економіки спричинила певні прогресивні зміни, стосовно розвитку загальноринкових і внутрігосподарських умов діяльності аграрних суб'єктів ведення бізнесу.

Поряд з цим держава все ще залишається системним адміністратором господарських відносин на селі, особливо з огляду на надзвичайно розгалужену систему фінансових органів. При цьому використовувалося ціноутворення, матеріально-технічне забезпечення, державні закупівлі виробленої продукції. Звідси випливають висновки вітчизняних науковців про те, що це мало як певні позитивні (захист), так і здебільшого негативні (адміністрування) наслідки. Тому цей етап не привів до суттєвих змін у відносинах власності. Формування нових організаційних структур ринкового типу на основі приватної власності на землю і майно затягувалось. Утворені на базі колишніх колгоспів і радгоспів КСП зберігали домінування колективної власності над приватною. Внаслідок чого задекларовані Земельним кодексом України та Законом "Про колективне сільськогосподарське підприємство" права селян на земельну частку та майновий пай здебільшого обмежувалися тільки відповідним їх оформленням.

У власності КСП залишалася більша частина земель і практично все майно. Колективна власність продовжувала обмежувати приватновласницьку ініціативу селян щодо самостійного вибору способу і форми господарювання. Практично до 2000 р. господарська система аграрного сектору зберігала структуру на рівні 1995 р. Було 8,3 тис. КСП, 2 тис. акціонерних товариств і 900 спілок селян. Лише близько 2 тис. із цих підприємств продовжили реформування, започаткувавши на власній базі близько 2,3 тис. нових господарських структур ринкового типу.

Широкомасштабне реформування колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності відбулося лише в 2000 р. згідно з Указом Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (від 3 грудня 1999 р.).

Протягом 2000 р. було реформовано майже 11,8 тис. недержавних сільськогосподарських підприємств, на базі яких утворено понад 21,6 тис. нових господарських формувань. Здебільшого це господарські товариства (8,7 тис.) приватні підприємства (4 тис.) та виробничі сільськогосподарські кооперативи (1,9 тис.), решта – фермерські господарства (7 тис.). З урахуванням наявних фермерських господарств (понад 40 тис.) та особистих селянських господарств (понад 12 млн), в Україні було створено багатокладну систему господарювання, спроможну забезпечити стабільність сільськогосподарського виробництва.

Водночас реструктуризація КСП здійснювалася без надмірного їх подрібнення. Новостворені приватні формування на основі оренди зуміли зберегти цілісні земельно-майнові комплекси. Земельні площі КСП зберегли єдиним масивом майже 60% новостворених формувань. Загалом господарська реформа охоплювала систему заходів ринкової трансформації колективних і державних сільськогосподарських підприємств у господарські структури ринкового типу.

Таким чином, основними складовими господарської реформи є реформування відносин власності на засоби виробництва в сільськогосподарських підприємствах і створення нових господарських структур ринкового типу на базі приватної власності на землю та майно. Необхідність господарської реформи була зумовлена ринковою трансформацією економіки України, відновленням історичної справедливості щодо повернення селянам землі та майна й вільного їх господарського самовизначення.

Дослідженнями науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» під керівництвом академіка НААН П.Т. Саблука встановлено, що в процесі проведення господарської реформи формувалися підвалини нових господарських відносин, що визначатимуть економічний устрій майбутнього села. Проте підготовка до реструктуризації КСП йшла суперечливо й охоплювала два основних етапи. Перший етап – підготовчий, він охоплював 90-ті роки. Другий – організаційний – з 2000 р. З урахуванням динаміки земельних відносин, формування різноукладності та впровадження нових ринкових структур

господарювання можна виділити дещо детальніші етапи господарської реформи.

Перший – 1988–1991 рр. – зародження фермерського руху, лібералізація розвитку особистих селянських господарств.

Другий – 1991–1993 рр. – формування законодавчої бази для здійснення широкомасштабної реформи – становлення відносин власності та господарювання.

Третій – 1994–1996 рр. – активізація земельної реформи, паювання земель, переданих у колективну власність КСП і закладення новими земельними відносинами нових господарських відносин, початок приватизації радгоспів.

Четвертий – 1997–1999 рр. – запровадження оренди земельних ділянок і паїв, закладення основ нової приватно-орендної форми господарювання на селі, активна приватизація радгоспів.

П'ятий – після 2000 р. – інтенсивне перетворення КСП в господарські структури ринкового типу.

До 2000 р. держава залишалася впливовим суб'єктом господарювання. Проблеми перехідного періоду розв'язувалися заходами прямого або прихованого адміністративного втручання в процес ціноутворення, забезпечення матеріально-технічними ресурсами та закупівель сільськогосподарської продукції. Господарська реформа здійснювалася на принципах: 1) законності; 2) відповідності умовам розвитку; 3) економічної та соціальної доцільності; 4) врахування регіональних особливостей; 5) скорочення адміністративного втручання.

Концептуальна суть господарської реформи полягала у переході від колективної власності й організації управління сільськогосподарським виробництвом до організації його на основі приватної власності, ініціативи, підприємливості, персонального менеджменту, заінтересованості та відповідальності. Тобто постало завдання перевести господарський комплекс колишнього КСП на рейки приватного. При цьому реформування мало бути достатньою мірою соціально спрямоване і ринково орієнтоване.

Одним із ключових напрямів реформування сільськогосподарських підприємств було запровадження приватних майнових відносин. На початку 90-х років сільськогосподарські підприємства були представлені колгоспами та радгоспами. Майно радгоспів знаходилося у власності держави і надавалося їм у господарське користування. Майно колгоспів формально вважалося кооперативною, але неподільною власністю членів колгоспу. Фактично колгоспно-кооперативна власність була одержавлена й держава активно втручалась у використання майна колгоспів через різноманітні обмеження, нормативи, а часом і просто привласнювала його, перетворюючи колгоспи у радгоспи.

Початок паювання майна пов'язаний з ідеєю відродження кооперативної суті колгоспів. Юридичною підставою для цього став Закон СРСР "Про кооперацію" (1988 р.). Вже в 1990 р. таке паювання було проведено в господарствах Івано-Франківської та Львівської областей. На перших порах цей процес здійснювався в ініціативному порядку, однак із прийняттям Закону України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" (1992 р.) паювання майна набуло масового характеру. Мотивацією реформування майнових відносин на селі був інтерес селян до власності. Паювання майна КСП розглядалось як початок реального переходу до приватної власності й наділення селянина статусом власника.

Процес паювання майна колгоспів має давню історію й бере свій початок від колективізації селянських господарств 20-30-х років минулого століття. Збереження паїв на початку колективізації слугувало і матеріальним, і психологічним мотивом до сприйняття колективних форм господарювання. Проте із завершенням колективізації функції і роль пайових фондів змінилися. Внаслідок господарської діяльності частка неподільних фондів постійно зростала, а пайових, на які приріст не поширювався, навпаки – зменшувалась. Якщо в 1928 р. пайові внески становили 68 % у загальній вартості майна колгоспів, то вже в 1940 р. – тільки 8 %, а в 1966 р. все майно цих господарств стало неподільним. Відповідно було втрачено інтерес колгоспників до належного їм майна, після цього пішов відкритий процес одержавлення колгоспів. Тільки за період 1970–1986 рр. 900 колгоспів

були переведені в державні підприємства без викупу їхнього майна.

Основою паювання стала персоніфікація власності, тобто визначення частки кожного колгоспника у загальному майні. Законом України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” визначено, що право на пай мають всі, хто працював у конкретному господарстві. Проте на практиці було чимало перекручень, зумовлених міграцією населення, відсутністю необхідних документів тощо. У більшості господарств участь у паюванні взяли особи, які на дату набрання чинності згаданого Закону України (1 березня 1992 р.) були членами КСП.

У деяких господарствах у процесі паювання майна водночас відбувалося формування реального власника, тобто наділення більшими за розмірами майновими паями кращих управлінців, спроможних забезпечити високоефективне використання спільного майна. Прикладом такого підходу є КСП “Росія” Великобурлукського району Харківської області, де його керівникові за рішенням трудового колективу було передано паї, вартість яких становила 54 % вартості пайового фонду на умовах поступового викупу.

Важливим моментом процесу паювання майна стало юридичне оформлення і закріплення права на власність. У КСП таке право засвідчувалося пайовою книжкою, яку видавали кожному власникові і в якій відображали дані про розмір паю та одержані на нього доходи. Така книжка використовувалась для оформлення відносин пайовика з підприємством, але не відносин між пайовиками. Одержати свій пай його власник міг тільки у разі виходу з підприємства на умовах, визначених підприємством.

Тобто у процесі паювання майна відбулося закріплення колективного майна в індивідуальній (приватній) власності. Однак після паювання паї залишались у складі пайового фонду того ж підприємства, і реально відчувати свою власність селяни не могли, а руху паїв практично не було. В умовах збиткової діяльності підприємства дивіденди на паї не нараховували. Там вони взагалі стали формальними і жодним чином не впливали на мотивацію працівників.

У процесі реформування КСП частина майна не була включена до пайового фонду і, відповідно, не була закріплена у колективній власності. Це – майно, виділене під забезпечення боргів, а також у фінансовій оренді, у заставі, що не підлягало паюванню; майно соціальної сфери; передане правонаступнику за різними угодами; не витребуване. На практиці воно одержало назву "невитребувані майнові паї" і було поставлено на баланс підприємства- правонаступника. Наприклад, на початок 2003 р. вартість такого майна становила 1,7 млрд грн, тобто 8 % пайового фонду. Закріплення "невитребуваного" майна за пайовиками має зберегти право власності осіб, які не заявили свої права на пай.

Таким чином, паювання майна колишніх колгоспів і радгоспів забезпечило закріплення прав приватної власності селян на майно колективної власності. Це забезпечило власникам майнових паїв можливість самостійно обирати варіанти використання належної їм власності, започатковувати платне використання паїв і створення на їхній основі нових господарських формувань ринкового типу.

Важливим напрямом аграрної реформи була приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств (радгоспів). Основна її мета – забезпечення умов для вільного вибору форм господарювання згідно з вільним волевиявленням селян – працівників радгоспів.

В організаційному плані процес приватизації здійснювався поетапно. Спочатку в 1991–1993 рр. – було визначено методичні підходи до приватизації, прийнято необхідні законодавчі та інші нормативні акти. Надалі протягом двох-трьох років передбачалося провести приватизацію основної частини радгоспів. Цей шлях проходили майже всі постсоціалістичні країни. Зокрема, у Польщі з 1,6 тис. держгоспів у державній власності залишилося лише близько 100 господарств, у Казахстані з 2 тис. – менше 40.

У 1993 р. Декретом Кабінету Міністрів України "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі" було визначено особливі підходи до приватизації радгоспів. Ці особливості передбачали пільговий режим приватизації, безоплатну передачу працівникам радгоспів значної частини майна. У

подальшому такий порядок був збережений у Законі України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (1996 р.).

Приватизація майна радгоспів здійснювалася через перетворення їх у КСП або у ВАТ за рішенням загальних зборів. У процесі приватизації майно радгоспів безоплатно передавали їхнім працівникам і пенсіонерам з числа цих працівників. Вартість майна, що передавалося безоплатно, визначалася на рівні частки майна, що припадала на одного члена КСП в середньому по області. У більшості радгоспів сталося так, що безоплатно передавалось усе закріплене майно. Тим самим забезпечувалася рівність доступу всіх селян до засобів виробництва, незалежно від форми власності (державна або колгоспно-кооперативна). Водночас працівникам радгоспу, членам їхніх сімей та працівникам соціальної сфери села, де розташоване підприємство, надавалося право першочергового викупу за приватизаційні майнові сертифікати решти майна, що залишалося після безоплатної передачі. У разі нестачі коштів для такого викупу залишки майна передавали працівникам колишніх радгоспів на умовах виплати протягом 5 років. Майно радгоспів, розмішених у зоні гарантованого добровільного відселення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, передавалося трудовим колективам безоплатно незалежно від його вартості.

Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств стала важливою складовою формування приватної власності на засоби виробництва, додатковим джерелом для розширення кола приватних власників на селі, створення сприятливих умов для розвитку нових ринкових форм господарювання та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Після завершення паювання майна проблема забезпечення цілісності його господарського використання постала ще гостріше, ніж по землі. Бо майнові комплекси були більшою мірою збалансовані та сконцентровані у технологічному відношенні. Ця проблема розв’язувалася шляхом оренди підприємствами майнових паїв у селян на основі майнових свідоцтв.

Чинним законодавством, зокрема Цивільним кодексом України, врегульовано всі істотні умови оренди: права і обов'язки сторін, предмет, форма, строки, умови дострокового розірвання договору тощо. При цьому орендні відносини розглядаються як форма оперативного, фінансового лізингу або оренди цілісних майнових комплексів.

Водночас в організації орендних відносин є певні проблеми економічного та фіскального характеру, оскільки орендодавцями виступають фізичні особи, які не є платниками податку на прибуток, а також не можуть здійснювати нарахування амортизації основних засобів, переданих в оренду. За таких обставин сільськогосподарські підприємства не зацікавлені у відтворенні орендованих засобів виробництва і збереженні його первинної вартості на момент передачі в оренду. До складу орендної плати, як правило, не включають амортизацію основних засобів. Тому орендар зацікавлений лише у підтриманні цих засобів у робочому стані, а не в повному відновленні. У процесі експлуатації (по мірі зносу) орендоване майно втрачає свою споживчу вартість, а без повного його відтворення орендодавці несуть збитки.

Ефективність орендних відносин залежить від наявності конкурентного середовища в цій сфері, до того ж не тільки конкуренції між орендодавцями майна, а й між орендарями. Вже очевидні переваги в організації оренди майна приватних підприємств, які платять більшу орендну плату.

Таким чином, оренда дає можливість власникам майнових паїв використовувати свою власність для одержання доходів. Збереження й ефективне використання майна можна забезпечити в умовах фінансової оренди. Саме орендна плата є основним мотиваційним чинником утвердження селянина як реального власника розпайованого майна КСП. Вона дає змогу орендареві протягом періоду оренди повністю компенсувати орендодавцю вартість майна та виплатити винагороду за його використання.

Тому, на відміну від землі, тривала оренда майна є не вигідною для селян, адже їх можуть постійно вводити в оману. Для орендарів – ні, тому що вони не мають ніякої власності для

включення до статутного фонду, кредитної чи інвестиційної застави, продажу тощо. Для держави – теж ні, тому що немає конкретного й ефективного власника-господаря майна.

Сьогоднішній стан використання майна на умовах оренди є тимчасовим і має бути короткочасним. Чим швидше майно перейде до реального власника і господаря, тим краще. У цьому переконує приклад приватизації у харчовій промисловості. Економічне зростання у цій галузі почалося тільки після того, як підприємці скупили акції, розпорошені між працівниками підприємств і селянами.

До реформи сільськогосподарське виробництво ґрунтувалось на двох формах господарювання. Основою першої була суспільна власність на засоби виробництва і вироблену продукцію та колективна праця. До неї належали колгоспи, радгоспи, міжгосподарські й інші державні та кооперативні підприємства. У 1986–1990 рр. в їх користуванні знаходилося майже 94% сільськогосподарських угідь України. Друга форма ґрунтувалась на індивідуальній або сімейній праці, особистій власності на засоби виробництва, майно і продукцію. При цьому земля була у користуванні господарів. Ця форма охопили особисті підсобні господарства населення, присадибні, дачні, садові та городні ділянки.

Теоретичною основою необхідності розвитку різних форм господарювання є забезпечення сталого сільського господарства. З цією метою було обґрунтовано напрями розвитку різноукладності господарювання на селі, поєднання індивідуальної, сімейної та колективної форм організації виробництва. Передбачалося водночас розвивати особисті селянські господарства, фермерство та великі сільськогосподарські підприємства ринкового типу. Було відпрацьовано організаційну структуру форм господарювання.

У процесі підготовки до реформування обґрунтовувалися шляхи й способи реорганізації колгоспів і радгоспів у господарські структури ринкового типу зі збереженням цілісності земельних і майнових комплексів на основі оренди земельних та майнових часток (паїв). Основні положення Указів Президента України

ґрунтуються на основі законів України “Про господарські товариства”, “Про підприємства в Україні”, “Про підприємництво”. Таким чином, сформувалася відповідна конструкція нормативно-правового поля здійснення і закріплення господарської реформи, в межах якої громадянин України наділявся можливістю вільного вибору форми господарювання й сфери діяльності, організації селянського або фермерського господарства, або передачі своєї земельної ділянки (паю) в оренду для організації сільгосппідприємств на ринкових засадах.

Визначальним для вибору колективних форм господарювання стала багаторічна практика діяльності великих підприємств. Лише небагато селян зважились господарювати самостійно. Широкий набір форм господарювання зумовив появу в аграрному секторі майже 60 тис. господарських структур різних типів. Найчисельніша група – фермерські господарства, які становлять 72% від загальної кількості суб’єктів господарювання. Суттєвою є частка господарських товариств (14,5%) та приватних підприємств (6,7%), тоді як у державній власності залишилось тільки 0,8 % підприємств.

У розвитку сільського господарства на засадах приватної власності важлива роль належить фермерським господарствам. У розвинених країнах світу фермерський сектор забезпечує продовольчий достаток. В Україні фермерство має посідати вагоме місце в системі господарювання. Багато хто стверджує, в на нашу думку саме так і є, що фермерські господарства є більш досконалою, ніж особисті селянські господарства формою сільського підприємництва. Їх перевага полягає у більших розмірах, вищому рівні інтенсифікації й відповідно – конкурентоспроможності.

Успіх господарської реформи залежить від подолання застарілих стереотипів монополізму, розвитку різноукладності та конкуренції різних форм господарювання. Складова такої різноукладної системи – сільськогосподарська (виробнича і обслуговуюча) кооперація. Згідно законодавства і результатів наукових досліджень встановлено, що кооперативом є юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об’єдналися для ведення спільної господарської та іншої

діяльності, з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування. Мотиваційною основою розвитку кооперації для сільськогосподарських товаровиробників є протистояння експансії спекулятивного посередницького бізнесу, отримання ефекту не лише від виробництва, але й від його обслуговування, переробки та збуту продукції.

Розвиток сільськогосподарської кооперації має свою законодавчо-нормативну базу, основу якої є Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію”(1997 р.) зі змінами 2000 року. Цим законом було легалізовано розвиток сільськогосподарської кооперації. Нині в Україні функціонує близько 2 тис. сільськогосподарських виробничих і більше 1 тис. обслуговуючих кооперативів.

Виробничі кооперативи створюють шляхом об’єднання фізичних осіб для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їхньої обов’язкової трудової участі з метою одержання прибутку. Вони є однією з організаційно-правових форм підприємницької діяльності на селі. Земельна ділянка кооперативу може формуватися за рахунок земельних ділянок його членів як пайових внесків до пайового фонду або ж шляхом передачі їх в оренду за певну плату. Пайовий фонд кооперативу формується за рахунок пайових внесків (паїв) членів та асоційованих членів кооперативу. Внески поділяються на обов’язкові й додаткові. Обов’язкові встановлюють як рівні для всіх членів кооперативу та його асоційованих членів. Формування земельних ділянок кооперативу спрощується з уведенням у практику землеволодіння спільної часткової власності на землю.

При реформуванні КСП у виробничі кооперативи важливо було зберегти оптимальні масштаби виробництва (сівозміни, систему полів, тваринницькі приміщення, переробні потужності, виробничу інфраструктуру). Однак вимоги обов’язкової трудової участі членів кооперативу часто суперечать завданню оптимізації чисельності працівників, конкурентоспроможності підприємства.

Значного поширення набули кооперативи з обслуговування селянських та дрібних фермерських господарств, що створюються переважно при сільських громадах. Серед основних напрямів

їхньої діяльності – обробіток земельних ділянок, заготівля і збут продукції, спільне використання складної техніки, матеріально-технічне постачання, штучне запліднення тварин, інформаційно-консультаційні послуги та ін. Такі кооперативи створюються переважно там, де сільськогосподарські підприємства не в змозі або не зацікавлені надавати послуги населенню. Найбільше таких кооперативів у Київській і Житомирській областях.

В Україні виникли перші кооперативи зі спільного використання техніки (кооперативи МТС). Такі МТС обслуговують десятки аграрних товаровиробників. Через них вигідніше за оптовими цінами купувати високопродуктивну техніку, пально-мастильні матеріали та запасні частини, дешевше проводити технічне обслуговування та ремонт спеціалізованих машин і обладнання. Аналіз розвитку обслуговуючих кооперативів свідчить, що сільськогосподарські підприємства майже не беруть участі в їх формуванні. Хоча вони також потерпають від монополізму трейдерів сільськогосподарської продукції, посередників, що пропонують засоби виробництва, переробних та інших підприємств АПК. Ще не набуло поширення створення таких кооперативів на базі майна реформованих господарств. Чимало обслуговуючих кооперативів так і не розпочали свою діяльність.

Переробні кооперативи поки що не набули поширення, а їхня частка не перевищує 7%. Вони створюються переважно фермерськими господарствами, переробляють зерно, насіння соняшнику та овочі, вирощені членами кооперативів. У західних областях України розвиваються молочно-заготівельні (молочарські) кооперативи.

Доведений наукою є той факт, що розвиток сільськогосподарської кооперації має обнадійливі перспективи, зумовлені перевагами у сфері обслуговування. Ці кооперативи забезпечують, по-перше, формування цивілізованого і стабільного аграрного ринку, оскільки органічно пов'язані із зацікавленими в цьому сільськогосподарськими товаровиробниками. По-друге, кооперація сприяє розвитку вертикальної інтеграції та витісненню з продовольчого ринку зайвих торгових посередників. По-третє, кооперативи виконують соціальну функцію, забезпечуючи вищі

доходи дрібних товаровиробників, розвиток демократії і самоврядування у сільській місцевості, створення додаткових робочих місць, міцніше протистояння конкурентам тощо. Успішний розвиток кооперації, особливо на початковому етапі, потребує державної підтримки. Важливим чинником такої підтримки є розробка і реалізація спеціальних державних програм. Таким чином, завдяки господарській реформі в аграрному секторі відродилася сільськогосподарська кооперація як форма ефективної взаємодії товаровиробників. Подальший розвиток і вихід її на національний рівень має стати вагомим чинником розбудови вітчизняного аграрного ринку, у якому будуть максимально враховуватись інтереси селян.

Загалом господарська реформа сприяла становленню підвалин ринкового механізму господарювання на селі та формуванню селянина-власника, який за умови правильного вибору організаційно-правової форми поєднання ресурсів і господарювання спроможний стати високовмотивованим до продуктивної праці.

Будь-яка діяльність, особливо в ринковій системі господарювання, позиціонується як залежна від економічного інтересу – різноаспектно-вмотивованого стану учасника господарського процесу до своїх власних перспектив, а також мотивації результативно працювати. Проблема економічного інтересу вічна, а економічна наука її вивчає безпосередньо й повсякчас, що відображено в змістовних теоріях, концепціях, методологічних напрацюваннях науковців. Щодо аграрного виробництва і сільського господарства зокрема, проблема економічного інтересу завжди розглядалася під особливим кутом зору, адже специфіка цієї галузі як всезабезпечуючої зумовлює саме таке ставлення до неї. Це стало зрозумілим давно, і кожна економічна школа позиціонує економічний інтерес як фундаментальний аспект ефективності господарського поступу, методично відображаючи його з погляду меркантилістської, фізіократичної, марксистської, інституційно-нальної традиції. У кожній з цих наукових теорій розвитку економіки є певні особливості, проте питання економічного інтересу присутнє завжди.

Ідеологія формування економічного інтересу як результату відповідних стимулятивних ефектів може бути різною, залежно від концепції здійснення соціально-економічної політики в державі. Проте ідеологія формування економічного інтересу має бути підпорядкована національній традиції та враховувати фундаментальні інститути господарського порядку.

1.4. Економіка розвитку агропромислового комплексу національної економіки

Розвиток агропромислового комплексу України відбувається в системі національних і глобальних господарських взаємодій, які позиціонуються як вирішальні чинники фінансово-економічної стабільності суб'єктів аграрної галузі зокрема. З огляду на це вважаємо за необхідне здійснити порівняльну оцінку фінансово-господарських, а також структурно-трансформаційних змін в економіці України та аналогічних параметрів результативності агропромислового комплексу. Це дасть змогу проаналізувати стимуляційні традиції та визначити особливості дії відповідних механізмів, особливо в галузевому контексті.

Відомо, що економіка як система господарських взаємодій у своєму розвитку відображає різні за значимістю ефекти – результати, за рівнем яких можна скласти враження про її розвиток. Попередньо зазначимо, що результати зумовлені у тому числі дією низки стимулів, які констатують механізм стимулювання. До таких ефектів відносять: обсяги реалізованої продукції, обсяги виробництва, організаційні ефекти (кількість підприємств, зайнятість і статусні аспекти персоналу), фінансові результати (прибуток, збиток), інвестиційні тощо.

Передусім необхідно оцінити місце і роль аграрного комплексу в економіці України з позицій макроекономічних стимулів його розвитку як особливої галузі (табл. 1.1–1.11; рис. 1.1–1.4).

Таблиця 1.1

Кількість підприємств за видами економічної діяльності

Вид діяльності	2010		2011		2012		2012 у % до 2010
	од.	у % до під- сумку	од.	у % до під- сумку	од.	у % до під- сумку	
Усього	378987	100	375872	100	365112	100	96,3
Сільське, лісове та рибне господарство	50666	13,4	41677	11,1	47656	13,1	94,1
Промисловість	47827	12,6	47479	12,6	43356	11,9	90,7
Будівництво	38215	10,1	37544	10	34077	9,3	89,2
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт авто-транспортних засобів і мотоциклів	110154	29,1	111638	29,7	103798	28,4	94,2
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	13603	3,6	14792	3,9	15472	4,2	113,7
Тимчасове розміщування й організація харчування	9777	2,6	9880	2,6	9495	2,6	97,1
Інформація та телеко-мунікації	13189	3,5	14372	3,8	13448	3,7	102,0
Фінансова та страхова діяльність	5879	1,6	5770	1,5	5149	1,4	87,6
Операції з нерухомим майном	27603	7,3	28783	7,7	32121	8,8	116,4
Професійна, наукова та технічна діяльність	32189	8,5	32963	8,8	30973	8,5	96,2
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	16011	4,2	16774	4,5	16086	4,4	100,5
Освіта	2454	0,6	2434	0,7	2162	0,6	88,1
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	4684	1,2	4883	1,3	4636	1,3	99,0
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	2078	0,5	2214	0,6	2027	0,5	97,5
Надання інших видів послуг	4658	1,2	4669	1,2	4656	1,3	100,0

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 1.2

**Кількість зайнятих і найманих працівників
за видами економічної діяльності**

Вид діяльності	2010		2011		2012		2012 у % до 2010
	тис. осіб	у % до під- сум- ку	тис. осіб	у % до під- сумку	тис. осіб	у % до під- сумку	
Усього	8186	100,0	8022,1	100,0	7920,9	100,0	96,8
Сільське, лісове та рибне господарство	768,3	9,4	714,6	8,9	712	9,0	92,7
Промисловість	3091,8	37,8	3045,9	38,0	3026,4	38,2	97,9
Будівництво	472,1	5,8	432,7	5,4	411,1	5,2	87,1
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт авто-транспортних засобів і мотоциклів	1241,1	15,2	1246,7	15,5	1193,4	15,1	96,2
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	928,5	11,3	923,1	11,5	937,1	11,8	100,9
Тимчасове розміщення й організація харчування	134,5	1,6	128,7	1,6	137	1,7	101,9
Інформація та телекомунікації	233,5	2,9	231,4	2,9	219,5	2,8	94,0
Фінансова та страхова діяльність	309	3,8	308	3,8	310,2	3,9	100,4
Операції з нерухомим майном	242,8	3,0	227,9	2,8	217,8	2,7	89,7
Професійна, наукова та технічна діяльність	301,1	3,7	290,4	3,6	281,4	3,6	93,5
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	265,2	3,2	272,5	3,4	282,5	3,6	106,5
Освіта	35,7	0,4	33,6	0,4	26,4	0,3	73,9
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	91,4	1,1	94	1,2	94,3	1,2	103,2
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	28,5	0,3	31,9	0,4	36,7	0,5	128,8
Надання інших видів послуг	42,5	0,5	40,7	0,5	35,1	0,4	82,6

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 1.3

**Кількість найманих працівників на одному підприємстві
за видами економічної діяльності**

Вид діяльності	2010	2011	2012
Усього	21	21	21
Сільське, лісове та рибне господарство	14	17	15
Промисловість	64	64	70
Будівництво	12	11	12
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт авто-транспортних засобів і мотоциклів	11	11	11
Транспорт, складське господарство, пошта-ва та кур'єрська діяльність	68	62	60
Тимчасове розміщування й організація харчування	13	13	14
Інформація та телекомунікації	18	16	16
Фінансова та страхова діяльність	53	53	60
Операції з нерухомим майном	8	8	7
Професійна, наукова та технічна діяльність	9	9	9
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	16	16	17
Освіта	14	14	12
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	19	19	20
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	14	14	18
Надання інших видів послуг	9	8	7

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

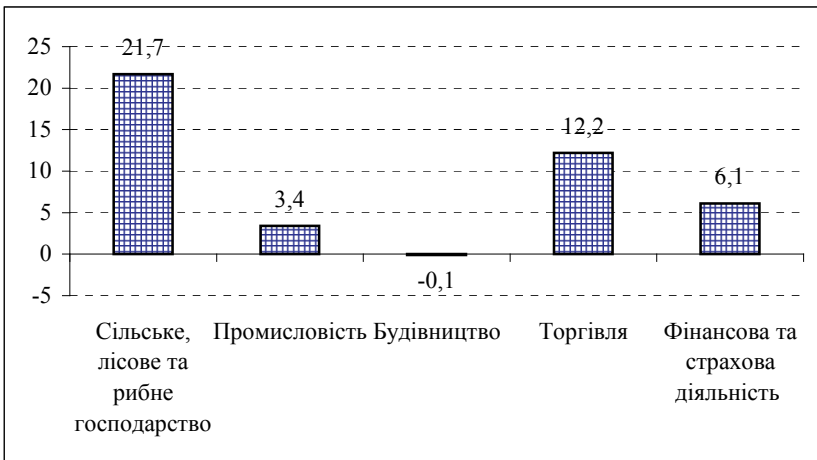
У сільському господарстві України зменшується кількість господарюючих суб'єктів (див. табл. 1.1), що зумовлено посиленням тенденцій концентрації земельних активів.

Таблиця 1.4

**Рентабельність операційної діяльності підприємств
за видами економічної діяльності, %**

Вид діяльності	Рівень рентабельності (збитковості)		
	2010	2011	2012
Усього	4,0	5,9	5,0
Сільське, лісове та рибне господарство	22,9	23,2	21,7
Промисловість	3,5	4,7	3,4
Будівництво	-1,5	0,2	-0,1
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	9,8	15	12,2
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	5,6	6,1	5,4
Тимчасове розміщування й організація харчування	-1,8	-0,1	-1,1
Інформація та телекомунікації	7,4	7,6	10,5
Фінансова та страхова діяльність	3,5	6,2	6,1
Операції з нерухомим майном	0,3	-3,6	2,8
Професійна, наукова та технічна діяльність	-6,6	0,5	0,3
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	-3,3	-2,7	-2,9
Освіта	4,9	7,4	8,2
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	4	2,6	2,7
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	-26,9	-24,4	-17,6
Надання інших видів послуг	4,3	3,1	2,6

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.



**Рис. 1.1. Рентабельність операційної діяльності підприємств
за видами економічної діяльності у 2012 р., %**

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Таблиця 1.5

**Рентабельність усієї діяльності підприємств
за видами економічної діяльності, %**

Вид діяльності	Рівень рентабельності (збитковості)		
	2010	2011	2012
Усього	0,5	1,8	1
Сільське, лісове та рибне господарство	16,3	18	15,6
Промисловість	0,8	1,7	0,2
Будівництво	-4,2	-2,7	-0,6
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	1,7	2,6	0
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	0,7	1,2	1,3
Тимчасове розмішування й організація харчування	-3,8	-3,7	-4,7
Інформація та телекомунікації	2,7	2,2	4,2
Фінансова та страхова діяльність	4,2	2,3	3,9
Операції з нерухомим майном	-8,9	-12,2	-8,0
Професійна, наукова та технічна діяльність	-8,6	2,7	-0,5
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	-4,1	-4,9	5,7
Освіта	3,2	4,1	6
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	-1,4	-2,5	-0,8
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	-22,9	-20,0	-19,6
Надання інших видів послуг	-1,0	-0,2	-1,9

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.



**Рис. 1.2. Рентабельність усієї діяльності підприємств
за видами економічної діяльності у 2012 р., %**

Джерело: Дані Державна служба статистики України.

Таблиця 1.6

**Фінансові результати до оподаткування
за видами економічної діяльності, млн грн**

Вид діяльності	Фінансовий результат (сальдо)	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат	у % до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат
Усього					
2010	58334	59	212008,6	41	153674,6
2011	122210	65,1	272726,2	34,9	150516,2
2012	101884,7	64,5	277938,5	35,5	176053,8
Сільське, лісове та рибне господарство					
2010	17291,8	69,5	22306,1	30,5	5014,3
2011	25565,9	83	30615,2	17	5049,3
2012	26992,7	78,3	33906,7	21,7	6914
Промисловість					
2010	31221,1	58,7	68933,1	41,3	37712
2011	58662,3	62,6	106688,2	37,4	48025,9
2012	21353,4	62,4	86504,1	37,6	65150,7
Будівництво					
2010	-4418,2	55,3	4905,1	44,7	9323,3
2011	-3845,8	60,5	5373	39,5	9218,8
2012	-71,1	60,5	9139,1	39,5	9210,2
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів					
2010	14883,5	62,5	42655,9	37,5	27772,4
2011	21591,5	66,7	48487,9	33,3	26896,4
2012	9608	66	43877,8	34	34269,8
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність					
2010	5058,9	54,6	10387,7	45,4	5328,8
2011	8741,4	63,4	15692,2	36,6	6950,8
2012	7524,9	61,8	13946,5	38,2	6421,6
Тимчасове розміщування й організація харчування					
2010	-548,1	57,3	619,8	42,7	1167,9
2011	-571,6	60,3	806,1	39,7	1377,7
2012	-862,5	58,9	858,7	41,1	1721,2
Інформація та телекомунікації					
2010	4101,4	59	8168,5	41	4067,1
2011	4440,7	61,1	9774,6	38,9	5333,9
2012	6300,1	63,6	11641,6	36,4	5341,5
Фінансова та страхова діяльність					
2010	15627	58,9	38445,2	41,1	22818,2
2011	12423,2	59,5	30617,1	40,5	18193,9
2012	37984,3	60,3	48666,4	39,7	10682,1
Операції з нерухомим майном					
2010	-6537,7	49,9	4743,7	50,1	11281,4
2011	-12060,8	54,2	4824,5	45,8	16885,3
2012	-8539,5	55,3	6952,6	44,7	15492,1

Продовження табл. 1.6

Професійна, наукова та технічна діяльність					
2010	-15110,3	57,5	8218,6	42,5	23328,9
2011	11167,8	62,9	17073,5	37,1	5905,7
2012	-165,5	62,2	14098,9	37,8	14264,4
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування					
2010	-1578,5	56	1606,8	44	3185,2
2011	-2213,2	61,2	1710,1	38,8	3923,3
2012	3889,4	60,5	7200,7	39,5	3311,3
Освіта					
2010	88,3	64,3	163,1	35,7	74,8
2011	100,9	68,4	196,7	31,6	95,8
2012	136,8	68,1	198,2	31,9	61,4
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги					
2010	9,8	60,7	406,5	39,3	396,7
2011	-119,8	61,3	388,8	38,7	508,6
2012	30,5	62,7	416,8	37,3	386,3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок					
2010	-1784,6	51,3	248,2	48,7	2032,8
2011	-1706,2	56,2	317	43,8	2023,2
2012	-2280,4	54,3	354,6	45,7	2635
Надання інших видів послуг					
2010	29,6	62,1	200,3	37,9	170,7
2011	33,7	66,3	161,3	33,7	127,6
2012	-16,4	63,8	175,8	36,2	192,2

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

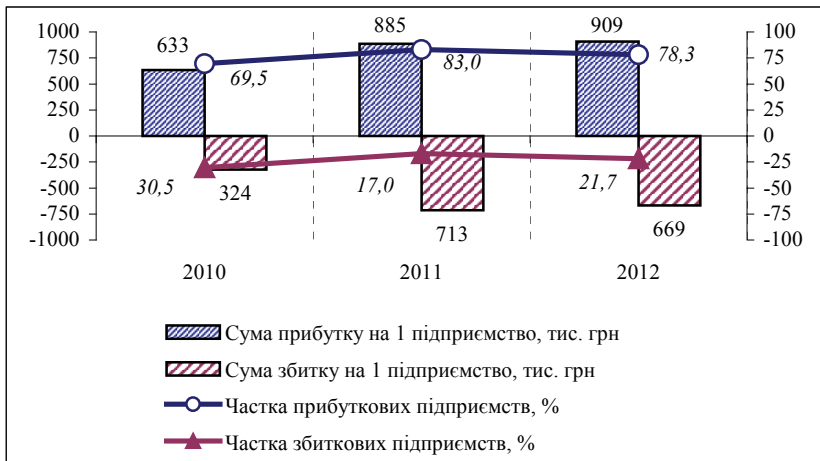


Рис. 1.3. Фінансові результати до оподаткування за видами економічної діяльності у 2010–2012 рр., млн грн
Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Таблиця 1.7

**Чистий прибуток (збиток) за видами економічної діяльності,
млн. грн**

Вид діяльності	Фінансовий результат (сальдо)	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат	у % до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат
Усього					
2010	13906,1	57,3	155198	42,7	141292
2011	67797,9	63,5	208896	36,5	141098
2012	35067,3	63	210608	37	175540
Сільське, лісове та рибне господарство					
2010	17170,5	69,2	22196,5	30,8	5026
2011	25341,3	82,9	30418,9	17,1	5077,6
2012	26787,2	78,2	33731,6	21,8	6944,4
Промисловість					
2010	11594,7	57	50070,6	43	38475,9
2011	31961,6	60,8	82204,1	39,2	50242,5
2012	2592,4	60,7	67565,4	39,3	64973
Будівництво					
2010	-5095,7	53,9	4358,7	46,1	9454,4
2011	-4580,1	58,8	4724,9	41,2	9305
2012	-1012,7	58,9	8367	41,1	9379,7
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів					
2010	7547,4	60,3	36072,4	39,7	28525
2011	12070,8	64,6	40357,5	35,4	28286,7
2012	210,6	64	35498,4	36	35287,8
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність					
2010	1348,7	52,8	6730,7	47,2	5382
2011	2839,8	61,4	9890,9	38,6	7051,1
2012	3127,7	60,1	9728,6	39,9	6600,9
Тимчасове розміщування й організація харчування					
2010	-633,6	56,4	505,9	43,6	1139,5
2011	-692,4	59,3	655,5	40,7	1347,9
2012	-984,3	57,4	692,1	42,6	1676,4
Інформація та телекомунікації					
2010	2081,8	56,9	6170,3	43,1	4088,5
2011	2068,6	59,1	7376,9	40,9	5308,3
2012	3739,1	61,4	9103,8	38,6	5364,7
Фінансова та страхова діяльність					
2010	11145	56,8	15672,6	43,2	4527,6
2011	7916,9	57,2	12699,8	42,8	4782,9
2012	10769,4	58,2	17930,5	41,8	7161,1
Операції з нерухомим майном					
2010	-7172,5	48,8	4197,3	51,2	11369,8
2011	-12852,2	53,1	4359,6	46,9	17211,8
2012	-9338,0	54,3	6497,6	45,7	15835,6

Продовження табл. 1.7

Професійна, наукова та технічна діяльність					
2010	20279,1	56	7093,3	44	27372,4
2011	8267,5	61,3	13964,2	38,7	5696,7
2012	-1820,2	60,6	13725	39,4	15545,2
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування					
2010	-1802,8	54,1	1426	45,9	3228,8
2011	-2490,7	59,6	1493,6	40,4	3984,3
2012	3576,4	58,7	6948,2	41,3	3371,8
Освіта					
2010	56,3	62,9	134,4	37,1	78,1
2011	75,4	67	173,7	33	98,3
2012	112,8	67,1	177,3	32,9	64,5
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги					
2010	-99,8	58,9	304,6	41,1	404,4
2011	-218,0	59,5	305,3	40,5	523,3
2012	-77,3	61,2	321,2	38,8	398,5
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок					
2010	-1930,3	49,3	115,6	50,7	2045,9
2011	-1904,2	54,1	135,8	45,9	2040
2012	-2547,6	52,5	185,9	47,5	2733,5
Надання інших видів послуг					
2010	-24,5	60,7	148,7	39,3	173,2
2011	-6,4	64,8	135,6	35,2	142
2012	-68,2	62,3	135	37,7	203,2

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

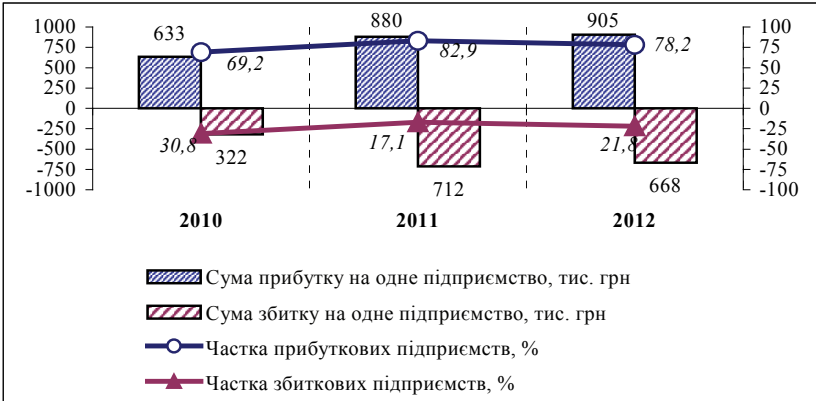


Рис. 1.4. Чистий прибуток (збиток) за видами економічної діяльності у 2010–2012 рр., млн грн

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Таблиця 1.8

Динаміка інвестиційного процесу в економіці

Вид діяльності	Обсяг інвестицій на							
	01.01.2010		01.01.2011		01.01.2012		01.01.2013	
	млн дол. США	у % до загального підсумку	млн дол. США	у % до загального підсумку	млн дол. США	у % до загального підсумку	млн дол. США	у % до загального підсумку
Усього	40053	100	44708	100	50333,9	100	54462,4	100
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	793	2	833,7	1,9	692	1,4	800,7	1,5
Рибальство, рибництво	5,6	0	12,9	0	12,6	0	12,8	0
Промисловість	13276,4	33,1	14042,6	31,4	15029,9	29,9	17166,7	31,5
добувна	1050,1	2,6	1207,7	2,7	1311,9	2,6	1548,4	2,8
переробна	11916,5	29,7	12488,1	27,9	12945	25,7	14078,7	25,9
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	1828,4	4,6	1858,7	4,2	2221,9	4,4	3039,9	5,6
легка промисловість	140,9	0,4	139,3	0,3	140,8	0,3	145,1	0,3
оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	270,1	0,7	281,3	0,6	302,9	0,6	307,4	0,6
целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	245,4	0,6	241,1	0,5	215,4	0,4	237,8	0,4
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	449,1	1,1	452,9	1	398,2	0,8	408,3	0,7
хімічна та нафтохімічна промисловість	1224,3	3	1339,6	3	1272,9	2,5	1325,8	2,4
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	795,4	2	806,8	1,8	933,5	1,9	1053,9	1,9
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	5557,1	13,9	5940,4	13,3	6108,7	12,1	6157	11,3
машинобудування	1145	2,8	1171,4	2,6	1114,2	2,2	1154,7	2,1
інші галузі промисловості	260,8	0,6	256,6	0,6	236,6	0,5	248,8	0,5
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	309,8	0,8	346,8	0,8	773	1,5	1539,7	2,8
Будівництво	2206	5,5	2339,2	5,2	813,8	1,6	974,1	1,8
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	4316,6	10,8	4764,5	10,7	5405,7	10,7	6003	11
Діяльність готелів та ресторанів	444,8	1,1	458,3	1	721,1	1,4	810,3	1,5
Діяльність транспорту та зв'язку	1626,5	4,1	1711,2	3,8	2731,9	5,4	3015,7	5,5
Фінансова діяльність	12431	31	15059,5	33,7	16184,5	32,2	16105,6	29,6
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	4268,5	10,7	4754,1	10,6	8251,5	16,4	9058,5	16,6
Державне управління	0,5	0	0,5	0	0,1	0	0,1	0
Освіта	14,1	0	16,8	0,1	4,2	0	6	0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	121	0,3	131,2	0,3	115,5	0,2	120,7	0,2
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	549	1,4	583,5	1,3	371,1	0,7	388,1	0,7

Таблиця 1.9

**Формування чистого прибутку (збитку) підприємств
за видами економічної діяльності у 2012 році**

Вид діяльності	Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції	Інші операційні доходи	Інші доходи	Разом чисті доходи
Усього¹	4172348,1	369375,3	574180,5	5115904,6
Сільське, лісове та рибне господарство	160547,7	32625,5	6001	199174,2
Промисловість	1457863,6	163206,2	41953,5	1663023,3
Будівництво	152553,1	9273,1	21029,2	182855,4
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	1648385,6	82994,7	161190	1892570,4
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	210643,8	19760,6	9145,7	239550,1
Тимчасове розмішування й організація харчування	16709,2	1429,2	1642,4	19780,8
Інформація та телекомунікації	78965,6	4762,3	8411,1	92139
Фінансова та страхова діяльність	163592,8	20974,4	104851,7	289419
Операції з нерухомим майном	48435,4	13175,3	46477,9	108088,6
Професійна, наукова та технічна діяльність	175634,4	12084,8	150052,4	337771,7
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	38673,2	5678,1	21932,1	66283,8
Освіта	1792,5	166,5	41,5	2000,5
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	8420,7	443,1	309	9172,8
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	6863,2	2612,8	991,4	10467,4
Надання інших видів послуг	3267,3	188,7	151,6	3607,6
Вид діяльності	Операційні витрати	Інші витрати	Витрати усього	Чистий прибуток (збиток)
Усього¹	4394308	645925,6	5080837,3	35067,3
Сільське, лісове та рибне господарство	158667,7	13513,8	172387	26787,2
Промисловість	1568391,9	73278	1660430,9	2592,4
Будівництво	161965,6	20960,9	183868,1	-1012,7
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	1701138,6	181823,7	1892359,8	210,6
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	218463,1	13562,1	236422,4	3127,7
Тимчасове розмішування й організація харчування	18314,1	2329,2	20765,1	-984,3
Інформація та телекомунікації	75735,2	10103,7	88399,9	3739,1
Фінансова та страхова діяльність	173996,1	103652,9	278649,6	10769,4
Операції з нерухомим майном	59761,5	56866,6	117426,6	-9338
Професійна, наукова та технічна діяльність	187016	150921	339591,9	-1820,2
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	45583,4	16810,6	62707,4	3576,4
Освіта	1804	59,7	1887,7	112,8
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	8615,3	527	9250,1	-77,3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	11499,3	1248,5	13015	-2547,6
Надання інших видів послуг	3356,2	267,9	3675,8	-68,2

¹ Дані наведено без урахування результатів діяльності банків і бюджетних установ.

Таблиця 1.10

**Власний капітал за видами економічної діяльності
станом на 31 грудня 2012 р.**

Вид діяльності	Всього		У тому числі			
	на 1 січня 2012 р.	на 31 грудня 2012 р.	статутний капітал		додатковий капітал	
			на 1 січня 2012 р.	на 31 грудня 2012 р.	на 1 січня 2012 р.	на 31 грудня 2012 р.
Усього¹	1653890	1904940	842628	909643	785564	992749
Сільське, лісове та рибне господарство	123446	148148	25305	27314	27839	30138
Промисловість	526119	680359	212189	228982	248723	408143
Будівництво	27031	29523	40090	44058	11945	13262
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	103240	106526	96354	108265	16930	15380
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	162780	173185	59943	61987	93828	99918
Тимчасове розміщування й організація харчування	11791	12395	13960	15442	3946	4103
Інформація та телекомунікації	45560	41368	42591	44647	5042	4760
Фінансова та страхова діяльність	213061	227170	94393	99811	125766	127564
Операції з нерухомим майном	139041	142621	105385	112026	95762	102061
Професійна, наукова та технічна діяльність	133335	143878	97940	110211	26901	31192
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	152896	183342	42799	44246	116561	141742
Освіта	1574	1651	361	399	800	801
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	5092	5393	4575	4864	1826	1994
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	7383	7853	5876	6477	8952	10890
Надання інших видів послуг	1542	1530	866	914	741	802
	У тому числі					
	резервний капітал		нерозподілений прибуток (неоприбутий збиток)		неоплачений та вилучений капітал	
	на 1 січня 2012 р.	на 31 грудня 2012 р.	на 1 січня 2012 р.	на 31 грудня 2012 р.	на 1 січня 2012 р.	на 31 грудня 2012 р.
Усього¹	43977	47137	77562	57015	95840	101605
Сільське, лісове та рибне господарство	10391	12504	61706	80224	1795	2031
Промисловість	17087	17376	58712	37188	10593	11330
Будівництво	654	695	-16328	-18206	9330	10287
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	2308	2011	-620	-5507	11732	13624
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	885	1003	10453	12218	2330	1942
Тимчасове розміщування й організація харчування	77	80	-4341	-5569	1851	1663
Інформація та телекомунікації	301	311	-951	-6966	1424	1384
Фінансова та страхова діяльність	6216	6659	22898	30747	36214	37611
Операції з нерухомим майном	1403	1453	-54666	-63092	8843	9827
Професійна, наукова та технічна діяльність	1994	2038	14527	8515	8027	8078
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	2517	2845	-6613	-3250	2367	2241
Освіта	35	40	432	475	54	64
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	58	60	-778	-893	589	631
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	31	37	-6862	-8750	614	802
Надання інших видів послуг	21	23	-7	-118	79	91

¹ Дані наведено без урахування результатів діяльності банків і бюджетних установ.

Таблиця 1.11

**Поточні зобов'язання за видами економічної діяльності
станом на 31 грудня 2012 р., млн грн**

Вид діяльності	Всього		У тому числі	
			короткострокові кредити банків	
	на 1 січня 2012 р.	на 31 грудня 2012 р.	на 1 січня 2012 р.	на 31 грудня 2012 р.
Усього¹	2097648	2472842	269255	316987
Сільське, лісове та рибне господарство	71086	91279	11967	15707
Промисловість	639140	711546	71901	78994
Будівництво	131970	153294	15025	10381
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотransпортних засобів і мотоциклів	702603	848229	96340	119998
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	88247	102493	12386	12681
Тимчасове розміщування й організація харчування	9292	10936	955	931
Інформація та телекомунікації	35042	42386	4088	5076
Фінансова та страхова діяльність	100883	128146	11317	12481
Операції з нерухомим майном	132935	151951	17901	19113
Професійна, наукова та технічна діяльність	138221	178289	22044	34982
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	38718	42992	4363	4991
Освіта	519	565	1	2
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2680	2951	294	330
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	4920	6286	543	1206
Надання інших видів послуг	1392	1499	130	114

Вид діяльності	У тому числі			
	поточна заборгованість за довгостроковими зобов'язаннями		кредиторська заборгованість	
	на 1 січня 2012р.	на 31 грудня 2012р.	на 1 січня 2012р.	на 31 грудня 2012р.
Усього¹	75110	90789	1753283	2065066
Сільське, лісове та рибне господарство	2363	3026	56756	72546
Промисловість	25609	27233	541629	605319
Будівництво	7261	8577	109683	134336
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотransпортних засобів і мотоциклів	9772	13990	596491	714241
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4055	5560	71806	84251
Тимчасове розміщування й організація харчування	417	864	7921	9142
Інформація та телекомунікації	5091	8305	25863	29004
Фінансова та страхова діяльність	10385	11454	79181	104211
Операції з нерухомим майном	8095	9478	106939	123360
Професійна, наукова та технічна діяльність	650	850	115527	142457
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	926	928	33430	37073
Освіта	25	36	493	527
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	128	100	2257	2520
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	306	370	4072	4710
Надання інших видів послуг	28	18	1234	1368

¹ Дані наведено без урахування результатів діяльності банків і бюджетних установ.

Галузі агропромислового виробництва є важливими серед галузей національної економіки. Жодне суспільство не може існувати без продуктів харчування. Головним призначенням агропромислового виробництва вважається задоволення потреб населення в їжі. За нормальних умов функціонування галузі агропромислового виробництва поповнюють чималу частину державного бюджету і вважаються складовими забезпечення національної безпеки країни. За станом матеріально-технічної бази, структурою, техніко-економічними показниками й розвитком інфраструктури агропромислове виробництво України значно поступається економічно розвиненим країнам, особливо щодо комплексної переробки сировини, механізації та автоматизації виробничих процесів. Незважаючи на винятково сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, населення ще не повністю забезпечене високоякісними продовольчими товарами. Останнім часом Україна втрачає зовнішні ринки збуту продовольчих товарів, а внутрішній заповнений іноземними імпортозамінними продуктами (здебільшого низької якості). Водночас для агропромислового виробництва є необхідні сировинні ресурси й виробничі потужності. Загальна економічна криза, спад обсягів виробництва агропромислової продукції, заборгованість по заробітній платі, нестача фінансових і матеріальних ресурсів, їх подорожчання негативно позначаються на результатах роботи підприємств АПК. Внаслідок звуження ринків збуту незадовільно використовуються виробничі потужності в галузях агропромислового виробництва. Частину потужностей окремих підприємств (особливо харчової промисловості) доводиться консервувати, а деякі з них взагалі припинили виробництво³⁶.

На сучасному етапі розвитку ускладнилося економічне становище суспільного господарства України й особливо – агропромислового виробництва, які залежать від функціонування інших галузей – машинобудівної, хімічної, нафтопереробної та платоспроможності населення. Серйозною проблемою агропромислового виробництва є те, що продукти харчування не розкупаються вчасно, а це зумовлює неможливість розрахуватися з постачальни-

³⁶ Гудзь О. Є. Фінансові проблеми розвитку аграрного виробництва / О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 73–78.

ками. Беручи кредити для розрахунків, економічні суб'єкти АПВ, також ставлять себе в залежність, Більшість виробників мають велику заборгованість перед бюджетом, і не можуть розраховатися з постачальниками – запасних частин, нової техніки, пально-мастильних матеріалів, отже, потрапляють у залежність від партнерів, тому вимушені віддавати продукцію за мінімальною ціною, ледве покриваючи власні витрати. Але у таких складних умовах агропромислове виробництво функціонує, шукаючи шляхи подолання проблем – інвесторів із-за кордону і у власній державі, запроваджуючи нові технології й устаткування тощо.

Останнім часом розвиток агропромислового виробництва в Україні характеризується різким зниженням технологічного рівня, спрацюванням знарядь праці, обсягів і зниженням асортименту продукції, погіршенням її якості, деяким згортанням інвестиційного та інноваційного процесів, витісненням вітчизняних харчових продуктів з внутрішнього й зовнішнього ринків продовольчих товарів, зменшенням обсягів надходження до бюджету та валютних надходжень у країну від експортних операцій галузі тощо³⁷.

Технологічні процеси виробництва харчових продуктів потребують використання розгалуженої системи технологічних трубопроводів із відповідною запірною та регулювальною арматурою. Враховуючи специфіку виробництва продуктів харчування, нержавіюча арматура має відповідати умовам санітарних норм та правил виготовлення й експлуатації. Раніше ці вироби на території України серійно не випускали, а при реконструкції, розширенні та модернізації підприємств використовували здебільшого імпортовану технологічну арматуру.

В агропромисловому виробництві важливе місце відводиться вирішенню екологічної проблеми, яка має дві складові. З одного боку, економічні суб'єкти АПВ утворюють складну екологічну ситуацію, тому що вони мають переважно низькі ступені захисту, переробки, очистки стічних вод, шкідливих викидів у

³⁷ Дейнеко Л. В. Стан, просторовий розвиток харчової промисловості України [Електронний ресурс] / Л. В. Дейнеко, П. М. Купчак. – Режим доступу: http://www.agroin.org/statti/deyneko_3.html.

повітря. Це пояснюється тим, що агропромислова продукція потребує великої кількості тепла для переробки сировини. З іншого боку, агропромислове виробництво має поставляти високоякісні екологічно чисті продукти, для виготовлення яких потрібна екологічно чиста сировина, що є великою проблемою для вітчизняного сільськогосподарського виробництва. Тому створення досконалої системи екологічного захисту – це не тільки екологічна, а й економічна необхідність, адже без створення надійних екологічних систем захисту виробництва продуктів харчування неможливо забезпечити їх екологічну чистоту³⁸.

Отже, для покращення становища в агропромисловому виробництві необхідно:

поглибити протекціоністську політику щодо вітчизняного товаровиробника;

оновити матеріально-технічну базу, модернізувати виробництво, збільшити обсяги випуску конкурентоспроможної продукції й розширити її асортимент, активізувати роботу щодо залучення іноземних інвестицій та кредитів;

вдосконалити регулювання ринків зерна, цукру, олії алкогольних напоїв;

забезпечити пріоритетність розвитку галузей шляхом державної фінансово-кредитної підтримки підприємств за рахунок розширення видів їх кредитування, а також відновлення практики передбачення в державному бюджеті коштів для кредитування міжсезонних витрат підприємств цукрової, олієжирової, плодоовочеконсервної, виноробної та інших галузей;

створити оптові ринки продовольчих товарів, розширити мережу фірмової торгівлі;

відновити традиційні й освоїти нові зовнішні ринку збуту.

Імплементация запропонованих заходів сприятиме розвитку агропромислового виробництва України, а також створить економічні умови для подолання спаду в галузях АПВ, підвищення

³⁸ Поддєрьогін А. М. Інновації та їх фінансове забезпечення в харчовій промисловості України [Електронний ресурс] / А. М. Поддєрьогін, А. В. Корнилюк. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?>

ефективності використання їх виробничого потенціалу й забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних продовольчих продуктів.

Достатній рівень природно-ресурсного потенціалу – один із найважливіших чинників ефективного розвитку агропромислового виробництва. З розвитком різних форм власності в агропромисловому виробництві та його трансформацією вирішення питання відтворення природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва набуває пріоритетного значення. Природно-ресурсний потенціал агропромислового виробництва, а саме його кількість, якість і поєднання ресурсів, є важливим фактором розселення населення, визначає доцільність розміщення та територіальну організацію агропромислового виробництва, яка слугуватиме економічному й соціальному розвитку держави та регіону. Природно-ресурсний потенціал впливає на ринкову спеціалізацію агропромислового виробництва, визначає його місце в територіальному поділі праці та рейтинг. Державна політика у сфері відтворення ресурсного потенціалу в агропромисловому виробництві спрямована на вирішення проблем економічного, соціального та екологічного напрямів, що суттєво впливають на процес економічного розвитку агросфери України. Методологічна незавершеність і недостатність нормативно-правової бази знижує ефективність й обмежує сферу застосування інструментарію загальної системи економічних регуляторів проведення заходів щодо відтворення та збереження природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва.

РОЗДІЛ 2. АГРОПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО У СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІЙ СИСТЕМІ РОЗВИТКУ ТА СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

2.1. Сучасні стан і природно-ресурсний потенціал розвитку агропромислового виробництва України

Природно-ресурсний потенціал агропромислового виробництва складається з невичерпних (енергетичних, атмосферних, водних, кліматичних), які є відновлюваними, та вичерпних (земельних, лісових, біологічних, мінеральних, рекреаційних) природних ресурсів, які поділяються на відновлювані й обмежено відновлювані (родючість ґрунтів, мінеральна сировина, рекреаційні ресурси, тваринний і рослинний світ) природні ресурси. Найважливішими складовими природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва є такі: земельні ресурси, у тому числі господарського, промислового й іншого призначення; лісові, водні ресурси агропромислового призначення; повітряний басейн та інші види ресурсів. Економічна ефективність і доцільність нарощування агропромислового виробництва визначається загальними закономірностями розвитку продуктивних сил і характеризується значною залежністю агропромислового виробництва від природно-ресурсного потенціалу території: земельних ресурсів – від їх розподілу за природними угіддями, родючістю ґрунтів; водних ресурсів – за можливістю їх використання для зрошення сільськогосподарських культур, перевезення сільськогосподарської сировини та продуктів її переробки тощо, риборозведення; лісових ресурсів – створення протиерозійних, приполонинних, водорегулювальних лісових захисних смуг, які захищають агроландшафти від лінійної й поверхневої водної ерозії та дефляції, пилових і снігових бур, суховіїв, сприяють накопиченню вологи в ґрунті; мисливство; збір продукції лісу для харчової промисловості тощо, корисних копалин – поклади кам'яної солі, вапняків, гіпсу та мінеральні води тощо. Агропромислове виробництво належить до надто ресурсомістких, де використовується велика кількість трудових, матеріально-технічних,

природних ресурсів. Їх кількісний та якісний склад, співвідношення між трудовими, матеріально-технічними і природними ресурсами, з одного боку, та рівень як сумарної, так і поресурсної віддачі – з іншого, визначають величину природно-ресурсного потенціалу в конкретних природно-економічних умовах функціонування кожного суб'єкта АПВ.

Тенденції сучасного розвитку агропромислового виробництва в Україні пов'язані з недосконалістю економічного механізму використання природно-ресурсного потенціалу. Це призводить до деградації природних ресурсів, зменшує можливість забезпечення виробництва сировиною, ускладнює технологічні цикли, погіршує загальний стан біогеоценозів. Світовий досвід переконує, що сучасний розвиток аграрної економіки, незалежно від соціально-економічної орієнтації країн і способу виробництва, стає дедалі більш екологічно орієнтованим, потребує збереження та відтворення природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва.

Забезпечення збалансованого розвитку агропромислового виробництва вимагає дбайливого ставлення до землі як засобу виробництва та предмета праці, що дозволило виділити певні особливості, які вирізняють її з-поміж інших засобів виробництва, а саме: 1) земля – продукт самої природи, тоді як інші засоби виробництва є результатом людської праці; 2) земля є незамінним і вічним засобом виробництва. Вона може бути раціонально використана на основі комплексного врахування економічних, екологічних, техногенних й інших антропогенних чинників; 3) площа земельних ресурсів обмежена, вона не може бути збільшена за бажанням людей, а лише відбувається трансформація одного виду землекористування в інший (наприклад, сільськогосподарського в лісогосподарський, водогосподарський тощо); 4) унікальною властивістю земельних ресурсів є неможливість переміщення їх у просторі, використання землі пов'язано з постійністю місця користування; 5) використання землі повинно мати диференційований характер з огляду на ґрунтово-кліматичні та територіальні умови. Раціональне використання земельних ресурсів можливе за комплексного врахування інших природних факторів: світла, тепла, води,

повітря, які забезпечують нормальний розвиток біогеоценозів; 6) продуктивність землі визначається її географічним розташуванням. Поряд із природними властивостями ґрунту на родючості землі істотно впливає рівень розвитку продуктивних сил, характер виробничих відносин; 7) земля – це живий організм, діяльністю якого необхідно управляти так, щоб не тільки зберегти, а й підвищувати ефективність використання земельних угідь, оскільки їх родючість переважно визначається людською діяльністю. При використанні земель необхідно враховувати темпи відновлення родючості ґрунту та його охорону; 8) методичною основою раціонального землекористування є врахування фактору, що земля не амортизується і морально не старіє; 9) правильне використання землі в сільському господарстві сприяє підвищенню її родючості й продуктивності, а відтак і вартості¹.

Тобто земля є основним засобом агропромислового виробництва і може водночас бути предметом засобом праці та операційним базисом для розміщення виробництва². До характеристики землі як засобу праці належать природні якості ґрунту, з чим тісно пов'язана нормативна урожайність, набір культур сівозмін, екологічний стан землі; як предмета праці – властивості, які впливають на спосіб обробітку землі; як просторового базису – розташування щодо ринків збуту сільськогосподарської продукції тощо.

Сумарна оцінка потенціалу земельних ресурсів України становить 13946,3 млн грн. У ресурсній забезпеченості соціально-економічного розвитку країни земля становить майже 45%. Згідно з усталеним порядком державної звітності земельний фонд України характеризується за видами основних земельних угідь і економічною діяльністю, за формами власності й землекористування.

Продуктивність землекористування визначається не стільки рівнем забезпеченості кожного жителя землею, зокрема орними

¹ Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформаційно-аналіт. зб. Вип. 5 / за ред. П.Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ, 2002. – 648 с.

² Актуальные вопросы экономики природопользования: теоретические и практические аспекты / [О. Ф. Балацкий, А. Г. Дегтяренко, О. Н. Дутченко и др.] ; под ред. О. Ф. Балацкого. – Сумы: ОП ВЭО, 1990. – 172 с.

угіддями, скільки ефективною її використання у землеробстві. Так, площа ріллі, що припадає на одного жителя в Німеччині та Великобританії, становить лише 0,12 га, в Нідерландах – 0,14 га, однак ці країни не лише сповна забезпечують своє населення продуктами харчування, а й експортують їх у значних обсягах³.

В Україні надзвичайно високі сільськогосподарська освоєність та розораність земель. Так, сільськогосподарська освоєність земельного фонду досягає 60,2-70 %, розораність сільськогосподарських угідь – 76,8-80%, а у Франції, наприклад, перший показник сягає 41,9%, у ФРН – 32,5, у США – 26,5, Англії – 28, Китаю – 10, Нідерландах – 25%. Розораність сільськогосподарських угідь у Франції становить 48%, Угорщині – 37, Англії – 25, США – 20%⁴.

За розрахунками вчених⁵, вважається, що для покращення екологічної ситуації аналіз глобального співвідношення сільськогосподарських угідь, лісів та інших площ повинен бути таким: 35:30,2:32,2.

Аналіз використання земель у розвинених країнах засвідчує, що існує залежність між площею оброблюваних земель та їх продуктивністю, а саме продуктивність орних земель вища там, де менша сільськогосподарська освоєність території і нижчий відсоток зайнятості сільського населення в агропромисловому виробництві внаслідок високого рівня механізації вирощування культур: можна порівняти рівень використання земель в Україні та Франції, оскільки загальна площа і природно-кліматичні умови держав приблизно однакові. Рівень розораності земель в Україні вищий у 1,7 раза, а площа кормових угідь, лісистість території відповідно менші у 2 і 1,5 раза. Однак продуктивність орних земель у нас

³ Балацький О. Екологічний менеджмент: проблеми і перспективи становлення та розвитку / О. Балацький, В. Лук'яніхін, О. Лук'яніхіна // Економіка України. – 2000. – № 5. – С. 67–73.

⁴ Благодатний В. І. Структурні зрушення в АПК України в умовах реформування: закономірності, тенденції, напрями / Благодатний В. І., Мармуль Л. О. // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 292–297.

⁵ Гладій М. В. Розвиток АПК України (регіональні особливості) / М. В. Гладій. – Львів, 2002. – 290 с.

майже вдвічі нижча, ніж у Франції за значно більшої чисельності населення, зайнятого в сільському господарстві (32,2 % проти 5,4%). Можна припустити, що зменшення площ оброблюваних земель в Україні порівняно із середньоєвропейським рівнем (41,2%) дасть змогу ретельніше виконувати польові роботи на площі, яка залишиться в обробітку, ефективніше використовувати трудові ресурси, підвищувати культуру землеробства та забезпечити високу еколого-економічну ефективність використання земель. Для прикладу можна взяти Данію, яка, займаючи територію загальною площею 43 тис. км² з п'ятимільйонним населенням, виробляє у 4 рази більше продукції, ніж їй необхідно для власних потреб, при цьому в сільськогосподарському виробництві зайнято лише 2% працюючого населення. У Китаї орні землі (2% світових площ) дозволяють прогодувати 22 % населення світу⁶.

Відмітимо, що висока розораність земель в Україні, недосконалість структури посівних площ супроводжується зростанням дефіциту гумусу в ґрунті, який є біоенергетичною основою його родючості. Із поверхневим стоком і змитим ґрунтом втрачається величезна кількість поживних речовин. Як показують дослідження, за один рік ґрунти держави в середньому втратили 350 кг гумусу, 2,8 кг – рухомих сполук фосфатів і 4,2 кг – обмінного калію. За даними останнього туру агрохімічного обстеження ґрунтів сільськогосподарського призначення, впродовж останніх п'яти років ґрунти України втратили 0,05% гумусу, 4 мг/кг ґрунту рухомих сполук фосфору та 6 мг/кг – обмінного калію. Щороку тільки з орних земель, за даними НААН, змивається понад 500 млн т ґрунту, при цьому втрачається близько 24 млн т гумусу, 1 млн т азоту, 700 тис. т фосфору, 1 млн т калію. За останні 25 років в Україні вміст гумусу в ґрунті знизився з 3,5% до 3,2% (природі для утворення шару гумусу завтовшки 1 см потрібно 250–400 років)⁷.

⁶ Куліш М. Ю. Особливості наповнення ринку м'яса в південному регіоні / Куліш М. Ю., Топіха І. Н., Червен І. І. // Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у ХХІ столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 299–304.

⁷ Гудзь О. Є. Декомпозиція методології дослідження економіки природокористування агросфери / О. Є. Гудзь // Економіка Крима. – 2010. – № 4(33). – С.195–199.

Середньорічний змив ґрунту в Україні сягає 15 т/га за допустимої – 4–5 т/га. У Великобританії середні втрати ґрунтів від ерозії оцінюються від 2,2 до 12,2 т/га у рік, у США 41% ріллі охоплено ерозією⁸.

Упродовж зазначеного вище періоду в Україні погіршився агрофізичний стан ґрунтового покриву, щороку площа еродованих орних земель збільшується на 80–120 тис. га і вже дорівнює майже 1/3 всієї ріллі. Зі всієї еродованої площі 32,0% земель зазнають вітрової ерозії, 3,4 – сумісної дії водної та вітрової і 22,0% площ – водної ерозії.

Загальна площа кислих ґрунтів в Україні становить серед земель сільськогосподарського призначення майже 21%, або 8,8 млн га. Із них 4,8 млн га – сільськогосподарські угіддя, а інші – під пасовищами, сіножатями та іншими природними угіддями. За ступенем кислотності орні ґрунти поділяються на сильнокислі (1,3 млн га), середньокислі (2 млн га) і слабокислі (2,5 млн га). Загальна площа солонцевих ґрунтів в Україні становить 3986,2 тис. га, а серед орних – 2692 тис. га. Відтворити еродовані ґрунти природним шляхом практично неможливо, а штучне відновлення вимагає значних трудових і фінансових затрат.

Варто зауважити, що дотепер відсутня єдність методичних підходів щодо економічної оцінки природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва. Найбільший розвиток одержали підходи до його визначення виходячи із загальної економічної вартості (цінності) ресурсу; витратний підхід і його модифікації; відтворювальний підхід; оцінки ресурсів, засновані на диференціальній ренті⁹. В останні роки інтенсивно розвиваються підходи, що ґрунтуються на урахуванні непрямой вартості використання природного ресурсу, наприклад, через вимір ефекту від зберігання біорізноманіття, через “непрямую вартість використання” або через визначення ефекту від лісонасадження і зберігання рослинного покриву (вуглецевий кредит).

⁸ Там само.

⁹ Трегобчук В. М. Економічні проблеми відтворення і модернізації ресурсного потенціалу АПК / В. М. Трегобчук // Економіка АПК. – 1999. – №1. – С. 54–57.

За останнє десятиріччя ефективність використання природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва у розрахунок на 1 га земельних ресурсів знизилася: валової продукції сільського господарства – на 46,7%; продукції рослинництва – 35,5; тваринництва – 57,8%. За останні 30 років площа еродованих земель збільшилася майже в 1,5 рази, значно розширилися площі засолених, закислених, підтоплених і техногенно забруднених сільськогосподарських угідь. Сьогодні тільки 1 з 10 га продуктивних земель має нормальний екологічний стан. Водночас, витрати на протиерозійні й інші землеохоронні і землемеліоративні роботи постійно зменшуються (витрати на охорону земельних угідь за останні 10 років скоротились у 25 разів).

Наукове обґрунтування раціонального використання природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва і впровадження господарсько-технологічних заходів для його відтворення має передбачати:

- встановлення рівнів забрудненості ґрунтів викидами та агрохімікатами, розробку ґрунтово-екологічної типології земель, нормативів кризового стану та параметрів екологічної стійкості ландшафтів і районування території України за цими показниками;

- опрацювання моделей ґрунтозахисного та меліоративного землекористування в конкретних природно-кліматичних умовах;

- створенням системи спостережень за станом природних ресурсів і прогнозуванням соціально-екологічних наслідків його зміни;

- раціоналізацію використання природних ресурсів агропромислового спрямування (землі, води, лісів, повітряного середовища), яка забезпечується створеною нормативно-правовою базою охорони цих ресурсів, узаконеним механізмом державного регулювання процесів їх використання, відтворення й охорони;

- стабілізацію доходів вітчизняних виробників продовольства і захист їх від ринкової стихії за рахунок державних коштів шляхом створення і впровадження відповідної нормативно-правової бази;

- підтримку найефективніших форм землекористування за допомогою впровадження специфічних законодавчих норм, механізмів і фінансових рішень;

перетворення держави не тільки в головного замовника окремих видів продовольства, але і в його основного покупця і розпорядника на основі впровадження спеціального юридичного механізму і надання повноважень уряду для закупівлі й розподілу в країні та за її межами значної частини врожаю сільськогосподарських культур, якщо це необхідно для стабілізації ситуації на продовольчому ринку;

стабільне забезпечення потреб населення країни в продовольстві відповідно до фізіологічних норм їх споживання.

Ключовим моментом є збалансування використання природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва, формування ефективної інвестиційної політики, що значною мірою спирається на принципово нові підходи до економічної оцінки негативного впливу суб'єктів господарювання на довкілля та створення сучасних фінансових інститутів в екологічній сфері¹⁰.

Екологічні проблеми виникають тоді, коли ринкова система не в змозі подавати відповідні цінові сигнали та забезпечувати стимулювання у сфері використання природних ресурсів. Наприклад, окремі види ресурсів можуть використовуватися “безкоштовно”, хоча це спричиняє екстернальні витрати у формі забруднення води, погіршення якості повітря або інших екологічних наслідків. В одних випадках ринкова ціна покриває витрати на природні ресурси, але вона не покриває збитків третіх осіб. Коли екологічні ресурси недооцінюються таким чином, виробники та споживачі практикуватимуть надмірне використання дешевших ресурсів. Недооцінювання також забезпечує недостатнє стимулювання для розвитку нових технологій з метою контролю за екологічним забрудненням.

Деградація природного середовища під впливом агропогенної діяльності спричиняє деградацію соціально-економічного середовища, що вже обертається економічним збитком, який можна порівняти з величиною валового національного продукту. Однак тільки розрахунку збитку економістами недостатньо, щоб з'єднати

¹⁰ Коренюк П. І. Менеджмент навколишнього природного середовища / П. І. Коренюк. – Дніпропетровськ: Національна гірнич академія України, 2001. – 222 с.

екологічну науку з економічною. Для відтворення природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва необхідно широко використовувати принципи та методи регулювання поведінки природно-виробничих систем. До основних принципів можна віднести: попередження, нейтралізацію екологічних наслідків і компенсацію збитку. Попередження передбачає використання адміністративно-правових заходів (прийняття природоохоронних правил, нормування якості довкілля, експертиза проектів тощо); економічних (пільгове кредитування й оподаткування, надання субсидій, податкового інвестиційного кредиту та ін.); економіко-адміністративно-правових (система компенсацій, вибір методів регулювання); технологічних методів (ресурсо-, енергозберігаючих технологій, альтернативних систем землеробства з обмеженням використання хімічних засобів для підвищення родючості ґрунтів і захисту рослин з урахуванням асиміляційних можливостей агросфери)¹¹. Нейтралізація екологічних наслідків здійснюється шляхом технічних методів і планування. Компенсація збитку передбачає застосування адміністративно-правових та економічних методів.

Прогрес у технологіях виробництва, що супроводжує розвиток суспільства, має на меті використання природно-ресурсного потенціалу набагато продуктивніше, ніж будь-коли. Продуктивне використання природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва повинно враховувати кілька аспектів. По-перше, використання природно-ресурсного потенціалу має бути в повному обсязі (з урахуванням можливих відходів при виробництві продукції, які можна знову використовувати). По-друге, якщо йдеться про продуктивне використання, то слід мати на увазі репродукцію природних ресурсів, тобто постійне їх відновлення. Друга позиція є однією з головних завдань суспільства, що прагне до розвитку, а не деградації. Тому підтримка становлення й розвитку екологічного агропромислового виробництва повинно стати одним із головних важелів реалізації сучасної аграрної політики. Страхування

¹¹ Гудзь О. С. Декомпозиція методології дослідження економіки природокористування агросфери / О. С. Гудзь // Економіка Крима. – 2010. – № 4(33). – С.195–199.

природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва має велике значення як специфічна галузь виробництва, що забезпечує виробництво продовольства¹². Забезпечення стабільного надходження коштів на відтворення природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва потребує подальшого розвитку економічних важелів і методів. Дослідження доводять, що запроваджені в Україні нормативи виплат за забруднення довкілля та використання природних ресурсів значно занижені й не мають повноцінного компенсаційного характеру. Зарубіжний досвід переконує в необхідності широкого використання принципів як негативної мотивації відтворювальної діяльності (платежі, штрафи), так і позитивної (кредити, пільги, позики), механізм якої в Україні відсутній, що значно ускладнює процес екологізації виробництва, відтворення природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва. Формування комплексної системи еколого-економічного регулювання природокористування є одним із визначальних напрямів державної політики.

Економічний процес агропромислового виробництва, незалежно від його суспільного характеру, зазнає впливу об'єктивних економічних законів і законів природи. Раціонально сформований ресурсний потенціал АПК слід розглядати як сукупність технологічно, економічно й екологічно взаємозбалансованих виробничих ресурсів (трудових, матеріально-технічних, природних і біологічних), спроможних забезпечити високоефективне й екологічно безпечне виробництво, переробку, зберігання, транспортування і реалізацію агропродовольчої продукції.

В Україні здійснюється непродумана виробнича діяльність з використанням земельних, лісових і водних ресурсів. Зокрема, недосконала система ведення агропромислового виробництва, недотримання технологічних вимог обробітку ґрунту, неналежна увага держави щодо питань охорони та підвищення родючості сільськогосподарських земель, порушення системи удобрення ґрунтів спричинили деградацію ґрунтів на великих площах. Мінерально-

¹² Гудзь. О. Є. Територія екологічного агрострахування: можливості та нові горизонти / О. Є. Гудзь // Вісник Сумського нац. аграр. ун-ту. Серія: Фінанси і кредит. – 2012. – № 1 (32). – С. 23–29.

сировинні ресурси порівняно з іншими природними ресурсами найменше залежні від результатів господарської діяльності, бо їхня якість практично не залежить від забруднення навколишнього природного середовища, а наявність запасів є важливим лімітуючим фактором розміщення підприємств (об'єктів) певного виду економічної діяльності.

Трансформація агропромислового виробництва має спрямовуватися на підвищення рівня продовольчої безпеки України шляхом нарощування виробництва продуктів харчування, поліпшення їхньої якості та збалансованості за поживними речовинами, що дасть можливість створити конкурентоспроможну економіку, інтегровану у світову господарську систему, наблизити сільськогосподарське виробництво до рівня економічно розвинених країн. Пріоритетним напрямом формування дійового фінансово-економічного механізму відтворення природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва є стимулювання суб'єктів АПВ до зниження обсягів шкідливих викидів і відходів, відновлення земельних, лісових, водних і повітряних ресурсів країни. Важлива роль в цьому процесі відводиться створенню програм екологізації підприємницької діяльності в агропромисловому виробництві для підвищення продовольчої та екологічної безпеки держави. Сталий розвиток агропромислового виробництва як важлива складова економіки України передбачає забезпечення на тривалий термін збалансованого економічного зростання, покращення соціальних і екологічних параметрів його діяльності. Виконання цих завдань передбачає необхідність нарощування обсягів виробництва якісної і конкурентоспроможної агропромислової продукції, підвищення економічної ефективності виробничої діяльності, забезпечення соціальної справедливості та гарантій для трудового потенціалу, відтворення й охорону природних ресурсів, зниження екодеструктивного впливу агропромислового господарювання та оздоровлення навколишнього середовища. Перехід агропромислового виробництва до моделі сталого розвитку й подальше функціонування на цих засадах є важливим для подальшого поступу країни та необхідною передумовою інтеграції в європейські інституції.

2.2. Управління підприємницькою діяльністю в агропромисловому виробництві

Розвиток бізнесу в аграрному секторі економіки відбувається завдяки і за рахунок підприємницьких структур, які у свою чергу є втіленням відповідного механізму стимулювання. При цьому слід зазначити, що підприємство – це організаційна структура, яка діє за рахунок управління, функцією якого є також стимулювання. Саме тому в контексті загальної тематики кожного дослідження розгляд заданого аспекту організаційного механізму вбачається нами необхідним.

Конкурентність агробізнесових утворень формується через стимуляційні заходи, запропоновані до впровадження менеджментом. Менеджмент, концентрований в теорії і здійснюваний на практиці, в реальних умовах забезпечує формування сприятливого інституційного середовища для залучення інвестицій, ефективного управління ризиками, підвищення інтелектуального рівня кадрового потенціалу та впровадження передових стандартів якості продукції. Таким чином, аграрне підприємство як суб'єкт та об'єкт менеджменту, формуючи відповідний рівень ефективності, наповнює ринок продовольчими товарами. В основі згаданого процесу забезпечувальним чинником є менеджмент. Ця інституція розглядається як конгломерат функцій, зокрема, мотивація, координація і контроль. Усі ці функції зреалізують заходи з досягнення цілей підприємства, консолідують зусилля бізнесмена на оптимізації порядку використання наявних ресурсів.

Менеджмент – це складова структура соціально-економічного механізму всебічного стимулювання щодо найефективнішого використання ресурсів задля досягнення визначених цілей на певному ринку. Відомо, що головною метою підприємства в ринковому середовищі, в якому головним критерієм успіху є здатність нести «позитивну» економічну відповідність, визначено забезпечення платоспроможності й оптимізації прибутку. Інституціональний конструкт підприємства вельми складний, тому завдання менеджменту визначено врахування інтересів усіх учасників підприємницького процесу, а також інституційних норм ринку. До учасників та інституційних норм відносять спо-

живачів, систему менеджменту, постачальників, співробітників, державу та її інститути (рис. 2.1).

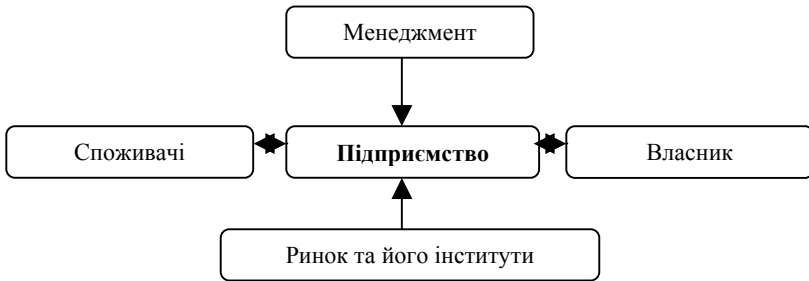


Рис. 2.1. Учасники та інституційні норми здійснення підприємницького процесу

Джерело: Сформував автор.

Стимулювання розвитку аграрного підприємства на внутрішньо-господарському та загальнодержавному рівні є безальтернативним сегментом господарських процесів. Особливо слід зосередитись на умовах розвитку підприємництва й управління ним у трансформаційному середовищі. Це наслідок і прояв еволюції – стихійного примусового або внутрішнього упорядкованого підприємницького устрою, що передбачає особливі специфічні конструкції менеджменту. Такий стан речей ініціює аспекти особливого економічного устрою, сконституційованого заходами державної політики, а також значною мірою – результатами менеджменту внутрішньогосподарських процесів. Наведені загальні аспекти функціонування підприємництва дещо відрізняються від аграрних через певні особливості, тому й менеджмент тут особливий, адже повинен враховувати зв'язок галузі з природою.

Дослідження підприємницького процесу в аграрному секторі є багатограним і багатоаспектним. Інституційний конструкт підприємництва як об'єкта менеджменту окреслено сукупністю політичних, соціальних, техніко-технологічних, організаційних, стимульованих та інших відносин у процесі прикладання праці, поєднання землі й капіталу. Тому менеджмент сільськогосподарського бізнесу має враховувати природні умови, специфіку факторів виробни-

цтва і його сезонність. Ці закономірності зумовлюють наявність і специфічність засобів функціонування агробізнесу – природно-біологічних, соціально-політичних, що у свою чергу визначає засади менеджменту. Частковим підтвердженням цього висновку вважаємо ефекти діяльності підприємств галузі (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Основні показники діяльності підприємств галузей
сільського, лісового та рибного господарства**

Показники	2010	2011	2012
Кількість підприємств, од.	50666	41677	47656
у % до попереднього року	x	82,3	114,3
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб	768,3	714,6	712
у % до попереднього року	x	93,0	99,6
Кількість найманих працівників, тис. осіб	724,8	711	697,8
у % до попереднього року	x	98,5	98,5
у розрахунку на 1 підприємство, осіб	14	17	15
Витрати на персонал, млн грн	14352,9	18050,3	22300,6
у % до попереднього року	x	125,8	123,5
у розрахунку на 1 підприємство, тис. грн	283	433	468
Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг), млн грн	99891,4	126961,2	162611,1
у % до попереднього року	x	127,1	128,1
у розрахунку на 1 підприємство, тис. грн	1972	3046	3412
Обсяг капітальних інвестицій у матеріальні активи, млн грн	10457,9	16422,2	19140,3
у % до попереднього року	x	157,0	116,6
Фінансовий результат (сальдо) до оподаткування, млн грн	17291,8	25565,9	26992,7
у % до попереднього року	x	147,8	105,6
у розрахунку на 1 підприємство, тис. грн	341	613	566
Прибуток до оподаткування млн грн	22306,1	30615,2	33906,7
у % до попереднього року	x	137,3	110,8
у розрахунку на 1 підприємство, тис. грн	633	885	909
Збиток до оподаткування, млн.грн.	5014,3	5049,3	6914
у % до попереднього року	x	100,7	136,9
у розрахунку на 1 підприємство, тис. грн	324	713	669
Питома вага підприємств, що одержали збиток, у % до загальної кількості	30,5	17	21,7

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Аналізуючи визначені аспекти піднятої проблеми слід приділити увагу економічному механізму управління сільськогосподарським підприємством як функціональній основі й організаційному конструкту менеджменту. Цей механізм позиціонується як система економічної організації та стимулювання виробництва задля забезпечення його ефективності адаптивності господарської структури до умов зовнішнього ринкового середовища. Слід зазначити, що стосовно агропідприємств економічний механізм перебуває на етапі трансформації, що зумовлено, зокрема особливостями упорядкування відносин власності.

Змінилися підходи до управління з позиції застосування економічних стимулів і упорядкування виробничо-господарського процесу, зі зміною статусу працівника став виключно найманим або за певних умов є власником частки активів підприємства. Тому тут виникає дилема необхідності гармонізації інтересів і стимулів у вирішенні якої економічному механізму управління належить головна роль. Існує думка, з якою в загальному ракурсі означеної проблеми можна погодитися, що до того, що економічний механізм управління сільськогосподарським підприємством – це послідовне застосування сукупності методів і важелів, які спрямовують діяльність суб'єктів господарювання у певному напрямі або спонукають їх до досягнення встановлених цілей за рахунок надання їм матеріальної (фінансової) винагороди чи позбавлення частки матеріального ресурсу в разі виконання суб'єктом необачних дій¹³. Складниками зазначеного механізму є відповідні методи та важелі, зокрема податки, кредити, субсидії, штрафи, заробітна плата, премії тощо. Також слід наголосити, що дія економічного механізму управління, у тому числі в контексті стимулювання, підпорядкована принципам і засадам еквівалентності.

Посилаючись на результати досліджень вітчизняних економістів-аграрників зазначимо, що становлення й розвиток підприємництва на селі залежить від наявності потрібних ресурсів

¹³ Семенова А. Ю. Економічний механізм управління сільськогосподарським підприємством: теоретико-методологічний аспект / А. Ю. Семенова // Вісник Полтавської держав. аграр. академії. – 2012. – № 3. – С.186–190.

(потенціалів), а головне – якісних характеристик останніх. Серед виробничих потенціалів необхідно виділити кадровий. Підприємство як система включає в себе ряд складових, серед яких кадри – одна з визначальних. Людина в організації виступає в ранзі об'єкта і суб'єкта управлінських дій, тому вважається центральною фігурою, головним фактором забезпечення функціонування підприємства.

Зміни, що відбуваються в аграрному секторі економіки на етапі формування ринкових відносин, породили ряд проблем, які потребують досліджень. Найбільш актуальною для аграрної сфери є проблема формування й відтворення трудових ресурсів, адже кадрове питання – одне з вузлових. Окремі аспекти трудового потенціалу та кадрового забезпечення господарських структур аграрного спрямування характеризуються низкою невирішених питань, які постали досить гостро.

Структурні зміни в економіці сільськогосподарської галузі негативно вплинули на всі сторони розвитку аграрних підприємницьких форм, включаючи таку важливу складову як кадри. Кадрове питання на сьогодні вважається найгострішим, адже загальна непривабливість зайнятості в сільському господарстві призвела до системної деградації трудового потенціалу сільських територій, руйнації устоїв кадрового забезпечення підприємств. Особливістю сучасних аграрних підприємств є домінування кризових явищ над позитивними результатами господарського і соціально-економічного розвитку. Це зумовлено впливом ряду факторів, переважна частина яких лежить у “площині” управління. Менеджмент є відправною точкою, від якої повинен відштовхуватися теперішній підприємець, надаючи головну роль “менеджменту персоналу.”

Розвиток аграрних підприємств України характеризується низьким рівнем обізнаності керівників усіх рівнів у питаннях теорії і практики менеджменту персоналу. Така ситуація притаманна для керівників підприємств, що формувалися професійно в умовах соціалістичної економіки. Керівництво аграрного підприємства тепер не може розраховувати на залучення молодих спеціалістів, які формувалися в ринковому середовищі, через скрутне

фінансове становище. Головним завданням менеджменту є забезпечення рівноправних відносин у напрямку керівник-підлеглий, адже вони здебільшого носять примусово-авторитарний характер. Роль менеджменту в організації діяльності сільськогосподарського підприємства досить вагома, управління торкається всіх сторін його функціонування й вирішальним чином впливає на результати діяльності. У кожній галузі управління здійснюється в дещо відмінному середовищі і пов'язане з різними факторами й особливостями виробничого процесу.

Вважаємо, що забезпечення достатнього для потреб виробництва кадрового потенціалу відповідно до існуючої системи організації виробничого процесу і техніко-технологічного оснащення підприємств – запорука успішності їх функціонування.

Демографічна криза й розвиток процесів депопуляції на селі спричинили складності у кадровому забезпеченні суб'єктів господарювання. Погіршення якісних характеристик кадрового потенціалу аграрних підприємств, невідповідність сучасним вимогам, особливо освітнього і професійно-кваліфікаційного рівня, потребує адекватних заходів. Одним із них є підвищення конкурентоспроможності зайнятого персоналу (робочої сили) в основі якої – якісна складова потенціалу працівника, високий рівень професіоналізму і мотивації. Конкурентоспроможність робочої сили визначається здатністю конкретного працівника (працівників) якісно виконувати роботу, бути затребуваним, характеризується універсальністю, що дає змогу сподіватися на наявність широкого кола пропозицій з боку підприємств-роботодавців.

Конкурентоспроможність робочої сили справляє вплив на кадровий потенціал аграрних підприємств. Він проявляється як для конкретної особистості (можливість знайти необхідну роботу), так і для роботодавця (можливість мати високопрофесійний, функціонально пристосований до технологій та мотивований на високі результати персонал і сформувати достатній кадровий потенціал). Формування кадрового потенціалу підприємства є стратегічним аспектом менеджменту персоналу, який виявляється у забезпеченні виробничого процесу необхідною кількістю працівників відповідної кваліфікації.

Протягом тривалого періоду сільські жителі закріплювалися за сільськогосподарським підприємством. Тому керівництво суб'єктів аграрного підприємництва було майже впевненим у стабільному забезпеченні виробництва персоналом. Забезпеченість працівниками залежала передусім від потенціалу конкретного села, однак нині ситуація кардинально не змінилася. Сільські населені пункти й надалі залишаються головними постачальниками “робочих рук” для сільськогосподарських підприємств. Але погіршення соціально-економічного і фінансового стану аграрних підприємств спричинило кризу в мотивації трудової діяльності. Утворився так званий “мотиваційний вакуум”, який виявляється у небажанні працездатного населення працювати в сільському господарстві через низький рівень оплати праці, нестабільність її виплати, відсутність впевненості у “стабільності робочого місця”.

Середній рівень заробітної плати протягом останнього періоду становить близько 50% до середнього по економіці. Погіршується демографічна ситуація на селі, прогресує процес депопуляції, „десеянізації” сільських населених пунктів, зменшується чисельність населення працездатного віку. Це підтверджує думку про те, що спостерігається погіршення кількісної сторони трудового потенціалу села.

Значний вплив на формування кадрового потенціалу суб'єктів аграрного підприємництва має чисельність економічно-активного населення – це населення обох статей віком 15–70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів і послуг. Характер зазначеного впливу можна визначити на підставі оцінки зміни чисельності зайнятих у сільському господарстві.

Кількість активних трудових ресурсів села зменшується, що негативно впливає на його трудовий потенціал. Серед сільських жителів, які шукали іншу роботу, найбільша питома вага зайнятих у сільському господарстві. Звільнення працівників аграрних підприємств пов'язані з низьким рівнем оплати праці (близько 30% осіб у середньому за аналізований період), а також незадовільними умовами (від 8 до 10%).

Однією з причин є погіршення соціально-економічного стану сільських територій, зuboжіння сільського населення. Вирішальний вплив на розвиток процесів депопуляції і деселянизації села спричиняє поглиблення кризових явищ у функціонуванні аграрних підприємницьких структур, які є головною складовою усієї системи сільського сектора. Таке твердження ґрунтується на тому, що аграрні підприємства завжди були для сільських жителів місцем роботи, забезпечували функціонування й розвиток виробничої та соціальної сфери. У ринкових умовах суб'єкти аграрного підприємництва залишили за собою виконання лише виробничих функцій.

Доходи сільських жителів є невисокими, що зумовлює бажання залишати село для пошуку краще оплачуваної роботи. Активна частина трудових ресурсів сільських територій прямує в міста, до інших галузей, поповнюючи ряди працівників на роботах, які не потребують високої кваліфікації, але добре оплачувані. Дешевизна робочої сили села є передумовою стійкого попиту на "робочі руки" з боку інших галузей, особливо це стосується будівництва й торгівлі. Роботодавцям цієї категорії вигідно залучати до роботи сільських жителів, щоб мати економію на оплаті. Працівникам із регіонів зазвичай платять менше з огляду на значну конкуренцію між ними, велику армію безробітних, головним мотивом яких є отримання оплачуваної роботи. Сільськогосподарські підприємства залишаються без активної, мотивованої робочої сили, адже не можуть запропонувати зарплату вищу 200–250 грн, оплата є натуральною. Адже вони зіштовхнулися з проблемою вимивання кадрів, високою плінністю, старінням, що в майбутньому, а в окремих підприємствах вже сьогодні, спричиняє труднощі стосовно забезпеченості персоналом при впровадженні нової техніки і технологій. Низький рівень кваліфікації наявних кадрів і небажання високопрофесійних фахівців працювати в сільгоспідприємствах гальмують їх економічний розвиток.

З огляду на вище викладене логічним буде висновок, що поряд із створенням сприятливих умов зайнятості на підприємстві, формуванням іміджу "порядного роботодавця", менеджмент аграрних підприємств по-можливості повинен сприяти поліп-

шенню трудового потенціалу сільської території. Лейтмотивом такого висновку є необхідність проведення заходів щодо підвищення рівня соціально-економічного розвитку села, підвищення рівня оплати праці, стимулювання молоді залишатися працювати в селі, що має стати стратегією кадрової політики.

Для нормалізації ситуації стосовно трудового потенціалу села аграрні підприємства зі свого боку повинні вдаватися до заходів, спрямованих на розвиток села. Це з часом позитивно позначиться на кадровому потенціалі підприємницьких структур у контексті його покращання. Серед стратегічних напрямів у поліпшенні трудового потенціалу сільських територій першість належить необхідності зниження демографічної напруженості. Зміцнення демографічної складової трудового потенціалу території і кадрового – підприємств можливе шляхом інвестування в розвиток сільських населених пунктів. Інвестиції здійснюються державою і підприємствами-споживачами робочої сили як найбільш зацікавленої сторони у стабільно якісному кадровому забезпеченні. Заходи повинні здійснюватися комплексно, мати конкретну мету коротко- і довгострокового періоду досягнення.

Трансформаційні процеси в аграрній сфері економіки, зумовлені переходом до ринкової моделі господарювання, характеризуються змінами в системі заохочення персоналу підприємств до праці. У сукупності невирішених проблем виділяється необхідність адаптації засад стимулювання праці до умов використання найманої робочої сили.

Слід приділити поглиблену увагу питанню стимулювання оплатою, зосередившись на вивченні особливостей оплати праці в умовах функціонування багатоукладної економіки. Така необхідність пояснюється тим, що оплата виступає системоутворюючим фактором забезпечення дієвості стимулювання та формування високодієвих мотивів трудової поведінки в організації. Вважаємо, що стимулювання є системою чинників формування ставлення персоналу до праці, серед яких слід виділити засоби матеріального характеру (оплата праці, надання пільг, інші стимули) та нематеріального (місце в ієрархії організації, похвала, різні види публічної оцінки роботи). Загалом стимулювання праці – це

процес, у якому задіяні різного роду засоби і заходи, що застосовуються адміністрацією з метою формування відповідної цілям підприємства трудової поведінки підлеглих і найбільш продуктивного використання кадрового потенціалу.

Стосовно аграрної сфери, то на нинішньому етапі розвитку підприємницьких структур ситуація досить складна. Проблемою сільськогосподарських підприємств-роботодавців є низька дохідність діяльності, що негативно позначається на “ресурсах” системи стимулювання.

Загалом вихід із ситуації вбачаємо в адекватних діях роботодавців щодо зміни політики стимулювання оплатою в аспекті поступового підвищення хоча б до розміру прожиткового мінімуму в державі. Поряд із цим великого значення набуває зміна лінії поведінки держави в напрямку сприяння розвитку аграрного підприємництва через ціновий механізм підтримки та залучення інвестицій. Але головна роль у побудові дійової системи стимулювання відводиться підприємствам, які повинні прагнути до забезпечення гідних умов праці й оплати “за результатами”, відходячи від “зрівняльного” підходу, що створить умови для підвищення продуктивності праці.

Управління підприємницькою діяльністю та агропродовольчим комплексом зокрема у своєму подальшому розвитку потребує низку удосконалень, зокрема ефективного інституційного забезпечення.

Розробка раціонального інституційного забезпечення державної політики в управлінні комплексним розвитком аграрної економіки і функціонуванням системи координації взаємодії владних і ринкових структур щодо перерозподілу їхніх функцій стосується, зокрема, й активного залучення до цього процесу закладів освіти та науки й набуває особливого значення для сьогодення. При розробці національної регіональної політики доцільним є врахування досвіду інституційного забезпечення регіональної політики, набутого країнами світу.

Світовий досвід господарювання свідчить, що регіональна економіка залишається найбільш складним об’єктом державного управління, а реалізація аграрних її аспектів в Україні вимагає,

зокрема від наукової спільноти та інших зацікавлених сторін, створення ефективного механізму подолання інформаційного вакууму на місцях (у регіонах) щодо поширення результатів наукових досліджень. Перш за все це стосується необхідності інформування учасників аграрного ринку про напрацювання науки через регіональні центри наукового забезпечення НААН, вищі навчальні заклади аграрного профілю, професійні об'єднання, спілки тощо.

Серед актуальних проблем, які спонукають до запровадження пропонованої Концепції є:

1. Зміцнення конкурентоспроможності регіонів та їх ресурсного потенціалу;
2. Забезпечення розвитку людських ресурсів на регіональному рівні національної економіки;
3. Забезпечення розвитку міжрегіональної співпраці;
4. Створення інституційних умов для розвитку регіонів та успішного проведення комплексних структурних реформ на регіональному рівні.

Необхідність вирішення піднятої проблеми вбачається у досягненні якісно нового рівня взаємозв'язку науки з виробництвом через механізм перенесення «центру відповідальності» на місця із залученням до науково-організаційної роботи усіх зацікавлених уповноважених державних, а також ринкових інститутів. Відповідно до мети, яка ставиться пропованою концепцією, слід виокремити наступні цілі науково-організаційного забезпечення:

1. Ціль 1 – «Конвергенція» – досягнення такого стану, за якого буде забезпечено вирівнювання диспропорцій наукового забезпечення регіонів з метою подолання інформаційного вакууму щодо пропаганди результатів досліджень аграрної науки, зокрема економічної.

2. Ціль 2 – «Регіональна конкурентоспроможність» – створення нових робочих місць у науково-інноваційній сфері й системі пропаганди результатів наукового пошуку.

3. Ціль 3 – «Територіальна кооперація» – об'єднання зусиль центру з регіонами щодо наукового забезпечення розвитку аграрної економіки.

Досягнення зазначених цілей зорієнтоване на зменшення розриву між рівнем наукового забезпечення розвитку різних регіонів, ліквідацію відставання розвитку «депресивних» територій.

Мета – зменшити наявні регіональні диспропорції та запобігти поглибленню регіональних дисбалансів в аграрній економіці.

Координаторами реалізації концепції мають бути Міністерство аграрної політики та продовольства України разом із Національною академією аграрних наук України.

Відповідно до українських національних традицій науково-організаційного забезпечення розвитку аграрного виробництва в державі функціонує система створення і поширення знань та інноваційних розробок, успадкована від колишнього СРСР. Провідну роль у здійсненні цього процесу продовжують відігравати, а також нести на собі основний тягар відповідальності за його результати галузеве міністерство (Міністерство аграрної політики та продовольства України) та Національна академія аграрних наук України. Таким чином зазначені інститути та їхні інституційні структурні одиниці відповідно до ієрархії підпорядкування й узгодження функціональних обов'язків на загальнодержавному і (або) регіональному рівні зреалізуюють завдання з поширення результатів наукових розробок, здійснюючи таким чином методологічне забезпечення розвитку аграрної економіки та продовольчого комплексу.

З юридичної точки зору інституційна система включає в себе органи, установи, агенції, відомства й інші інституції аграрної науки та освіти, галузевих органів управління, діяльність яких спрямована на забезпечення виконання завдань відповідно до цілей і компетенцій. До таких інститутів належать: Міністерство аграрної політики та продовольства України з обласними та районними управліннями, Національна академія аграрних наук України з мережею наукових установ, заклади освіти аграрного спрямування, об'єднання виробників та спілки дорадницько-консультаційного спрямування, інші недержавні організації представницького характеру.

Функціонування інституційної системи науково-організаційного механізму регіонального розвитку аграрної еко-

номіки повинно забезпечити: сумісництво функцій різних інституцій при прийнятті рішень, поліцентричність інституціональних структур, «розподілену лояльність» (всі рішення, що приймаються у межах системи, є рішеннями максимального консенсусу), розподілу повноважень інституційних структур згідно з центральними і регіональними аспектами їх участі у процесі.

Розбудова зазначеного механізму потребує проведення великого обсягу роботи у сфері наближення правових, соціально-економічних та психологічних інститутів суспільного розвитку до необхідної організаційної моделі розподілу повноважень між учасниками пропонованої інституційної системи. Одним із напрямів такої роботи є узгодження стратегічних пріоритетів загальнодержавної та регіональної політики наукового забезпечення аграрної галузі в Україні.

Запровадження положень пропонованої концепції потребує прийняття нормативного акту (на рівні галузевого міністерства), який би визначав засади інституційного забезпечення державної регіональної політики розвитку аграрної економіки в частині механізмів взаємодії компетентних інституцій з органами державної влади в процесі розробки та провадження політики науково-організаційного забезпечення.

В управлінні підприємством слід приділити увагу економічній безпеці. Як переконує світовий досвід, економічна безпека підприємства – це основна умова його стабільного й ефективного розвитку, життєдіяльності, досягнення успіху. Пояснюється це тим, що економічна сфера – один із найважливіших аспектів діяльності будь-якої організації, а формування економічної безпеки підприємства належить до переліку найважливіших пріоритетів його функціонування.

Економічна безпека органічно включається у систему соціального захисту всіх працюючих від економічних і фінансових потрясінь, екологічних катастроф. Тут усе взаємозв'язано, один напрям доповнює інший, адже не може бути високої економічної безпеки на підприємстві за слабкої й неефективної економіки держави, як не може бути ні соціальної безпеки, ні ефективної економіки в суспільстві, яке зазнає соціальних конфліктів. Слід

зауважити, що розглядаючи певні форми безпеки, не можна оминути їхні економічні аспекти.

Економічна безпека підприємства невід’ємна від якісного стану економічної системи країни, яка визначає спроможність підтримувати нормальні умови життєдіяльності людей, стійке забезпечення розвитку господарського комплексу, а також послідовну реалізацію національно-державних інтересів. У свою чергу, на державному рівні економічна безпека має складну внутрішню структуру, в якій виділяють три найважливіших елементи¹⁴.

Економічна незалежність не має абсолютного характеру, тому що міжнародний поділ праці робить національні економіки взаємозалежними. У цих умовах економічна незалежність означає можливість контролю за національними ресурсами, досягнення такого рівня ефективності виробництва, якості продукції, що забезпечує конкурентоздатність товарів, які виробляють підприємства, і на рівних вони беруть участь у світовій торгівлі.

Стабільність і стійкість національної економіки допускають захист власності в усіх її формах, створення надійних умов і гарантій для підприємницької активності, стримування чинників, що можуть дестабілізувати ситуацію (боротьба з кримінальними структурами в економіці, недопущення серйозних розривів у розподілі прибутків, що може викликати соціальні потрясіння тощо). Таким чином, економічна безпека є універсальною категорією, яка характеризує захищеність суб’єктів соціально-економічних відносин на усіх рівнях, починаючи з держави і закінчуючи кожним її громадянином.

Економічна безпека підприємства – це захищеність його діяльності від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути різноваріантні загрози або пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на його діяльності. Зміст цього поняття охоплює систему заходів, що забезпечують конкурентоспроможність і економічну стабільність підприємства, а також сприяють підвищенню рівня добробуту працівників.

¹⁴ Кіреєв О. І. Казначейське обслуговування місцевих бюджетів / О. І. Кіреєв // Фінанси України. – 2005. – № 5. – С. 34–36.

Найбільший вплив на формування економічної безпеки підприємства справляє держава. Використовуючи прямі та непрямі важелі втручання, вона регулює економічний і соціальний розвиток країни. Проблема полягає у тому, щоб, створюючи базу для економічної безпеки держави, не завдати шкоди інтересам підприємства.

Різноманітні ситуації, що їх може створити втручання держави у роботу підприємства¹⁵, наведено в таблиці 2.2.

У сучасному економічному житті України спостерігаємо як позитивні, так і негативні прояви державного регулювання. До позитивних можна віднести: стимулювання різних форм власності; прагнення наповнити ринок товарами й наблизити український ринок до цивілізованого; лібералізація експорту; започаткування податкової реформи.

З огляду на можливе втручання держави в економіку підприємства підвищення його економічної безпеки має охоплювати такі аспекти: правову основу (закони, які регулюють правові відносини між державою і підприємством); кредитну й інвестиційну політику, яка б враховувала весь спектр потенційних інвесторів; постійний розвиток ринку, у тому числі співвідношення монополій і дрібних виробників, конкурентів і партнерів; розвиток інфраструктури підприємництва (банківської системи, аудиторської служби, інформаційної системи).

У комплексі заходів, які слугують економічній безпеці підприємства, на першому місці мають бути “плаваючі ставки” оподаткування прибутку, інакше не йтиметься про цивілізовану систему оподаткування.

Широкий спектр проблем, з якими пов’язана економічна безпека підприємства, вимагає їх розподілу у таких напрямках (підсистемах): технологічна, ресурсна, фінансова і соціальна безпека.

¹⁵ Ковальов Д. Кількісна оцінка рівня економічної безпеки підприємства / Д. Ковальов, І. Плетнікова // Економіка України. – 2006. – № 4. – С. 35–40.

Таблиця 2.2

Можлива реакція підприємства на втручання держави

Ва- желі	Сила дії важеля	Результати дії	
		позитивні	негативні
Державна власність	Повна відсутність державної власності.	Визначення стратегії залежно від кон'юнктури. Повна ініціатива підприємця.	Можливі порушення безпеки держави, загроза банкрутства.
	Незначна частина державної власності.	Додаткове джерело коштів. Повна ініціатива приватного бізнесу.	Часто є відсутність доступу до досягнень науки. Утруднений контроль за діяльністю.
	Велика частина акцій у державній власності.	Доступ до досягнень науки і техніки. Використання передових форм менеджменту.	Загроза націоналізації. Можливе неефективне використання основних фондів.
	Виключно державна власність.	Можливість розвивати прогресивні галузі. Доступ до дешевих ресурсів.	Повна залежність від держбюджету, утриманські тенденції.
Державні інвестиції	Повна відсутність державних інвестицій	Розвиток приватної ініціативи.	Не розвиваються нові виробництва. Диспропорції у розвитку економіки.
	Незначна частина державних інвестицій	Посилена увага провідним галузям.	Нестача коштів для нових виробництв. Нерозвиненість соціального сектора.
	Значна частина державних інвестицій	Швидкий розвиток стратегічних галузей. Підтримка приватного бізнесу.	Загроза непропорційного розвитку. Підтримка необґрунтованих планів
	Переважно державні інвестиції.	Вирішення соціальних програм.	Відсутність приватної ініціативи. Порушення екологічної рівноваги.
Субсидії і дотації	Повна відсутність субсидій і дотацій. Використання субсидій і дотацій у разі потреби.	Пошук нових шляхів виходу з кризи. Усунення бюджетних диспропорцій, вирішення окремих загальнонаціональних завдань.	Перебіг кризи у тяжкій формі. Можливий дефіцит бюджету, відмова від пошуку власного виходу з кризи.
	Активне використання субсидій і дотацій.	Оновлення основних фондів підприємства. Формування місцевих бюджетів.	Розвиток утриманства, зниження ініціативи керівників підприємства.
Податки	Низькі ставки податків.	Піднесення підприємливості.	Не поповнюється бюджет, не вирішуються загальнонаціональні завдання.
	Середні ставки податків. Високі ставки податків.	Розвиток підприємницької ініціативи. Поповнення бюджету.	Немає диференційованого підходу до виробника. Неконкурентна продукція, зупинення виробництва, розквіт тіньової економіки

Джерело: Приведено з використанням опрацьованої літератури.

Природно, для кожної підсистеми є певні параметричні оцінки. Якийсь імпульс із зовнішнього середовища може змінити стан безпеки в одній підсистемі та не торкнутись іншої. Наприклад, зміна цін на енергоносії може дезорганізувати і навіть поставити на межу руйнації підсистему ресурсної безпеки підприємства і водночас практично не спричинити негативних наслідків у технічній підсистемі. Це, звичайно, не означає, що зміна цін на енергоносії зовсім не позначиться на стані технічної безпеки підприємства: адже вона може викликати прогресивні зрушення у цій системі, що й засвідчує практика західних країн. Так, енергетична криза примусила підприємців цих країн розробити й запровадити ресурсозберігаючі технології.

Тобто кожна складова економічної безпеки підприємства являє собою комплекс завдань і показників, а підвищити її результативність можна тільки успішно працюючи в усіх напрямках водночас.

Отже, економічна безпека – це сукупність умов і чинників, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, спроможність постійного відновлення й самовдосконалення. Глибока криза, що охопила українське суспільство, істотно ускладнює розв'язок завдань, пов'язаних з економічною безпекою як підприємств, так і держави в цілому.

Для кращого розуміння сутності економічної безпеки важливо усвідомити її зв'язок з поняттями “розвиток” і “стійкість”. Розвиток – це один із компонентів економічної безпеки. Адже якщо економіка не розвивається, то це різко скорочує можливості її виживання, а також опір та адаптацію до внутрішніх і зовнішніх небезпек.

Стойкість і безпека – найважливіші характеристики економіки як єдиної системи. Їх не варто протиставляти, кожна з них по-своєму характеризує економічний стан. Стойкість економіки характеризує витривалість і надійність її елементів, вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків усередині системи, спроможність витримувати внутрішні й зовнішні “навантаження”. Безпека – це стан об'єкта в системі його зв'язків із поглядом можливості самовиживання в умовах внутрішніх і зовнішніх небезпек, а також дії непередбачених і важкопрогнозованих чинників.

Чим стійкіша економічна система (наприклад, міжгалузева структура), співвідношення виробничого та фінансово-банківського капіталу і т.д., тим життєздатніша економіка, а значить й оцінка її безпеки буде достатньо високою. Порушення пропорцій та зв'язків між різними компонентами системи веде до дестабілізації і є сигналом переходу економіки до небезпечного стану.

Сутність економічної безпеки реалізується в системі критеріїв і показників. Критерій економічної безпеки – це оцінка стану економіки з погляду найважливіших процесів, що відбивають сутність економічної безпеки. Критеріальна оцінка безпеки містить у собі оцінки: ресурсного потенціалу та можливостей його розвитку; рівня ефективності використання ресурсів, капіталу й праці та відповідності їх рівню передових країн, а також рівню, за якого загрози зовнішнього і внутрішнього характеру зводяться до мінімуму; конкурентоспроможності економіки; цілісності території й економічного простору; суверенітету, незалежності та можливості протистояти зовнішнім загрозам, соціальної стабільності й умов запобігання соціальних конфліктів.

Система показників-індикаторів, що мають кількісне відображення, дає можливість завчасно сигналізувати про небезпеку, яка може виникнути, і вживати заходів для її попередження.

Слід зазначити, що у визначенні економічної безпеки основну роль відіграють не самі показники, а їхні граничні значення. Граничні значення – це граничні розміри, недотримання яких перешкоджає нормальному розвитку різноманітних елементів відтворення, призводить до формування негативних, руйнівних тенденцій у галузях економіки або в окремих підприємствах.

Як приклад (стосовно внутрішніх чинників) можна навести рівень безробіття, різницю у прибутках між найбільш і найменш забезпеченими верствами населення, темпи інфляції тощо. Наближення цих чинників до гранично допустимого розміру свідчить про наростання соціально-економічної напруженості в суспільстві, а їх перевищення – про вступ суспільства у зону соціальних конфліктів, тобто про реальну економічну небезпеку.

З огляду на зовнішні чинники індикаторами можуть бути гранично допустимий рівень державного боргу, стан економічних

зв'язків на світовому ринку, залежність національної економіки та її найважливіших секторів (включаючи оборонну промисловість) від імпорту іноземної техніки, комплектуючих виробів, сировини, енергоносіїв тощо.

Важливо підкреслити, що найвищий ступінь безпеки є досяжним за умови, що увесь комплекс показників перебуває в межах допустимих граничних значень, а граничні значення одного показника не шкодять іншим. Наприклад, зниження темпу інфляції до граничного рівня не повинно призводити до підвищення рівня безробіття понад допустиму межу, або зниження дефіциту бюджету до граничного значення – до повного заморожування капіталовкладень та спаду виробництва тощо.

Отже, обґрунтованим буде висновок, що за межами значень граничних показників національна економіка втрачає спроможність динамічного саморозвитку, конкурентоздатності на зовнішніх і внутрішніх ринках, стає об'єктом експансії іноземних транснаціональних монополій, поширення корупції, криміналу, потерпає від внутрішнього та зовнішнього розкрадання національного багатства.

Серед чинників економічної безпеки¹⁶ можна виділити такі показники:

- економічного зростання (динаміка та структура національного виробництва та прибутку, показники обсягів і темпів промислового виробництва, галузева структура господарства та динаміка окремих галузей, капіталовкладення, що характеризують природно-ресурсний, виробничий і науково-технічний потенціал країни;

- динамічності та адаптування господарського механізму, а також його залежність від зовнішніх чинників (рівень інфляції, дефіцит консолідованого бюджету, дія зовнішньоекономічного впливу, стабільність національної валюти, внутрішня та зовнішня заборгованість тощо);

- якості життя (ВВП на душу населення, рівень диференціації прибутків, заможність основних груп населення,

¹⁶ Абалкин Л. Экономическая безопасность государства: угрозы и их отражение / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1997. – № 12. – С. 36–44.

забезпеченість їх матеріальними благами й послугами, працездатність населення, стан навколишнього природного середовища і т.д.).

Граничні рівні зниження безпеки можна охарактеризувати системою показників загальногосподарського та соціально-економічного значення, що відображають, зокрема:

- гранично допустимий рівень зниження економічної активності, обсягів виробництва, інвестування та фінансування, за межами якого неможливий самостійний економічний розвиток країни на сучасному технічному і конкурентоспроможному рівні, наявність демократичних основ суспільного ладу, підтримка на належному рівні оборонного, науково-технічного, інноваційного, інвестиційного та освітньо-кваліфікаційного потенціалу;

- гранично допустиме зниження рівня та якості життя основної маси населення, за межами якого виникає небезпека неконтрольованих соціальних, трудових, міжнаціональних та інших конфліктів, загроза втрати найбільш продуктивної частини національного “людського капіталу” і нації як органічної частини цивілізованої спільності;

- гранично допустимий рівень зниження витрат на підтримку і відтворення природно-екологічного потенціалу, за межами якого виникає небезпека незворотної руйнації елементів природного середовища, втрати життєво важливих ресурсних джерел економічного зростання, а також значних територій проживання населення.

Основою безпечного вектора поступового економічного розвитку повинна стати принципово нова структура національної економіки. Об’єктивно постає необхідність структурних змін на користь високотехнологічних галузей при значному зниженні питомої ваги потенційно небезпечних виробництв, оскільки в сучасних умовах (як довела Чорнобильська катастрофа) економічні, соціальні й екологічні втрати від наслідків надзвичайних ситуацій, викликаних аварією навіть на одному техногенно-небезпечному підприємстві, можуть у десятки і навіть у сотні разів перевищувати сукупні витрати на забезпечення безпеки функціонування таких підприємств та на підтримку високого рівня державної системи реагування.

2.3. Організаційно-економічні засади стимулювання і розвиток сільськогосподарського виробництва в умовах конкурентного ринку

Україна вступила в нову еру економічного розвитку, особливістю якої є реалізація політики виходу вітчизняних товаровиробників на зовнішні ринки, входження до європейських і світових інституцій. Побудова адекватної європейським вимогам і реалізація задекларованої Урядом моделі економіки набуває практичного змісту. Наша держава з її великим ресурсним потенціалом спроможна стати гідним економічним гравцем на ринках товарів і послуг. Сільське господарство як особлива галузь не може залишатись осторонь цього процесу, адже має великі нереалізовані можливості та є складовою процесу входження України до європейської і світової спільноти.

Першим кроком було набуття членства у Світовій організації торгівлі (СОТ). Реалізація програми членства України в СОТ потребує створення відповідного середовища для розвитку аграрного підприємництва. Необхідно сформувані законодавчі й економічні умови, які сприятимуть: технічній переозброєності виробництва; підвищенню якості виробленої продукції, її конкурентоспроможності; підвищенню доходів працівників; виходу галузі на показники стійкого економічного зростання; формуванню потужного потенціалу суб'єктів господарювання (кадрово-управлінського, техніко-технологічного, фінансового).

Відомо, що членство в СОТ передбачає: рівні умови для вітчизняного й іноземного бізнесу в Україні (аграрний сектор не є винятком); зниження митних зборів на імпортовану продукцію сільськогосподарства; однакові правила гри на ринку сільськогосподарської продукції (для вітчизняних і іноземних товаровиробників); зміни на ринку праці в напрямі підвищення вартості робочої сили, яку споживають аграрні товаровиробники через ріст оплати праці в структурі витрат виробництва та перепідготовки вітчизняних фахівців.

На доходах сільського населення, зайнятого у сільськогосподарському виробництві, слід зосередити особливу увагу, адже

від них залежить рівень споживання, активізація піднесення економіки й адаптація до європейських цін. Зі вступом до СОТ вітчизняні ринки стали відкритими для іноземної продукції.

Доходи населення як стимул збільшення внутрішнього споживання є основою економіки і сільського господарства також, підвищення обсягів виробництва та рівня конкуренції між товаровиробниками за споживача. Сільськогосподарські підприємства не мають достатньо обігових коштів не тільки, щоб підвищити оплату праці, а й в повному обсязі виплатити законодавчо встановлений мінімум. Середовище функціонування підприємницьких структур, особливостями якого є невизначеність, нестабільна цінова система, не паритетність відносин з іншими галузями, гальмує залученню інвестицій, особливо у вигляді довгострокових кредитів. Отже, слід мінімізувати негативний вплив згаданих чинників.

Аграрні підприємства України не мають досвіду роботи на зовнішніх ринках і неадаптовані до умов жорсткої конкуренції. За відсутності реальних можливостей конкурувати з іноземними товарами з'являються передумови для "відмирання" недієздатних в аграрній сфері підприємств. Неефективний менеджмент у переважній частині сільськогосподарських підприємств, відсутність достатнього капіталу, запасу міцності для виходу на позиції конкурентоспроможного виробництва є застереженням стосовно майбутнього аграрного підприємництва країни.

Одним із шляхів поліпшення ситуації є створення в аграрному секторі об'єднань з виробництва і реалізації продукції як інтегрованих структур. В основу таких об'єднань покладено принцип інтеграції – поєднання дій у вигляді узаконеної домовленості між зацікавленими суб'єктами (інтеграція здійснюється у формі об'єднання, пристосування, узгодження інтересів діяльності), тобто поєднання у нове ціле для досягнення нового змісту. Стимулювання інтеграційної активності в аграрній сфері справлятиме позитивний вплив на розвиток галузі. У свою чергу інтеграція України до інститутів світової спільноти має мету створити вигідний прецедент, нову форму взаємовідносин для виходу економіки на якісно вищий рівень розвитку (для аграрного сектору

така постановка проблеми є надзвичайно актуальною). Аграрне підприємництво характеризується неузгодженістю інтересів виробників сільськогосподарської продукції з переробниками й іншими споживачами. Зацікавленість в інтеграції полягає у створенні умов взаємодопомоги і підтримки підприємствами одне одного на обумовлених принципах вигідних взаємин (ціноутворення, техніко-технологічна допомога), узгодженості інтересів. Інтеграція може бути вертикальною – об'єднання сільськогосподарських і промислових підприємств, а також допоміжних сфер діяльності та горизонтальною – господарських формувань з однорідною діяльністю задля концентрації виробничих можливостей (з виробництва окремих продуктів). Такі об'єднання поступово створять підґрунтя для мінімізації негативних наслідків від вступу України до СОТ й посилення конкуренції з боку потужних і досвідчених іноземних гравців на ринку сільськогосподарської продукції.

Вважаємо, що становлення й розвиток підприємництва на селі залежить від наявності потрібних ресурсів (потенціалів), а головне – якісних характеристик останніх. Серед виробничих потенціалів необхідно виділити кадровий. Підприємство як система включає в себе ряд складових, серед яких кадри – одна з визначальних. Людина в організації виступає в ролі об'єкта і суб'єкта управлінських дій, тому вважається центральною фігурою, головним фактором забезпечення функціонування підприємства.

Розвиток ефективного, конкурентоспроможного й інноваційно спрямованого аграрного виробництва забезпечується у певних інституційних умовах і залежать від механізмів стимулювання. Останні у формі сукупності заходів, засобів та інститутів визначають конструкцію ефектів, набутих у результаті господарського обміну.

Об'єктом стимулюючих впливів є суб'єкти господарювання, зокрема сільськогосподарські підприємства, та для України – також особисті селянські і фермерські господарства. Галузь характеризується багатуокладністю, тому є можливість реалізації підприємницької ініціативи в різних за організаційно-правовим статусом формах господарювання: сільськогосподарські підпри-

ємства; фермерські та особисті селянські господарства. Таким чином, можна стверджувати, що стимулювання аграрного виробництва є співзвучним із стимулюванням аграрного підприємництва, знову ж таки за підприємницькими формами. Правові основи та юридичний статус господарюючих суб'єктів в агросекторі закріплені, зокрема, Законом України «Про фермерське господарство». У цих нормативних актах зазначено, що:

сільськогосподарські підприємства – економічно самостійні господарські ланки з правом юридичної особи, що займаються виробництвом сільськогосподарської продукції з метою її реалізації та діють на засадах підприємництва, передбачених Господарським кодексом України;

господарства населення (особисті селянські господарства, домогосподарства) – сукупність осіб (або одна особа), які спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частин), ведуть спільне господарство, мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо та здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи – підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства;

фермерські господарства – форма підприємницької діяльності громадян із створення юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатись її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства.

Відповідно до п. 3 ст. 55 Господарського кодексу України, суб'єкти господарювання залежно від чисельності працюючих і доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва (середня кількість працівників за календарний рік не перевищує 50 осіб, а річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 млн євро, визначену за середньорічним курсом НБУ), мікропідприємства (10 осіб і 2 млн євро відповідно), великого підприємництва (250

осіб і 50 млн євро відповідно), середнього підприємництва (решта суб'єктів господарювання).

Вищенаведені форми підприємств є об'єктами дії механізмів стимулювання аграрного виробництва як системи продукування аграрних благ, тому ефективність господарювання – це один із найвагоміших результативних аспектів як формування, так і функціонування згаданих механізмів. Тому доцільно розглянути динаміку ефектів агропідприємницької діяльності. Першочергово вбачаємо за необхідність визначити суб'єктно-об'єктну структуру учасників виробничо-господарського процесу в агро-секторі, які в кінцевому випадку продукують певні ефекти

Динаміка кількості сільськогосподарських підприємств в Україні характеризується різноспрямованими змінами, які є наслідком зокрема й розвитку механізмів стимулювання аграрного виробництва. Суб'єктно-об'єктна структура виробників сільськогосподарського продукту змінює також потенціал цих структур, що також слід вважати наслідками дії відповідних стимулів.

Незважаючи на досить високі результативні показники розвитку сільського господарства, держава приділяє головну увагу великому аграрному бізнесу, а дрібний і середній приречені на самовиживання. Це стосується, насамперед, господарств населення, а також фермерських господарств, проте на внутрішньогосподарському рівні цих суб'єктів ефективність формується порізному. Наприклад, за підсумками 2012 р. з розрахунку на 1 га сільгоспугідь господарства населення виробили на 14,8% продукції більше порівняно із загальним показником по господарствах і у 2,2 раза більше порівняно з фермерськими господарствами.

У рослинництві ресурсовіддача земельних угідь у господарствах населення на 2,4 % вища порівняно із загальним показником по господарствах, що пов'язано з вирощуванням у господарствах населення переважно інтенсивніших і дорожчих культур: картоплі, овочів, плодів та ягід, а в сільгоспідприємствах та фермерських господарствах – менш інтенсивних зернових і технічних культур. У тваринництві господарства населення використовують земельні ресурси найефективніше: вартість валової продукції тваринництва на 1 га становила 2,7 тис. грн, що у 9 разів

більше, ніж у фермерських господарствах і у 1,5 раза більше, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Це пояснюється тим, що у господарствах населення на 100 га сільгоспугідь припадає 19,9 голів великої рогатої худоби, тоді як у сільськогосподарських підприємствах і фермерських господарствах – відповідно 4,1 та 2,5 голів.

Недостатнє використання технічних засобів і переважання ручної праці у господарствах населення обумовлюють невисоку продуктивність праці, яка є нижчою у 3,5 раза порівняно із сільгоспідприємствами та у 3,4 раза – порівняно з фермерськими господарствами.

Дрібнотоварне виробництво виконує важливу соціально-економічну функцію – забезпечує зайнятість сільського населення. Це є наслідком активного розвитку агрохолдингових структур, орієнтованих на виробництво нетрудомістких сільськогосподарських культур, скорочується чисельність зайнятих у сільськогосподарських підприємствах (у 2010–2012 рр. середня кількість працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві в сільськогосподарських підприємствах, зменшилася на 31 632 особи – з 590 198 до 558 566 осіб), та переходу селян із сфери колективного господарства в господарства населення, які з підсобного господарства перетворюються на основну сферу зайнятості сільського населення.

Водночас, відсутність змін у сучасному стані дрібнотоварного виробництва несе загрози стабільному соціально-економічному розвитку сільського господарства, насамперед через недоліки державної політики щодо визначення перспектив діяльності дрібних товаровиробників, основні з яких полягають у наступному:

- невизнання особистих селянських господарств населення як економічних суб'єктів, що унеможливає їх ідентифікацію як виробників товарної продукції, а отже й одержання окремих видів державної підтримки. Особисті селянські господарства населення не є юридичними особами, а тому не є суб'єктами підприємництва, які повинні проходити процедури державної реєстрації. У такому вигляді вони не можуть вважатися

виробниками товарної продукції, оскільки не забезпечують встановлені законодавством вимоги щодо сертифікованого виробництва сільськогосподарської продукції. Наприклад, для задоволення власних потреб у споживанні молочної продукції сім'ї достатньо утримувати одну-дві корови, реєстрація яких, а отже і фітосанітарний нагляд, здійснюються за бажанням селян (на відміну від обов'язковості такого нагляду при веденні товарного виробництва). При цьому господарства населення не можуть розраховувати на державну підтримку за окремими напрямками, адже для одержання державної допомоги у вигляді часткового відшкодування витрат на закупівлю установки індивідуального доїння вони повинні утримувати у своєму господарстві не менше трьох ідентифікованих і зареєстрованих корів. Проте, за підсумками 2012 р. лише 5,1% домогосподарств утримували 3 і більше голови великої рогатої худоби;

- недосконалість програм державної підтримки господарств населення. Так, запроваджена у 2012 р. Міністерством аграрної політики та продовольства України дотація господарствам населення за утримання і збереження молодняку великої рогатої худоби спрямовується передусім на нарощування поголів'я худоби, а не на підвищення ефективності тваринництва. Якщо у 2011–2013 рр. поголів'я великої рогатої худоби у господарствах населення зросло на 6,2% (з 2915,2 до 3096,5 тис. гол.), то виробництво молока всіх видів – лише на 0,8% (від 8840,1 до 8907,3 тис. т). Тобто цей вид державної підтримки господарств населення виконує більшою мірою соціальну функцію, сприяючи, передусім, підтримці сільської сім'ї, а не економічну, яка повинна забезпечувати підвищення ефективності виробництва тваринницької продукції;

- недосконалість державної політики у питанні персоніфікації зайнятості та соціального забезпечення членів особистих селянських господарств. Статтею 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» передбачено, що члени ОСГ є особами, які належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною, а ст. 7 визначено їхнє право на отримання в установленому законом

порядку трудової пенсії, а також інших видів соціальної державної допомоги та субсидій. Водночас, ст. 9 цього Закону визначає, що члени особистих селянських господарств беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах, а сплату внесків (на добровільній або обов'язковій основі) до державного пенсійного фонду взагалі не передбачено. Таким чином, члени особистого селянського господарства при досягненні пенсійного віку та за відсутності добровільної сплати внесків до недержавного пенсійного фонду можуть розраховувати лише на мінімальну пенсію. Крім того, для набуття статусу безробітного й отримання допомоги по безробіттю члену особистого селянського господарства відповідно до Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, необхідно надати територіальному органів Державної служби зайнятості довідку про припинення ведення особистого селянського господарства або вихід із такого господарства, видану сільською, селищною чи міською радою за місцезнаходженням земельної ділянки;

- недосконалість системи контролю якості сільськогосподарської продукції, виробленої у господарствах населення. Господарства населення збувають свою продукцію в основному на місцевих ярмарках та ринках або «з рук» (лабораторний нагляд за продуктами, що на них реалізуються, є недосконалим або взагалі не провадиться), що може нести загрозу здоров'ю населення через низьку якість. Крім того, господарства населення використовують різні технології при вирощуванні рослинницької продукції «для себе» (спрямовані, насамперед, на досягнення якісних показників за рахунок оптимального внесення мінеральних та органічних добрив, мінімального обробітку рослин інсектицидами та використання ручної праці при боротьбі з бур'янами) і «на продаж» (прагнення збільшити кількісний вихід продукції за рахунок внесення значної кількості мінеральних добрив, активного використання гербіцидів та інсектицидів);

- зниження державної підтримки фермерських господарств і кооперативів. Відповідно до Порядку використання коштів державного бюджету для надання фінансової підтримки фермерським господарствам, фінансова підтримка надається на конкурсних засадах: новоствореним і діючим фермерським господарствам для придбання техніки, обладнання, поповнення обігових коштів для виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції, будівництва та реконструкції виробничих і невиробничих приміщень, у т.ч. житлових (загальною площею не більше 125 м²), для закладення багаторічних насаджень, розвитку кредитної й обслуговуючої кооперації, у т.ч. для сплати пайових внесків до пайових фондів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, утворених фермерськими господарствами самостійно або разом із членами особистих селянських господарств, зрошення та меліорації земель. Для цього у спеціальному фонді Державного бюджету України виділено бюджетну програму КПКВК «Надання кредитів фермерським господарствам». У 2011 р. бюджетні витрати на цю програму були затверджені у розмірі 28 млн грн (стільки ж асигнувань надійшло на рахунки Мінагрополітики, яке перерахувало отримувачам коштів), у 2012 р. – 27,8 (також у повному обсязі кошти надійшли Міністерству і були перераховані отримувачам), у 2013 р. – 27,9 млн грн (Міністерству надійшло лише 23,3 млн грн, 100% яких перераховано отримувачам). Крім того, якщо у 2011 р. в державному бюджеті окремо виділялась програма КПКВК «Державна підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів», на яку спрямовувалося 5 млн грн, то у держбюджетах на наступні роки така програма була відсутня.

Серед визначальних механізмів стимулювання аграрного виробництва і сільськогосподарського підприємництва зокрема слід виділити інфраструктурний або логістичний. Від розбудови цього механізму залежить вирішення стратегічних проблем агробізнесу, які стосуються забезпечення високої прибутковості, інвестиційної привабливості, раціонального використання ресурсного потенціалу, зміцнення продовольчої безпеки нації.

Необхідність розбудови системи аграрної логістики зумовлена загальними позитивними тенденціями розвитку сільського господарства в Україні. Так, в останні роки спостерігається позитивний тренд до нарощування обсягу виробництва, який, імовірно, збережеться й на найближчу перспективу. Зокрема, у тваринництві (табл. 2.3) у 2010–2013 рр. виробництво м'яса (у забійній вазі) в усіх категоріях господарств збільшилося на 330,4 тис. т (або на 16%); молока – на 252 тис. т (2,2%); яєць – на 2538,7 млн шт. (14,9%). Аналогічна ситуація спостерігається і в рослинництві. Виробництво зернових і зернобобових культур за вказаний період збільшилося на 23780,4 тис. т (або на 60,6%); картоплі – на 3553,8 тис. т (19%); овочів – на 1750,2 тис. т (21,5%), у т.ч. закритого ґрунту – на 175,5 (46,7%); плодів та ягід – на 549,8 (31,5%); винограду – на 167,5 (41,1%); баштанних культур – на 44,5 тис. т (5,9%).

Таблиця 2.3

**Динаміка виробництва основних видів
сільськогосподарської продукції в Україні**

Найменування продукції	2010	2011	2012	2013	2013 р. у % до 2010 р.
<i>Продукція тваринництва, з неї:</i>					
М'ясо (у забійній вазі), тис. т	2059,0	2143,8	2209,6	2389,4	116,0
Молоко, тис. т	11248,5	11086,0	11377,6	11500,5	102,2
Яйця, млн шт.	17052,3	18689,8	19110,5	19591,0	114,9
<i>Продукція рослинництва, тис. т, з неї:</i>					
Зернові та зернобобові культури	39270,9	56746,8	46216,2	63051,3	160,6
Картопля	18704,8	24247,7	23250,2	22258,6	119,0
Овочі	8122,4	9832,9	10016,7	9872,6	121,5
у т.ч. закритого ґрунту	375,9	398,0	424,6	551,4	146,7
Плоди та ягоди	1746,5	1896,3	2008,7	2296,3	131,5
Виноград	407,9	521,9	456,0	575,4	141,1
Баштанні культури	750,8	729,0	798,7	795,3	105,9

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Між тим, через недостатньо розвинену й нескоординовану систему агрологістики втрати продукції АПК сягають 1/3 річного обсягу виробництва сільгосппродукції. Так, втрати овочевої продукції урожаю 2012 р. були такими: 410–440 тис. т капусти (або 22% валового збору), 315–345 тис. т буряків столових (35%), 260–280 тис. т моркви (30%), 353–375 тис. т цибулі (32%), 5–6 млн т картоплі (23%)¹⁷. Технічні втрати зерна досягають 15% річного врожаю¹⁸, тоді як втрати зерна в країнах Європи та США не перевищують 1–2% врожаю, що є технічно немінучим мінімумом¹⁹.

Сучасній системі аграрної логістики в Україні властиві наступні ознаки.

1. Недостатній рівень забезпечення сільгоспвиробників сховищами для зберігання зернової та плодоовочевої продукції. Так, за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, станом на 1.01.2014 р. в країні інфраструктура для зберігання сільськогосподарської продукції була представлена такими об'єктами: для зернових – 8892 од. загальною ємністю близько 46 млн т, для картоплі – 513 од. та 818,1 тис. т, для овочів – 562 од. та 851,4 тис. т, для фруктів – 311 од. та 347 тис. т відповідно. При цьому, нестача у сховищах становить для зернових – 5,6 млн т, картоплі – 0,4 млн т, овочів – 0,6 млн т, фруктів – близько 0,2 млн т.

2. Незадовільний стан і погіршення транспортно-експлуатаційних характеристик автошляхів, під'їзних доріг через понаднормативне завантаження транспортних засобів, що призводить до зниження якості продукції, що перевозиться, збільшує терміни доставки, підвищуючи її собівартість. Так, 51,1% українських доріг не відповідають вимогам міжнародних стандартів щодо

¹⁷ З переробкою та сховищами втрат менше // Уряд. кур'єр. – 2013. – 3 верес. <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/z-pererobkoyu-ta-shovishami-vtrat-menshe/p/>.

¹⁸ Кравцов А. Г. Аналіз перспектив впровадження логістичних підходів у сферу АПК / А. Г. Кравцов // Вісн. Харків. нац. техн. ун-ту сільського госп-ва ім. Петра Василенка. – Х.: ХНТУСГ, 2013. – Вип. 136: «Системотехніка і технології лісового комплексу. Транспортні технології». – С. 272–278.

¹⁹ Ясенецький В. Сховища для зерна / В. Ясенецький // Пропозиція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.propozitsiya.com/?page=I49&itemid=645&number=18>.

рівності, 39,2% – міцності; середня швидкість руху на автомобільних дорогах у 2–3 рази нижча, ніж у західноєвропейських країнах²⁰. Практично 90% українських доріг спроектовані під навантаження на вісь автомобіля максимум у 6 т, що значно менше порівняно з європейськими дорогами.

3. Невідповідність інфраструктури залізничного транспорту потребам перевезень сипких вантажів, а також надто високі тарифи на залізничні перевезення. Незважаючи на рекордний урожай зерна, у 2013 календарному році обсяг його перевезення залізницею скоротився на 1,7 % порівняно з 2012 р²¹. Актуальним питанням у пікові періоди збору та транспортування врожаю є критична нестача рухомого складу для перевезення сипких вантажів (вагонів-зерновозів). Рухомий склад вагонів-зерновозів застарів: на початок 2013 р. їх парк становив 12,2 тис. од., з яких 10% побудовані понад 30 років тому й близько 60% використовуються від 25 до 30 років²².

Варто зазначити, що Державна адміністрація залізничного транспорту України («Укрзалізниця») планує протягом 2014–2015 рр. придбати 11 850 вантажних вагонів шляхом розміщення замовлень на вітчизняних підприємствах за рахунок кредитів під державні гарантії. У 2014 р. планується забезпечити створення належних умов для придбання для залізничної галузі 2800 напіввагонів та 2400 зерновозів, а у 2015 р. – відповідно 3650 і 3000. Загалом, на модернізацію й оновлення залізничного рухомого складу заплановано залучити під державні гарантії 12,5 млрд грн. Кошти надходять на модернізацію колії, тепловозів та електровозів, придбання колійної техніки²³.

²⁰ Про схвалення Транспортної стратегії України на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.10.2010 р. № 2174-р // Уряд. кур'єр. – 2010. – № 240. – 22 груд.

²¹ Несподіване падіння перевалювання зернових [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agrotimes.net/journals/article/nespodivane-padinnya-perevalyuvannya-zernovih>.

²² <http://minagro.gov.ua/ru/node/5760>.

²³ Укрзалізниця готує замовлення для вітчизняних виробників рухомого складу. 15.05.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=247300777.

4. Слабке використання річкового транспорту у перевезеннях вантажів, який здатен розвантажити автодороги і залізницю. Так, у 2012 р. до морських портів залізничним транспортом надійшло 60% зерна, що експортується морем, автомобільним – 36%, 3% – річковим, 1% – іншими видами транспорту (комбіновані перевезення)²⁴. Основним чинником, що стримує розвиток річкових перевезень, є наявність у Дніпровському та Дніпродзержинському водосховищах небезпечних для великовантажного судноплавства лімітуючих ділянок (гранітних перекатів), що перешкоджає проходку великовантажних суден²⁵. При цьому й досі не прийнято розробленого ще у 2006 р. Міністерством інфраструктури України проекту Закону України «Про внутрішній водний транспорт», який регулюватиме відносини, пов'язані з діяльністю внутрішнього водного транспорту та використанням внутрішніх судноплавних річкових шляхів, також відносини, пов'язані з використанням морських суден і суден змішаного плавання «ріка-море» під час їх прямування внутрішніми судноплавними річковими шляхами.

Водночас вигодами використання річкового транспорту є його висока енергоефективність та дешевизна. Показник енергоефективності вантажних перевезень водним транспортом у перерахунку на 1 умовну тонну вантажу в 10 разів перевищує показник енергоефективності перевезень автомобільним транспортом і у 5 разів – залізничним²⁶. Перевезення 10 млн т продукції можна здійснити 2 тис. од. річкового транспорту (судна типу „ріка-море”), або 166 тис. залізничних вагонів, або 400 тис. од. автомобільного транспорту²⁷.

²⁴ <http://www.agrotimes.net/journals/article/nespodivane-padinnya-perevaluyvannya-zernovih>.

²⁵ Днопоглиблювальним роботам на Дніпрі бути! // Агропрофі. – 2014. – 31 січ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agroprofi.com.ua/statti/1079-dnopoglibljuvalnim-robotam-na-dnipri-buti.html>.

²⁶ Вложиться в Днепр: как зернотрейдеры реанимируют речное судоходство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cfts.org.ua/articles/vlozhitsya_v_dnepr_kak_zernotreydery_reanimiruyut_rechnoe_sudokhodstvo_489.

²⁷ Глава «Гермес-Трејдинг»: сегодня КПД Днепра – 5 процентов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cfts.org.ua/articles/glava_germes_treyding_segodnya_kkd_dnepra_5_protseptov_532.

5. Недосконалість системи оптової реалізації сільськогосподарської продукції. Незважаючи на те, що на кінець 2013 р. в Україні статус оптового ринку сільськогосподарської продукції отримали 12 юридичних осіб, вони є лише організованими майданчиками з реалізації сільгосппродукції виробниками, на яких товари можна придбати і вроздріб. При цьому оптові ринки не завжди забезпечують формування оптової ціни²⁸.

6. Повільне об'єднання дрібних товаровиробників для створення ними або вступу до вже діючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, що дозволило б формувати товарні партії сільськогосподарської продукції для реалізації та знизити логістичні витрати. Господарства населення, які є домінуючою групою виробників основних видів овочевої та плодово-ягідної продукції²⁹, через фінансову обмеженість щодо застосування сучасних технологій вирощування та зберігання, сортування й пакування продукції самостійно не спроможні сформувати великі партії товарної продукції для реалізації в мережах супермаркетів роздрібною торгівлі, а тим більше – за кордон. Проте сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи наразі не набули значного поширення. Так, станом на 1.01.2014 р. в Україні кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів становила 1017 од., з яких діючих – 668, у т. ч. за видами діяльності: переробних – 28, заготівельно-збутових – 208, постачальницьких – 16, багатофункціональних 306, інших – 110; за напрямками діяльності: 157 – з обробітку землі, 199 – молочарських, 16 – м'ясних, 85 – плодово-овочевих, 36 – зернових, 175 – інших.

Світовий досвід доводить високу ефективність сільськогосподарської кооперації при реалізації сільськогосподарської продукції. Так, постачанням сільськогосподарської продукції в багатьох країнах світу (серед яких Великобританія, Німеччина, Данія, Ісла-

²⁸ Русан В. М. Щодо підвищення ефективності використання інструментів регулювання аграрного ринку / В. М. Русан. Аналіт. зап. – НІСД. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1520/>.

²⁹ Господарствами населення у 2013 р. вироблено 97% картоплі, 91,9% баштанних культур, 88,3% овочів, у т. ч. овочів закритого ґрунту 76,8%, 80,6% плодів та ягід, молока – 77,7% від загальних обсягів виробництва вказаних видів продукції.

ндія, Італія, Нідерланди, Норвегія, США, Фінляндія, Франція, Швеція) займаються обслуговуючі та виробничі кооперативи³⁰. При цьому фермери намагаються реалізувати сільськогосподарську продукцію після її первинної переробки і навіть довести до стадії кінцевого споживання. Для цього вони створюють сферу первинної переробки та зберігання сільськогосподарської продукції на кооперативних засадах, зокрема кооперативи з переробки молока, виробництва сиромолочної продукції, кооперативні м'ясопереробні підприємства тощо³¹.

Ефективний розвиток системи аграрної логістики повинен стати невід'ємною складовою модернізації інфраструктури національної економіки, оскільки дасть можливість підвищити прибутковість підприємств унаслідок зниження загальновиробничих витрат, скоротити час обігу товарів і створити безперервні ланцюги управління матеріальними потоками, що в цілому сприятиме зменшенню втрат вирощеного урожаю, покращенню цілорічного забезпечення населення продуктами харчування за доступними цінами, зміцненню позицій сільгоспвиробників на міжнародних ринках і зменшенню частки імпоротної продукції у внутрішньому споживанні. Для активізації розвитку системи аграрної логістики в Україні необхідно здійснити низку першочергових заходів:

- активізувати роботу з міжнародними донорськими організаціями (ЄБРР, USAID, Світовий банк тощо) щодо розроблення та реалізації проектів технічної допомоги з метою гармонізації національної системи технічного регулювання та стандартів в агропромисловому виробництві до європейських і міжнародних норм (НАССР, ISO, EN, Кодекс Аліментаріус);

- доопрацювати та внести на розгляд до Верховної Ради України проект Закону України «Про внутрішній водний транспорт», у якому необхідно визначити порядок експлуатації внутрішніх водних шляхів, реєстрації суден і права плавання під

³⁰ Регулювання сільського господарства та АПК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vuzlib.net/dre/14.htm>.

³¹ Організація зберігання, переробки та реалізації продукції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroua.net/economics/documents/category-122/doc-199/>.

Державним прапором, закріпити норми з безпеки судноплавства, регулювання руху суден, організації перевезень вантажів;

- прискорити вирішення питання щодо проведення днопоглиблювальних робіт на лімітуючих перекатах у Дніпровському і Дніпродзержинському водосховищах шляхом опрацювання змістовних пропозицій потенційного інвестора (ТОВ СП «НБУЛОН») щодо фінансування днопоглиблювальних робіт за рахунок коштів приватного інвестора на безповоротній основі та визначення форм державного сприяння цьому інвестиційному проекту.

- сприяти розвитку: інфраструктури зберігання та транспортування сільськогосподарської продукції шляхом впровадження процедур видачі дозволів за принципом «єдиного вікна», що прискорить проходження дозвільних процедур, насамперед при землевідведенні та розробці техніко-економічного обґрунтування проекту будівництва елеваторів, зерносховищ, логістичних центрів, а також інфраструктури річкового перевезення сільськогосподарських вантажів; місцевих сільськогосподарських ринків і ярмарків шляхом забезпечення їх умовами для зберігання, обробки та пакування сільськогосподарської продукції, а також перевірки та контролю її якості; обслуговуючої кооперації на селі шляхом проведення семінарів і курсів із залученням науковців, фахівців та практиків для керівників і працівників сільськогосподарських підприємств, фермерів, селян задля підвищення їхніх кваліфікаційних знань щодо переваг сільськогосподарської кооперації й особливостей створення кооперативу, ведення податкової та фінансової звітності, формування збутово-логістичної системи.

Разом із тим ситуація і динаміка розвитку вітчизняного агрокомплексу потребує ґрунтового аналізу й визначення відповідності вимогам сьогодення, інструментів стимулювання.

Поступова модернізація регіональних економічних комплексів України передбачає виконання одного з актуальних завдань – забезпечення соціальної безпеки і зменшення диспропорцій соціально-економічного розвитку територій.

На регіональному рівні все ще зберігається тенденція щодо недооцінки ролі аграрного сектору в загальній структурі економіки України. Це посилює кризові тенденції в розвитку сільських територій, активізує процеси міграції працездатного сільського населення до міст тощо. На заваді занепаду сільських територій має стати впровадження інструментів розбудови конкурентоспроможного аграрного сектору, організації економічно ефективного агропромислового виробництва (завершеного циклу), максимального наповнення внутрішнього ринку продукцією АПК власного виробництва.

Україна має розгалужений сільськогосподарський комплекс, який здатен забезпечити виробництво конкурентоспроможної аграрної продукції. Зокрема, наша країна є світовим лідером з експорту соняшникової олії: у 2012 р. її експортовано 3,6 млн т олії, що на 33 % більше, ніж у 2011 р.; за обсягами експорту пшениці – посідає 8 місце у світі; за обсягами експорту ячменю – 4 місце³².

На сучасному етапі трансформаційних перетворень дієвість інструментів стимулювання розвитку агропромислового комплексу України безпосередньо пов'язана з вирішенням системних проблем функціонування сільських територій, удосконаленням державної політики стимулювання розвитку підприємництва, пожвавлення економічної ініціативи на селі. За таких умов стратегічно важливо на державному та регіональному рівнях чітко визначити шляхи вирішення наступних проблем:

1. Забезпечення продовольчої безпеки держави гальмується відсутністю ефективного моніторингу попиту та пропозиції на сільськогосподарську продукцію. Неefективними залишаються заходи щодо цінової політики, комплексного забезпечення сільськогосподарською продукцією вітчизняного виробництва ринків областей.

2. Спостерігаються хронічні структурні дисбаланси у функціонуванні агропромислового комплексу України, посилені збереженням екстенсивного характеру виробництва. Системними проблемами у цьому напрямку слід визнати: низький рівень іннова-

³² Вітчизняні зернові найактивніше купують в ЄС [Електронний ресурс]. – Доступно з: <http://minagro.gov.ua/uk/node/4141>.

ційної активності аграрних підприємств, що обумовлює високі показники ресурсоемності, зростання витрат виробництва, технологічну відсталість організації виробництва, зниження якості сільськогосподарської продукції тощо; нерозвиненість в агропромисловому виробництві частки підприємств з вертикально-інтегрованою структурою (на зразок агропромислових кластерів). Більшість виробників сільськогосподарської продукції регіону орієнтовані на виробництво і реалізацію сировини (та напівфабрикатів), що змушує їх витратити певну частину прибутку на посередників. Традиційно підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і забезпечення високої рентабельності досягається за рахунок збільшення частки підприємств завершеного циклу.

3. Застарілими є механізми управління агропромисловим комплексом України, у т.ч.: спостерігається збереження залишкового принципу фінансування галузі; недостатній рівень розвитку інфраструктури аграрного ринку посилює актуальність питання щодо створення розгалуженої мережі збереження та збуту сільськогосподарської продукції за цінового контролю на регіональному рівні з боку державних структур. У цьому напрямку необхідним є розвиток різноманітних форм реалізації готової продукції та сировини сільськогосподарського виробництва, у т.ч. оптових ринків сільськогосподарської продукції. Актуальності також набуває державна політика щодо розвитку агропромислової кооперації та інших (кооперативних) об'єднань сільськогосподарських товаровиробників у сферах заготівлі, реалізації, збуту, переробки та кредитування виробництва сільськогосподарської продукції. Відсутньою для розвитку регіону є нестача кооперативів з обслуговування техніки, надання сучасної, високоякісної техніки і обладнання сільськогосподарського призначення в оренду (у т.ч. лізинг); незгодженість питань землекористування. На сьогодні в Україні триває процес інвентаризації земель, з їх розмежуванням на комунальну та державну власність.

4. Соціально-демографічні показники розвитку сільських територій України свідчать про збереження стійких тенденцій постаріння сільського населення, посилення трудової міграції молоді та економічно активного населення з села до міст, що неминуче по-

роджує проблему кадрового забезпечення агропромислового виробництва.

Серед причин виникнення зазначених негативних явищ домінують: сезонність зайнятості сільського населення, що традиційно притаманна сільському господарству, поширення безробіття; збереження низької заробітної плати в аграрному секторі; відсутність комфортних умов проживання, низький рівень розвитку та застаріла інфраструктура (транспортна, комунальна, соціальна та ін.), що знижує якість життя на селі; накопичуються проблеми в кадровому забезпеченні функціонування агропромислового комплексу України. При збереженні високих показників безробіття на селі постає нова проблема – зростаючий попит на висококваліфіковану робочу силу, кваліфікованих фахівців у сфері аграрного виробництва. Наявна розгалужена система професійних закладів для підготовки фахівців аграрного комплексу неспроможна задовольнити потреби галузі. Матеріально-технічна база більшості навчальних аграрних закладів не має можливості для підготовки фахівців високого рівня; відсутній реальний зв'язок навчальних закладів із роботодавцями.

Серед першочергових заходів щодо підвищення продуктивності агропромислового комплексу України та збільшення привабливості сільських територій для проживання слід назвати:

1. Запровадження дієвих інструментів стимулювання розвитку внутрішнього регіонального ринку, у т.ч.: розвиток інфраструктури виробництва та збуту агропромислової продукції в регіоні: будівництво оптових продовольчих ринків, сучасних сховищ для зберігання продукції, проведення ярмарків на постійній основі; посилення міжрегіональної співпраці, у т.ч. у сфері забезпечення продовольчого ринку області необхідними товарами власного (українського) виробництва.

2. Впровадження нових (інноваційно-орієнтованих) механізмів управління агропромисловим комплексом України, що передбачає: запровадження інноваційних механізмів залучення інвестицій для розвитку агропромислового комплексу; поширення дії механізму державно-приватного партнерства у сфері розвитку аграрного сектору та агропромислового виробництва України; задіяння

потенціалу соціального партнерства влади регіону і бізнесу як стимулу для розвитку його агропромислового комплексу та розвитку сільських територій; розвиток і запровадження державної системи страхування в галузі сільськогосподарського виробництва, впровадження програм державної фінансової підтримки аграрної галузі. Інституційно-правове забезпечення інструменту державної системи страхування в аграрній сфері вже існує; активізацію роботи щодо розробки та впровадження енергозберігаючих технологій, розвиток альтернативної енергетики у сфері аграрного виробництва й агропромислового комплексу. Зокрема, йдеться про впровадження технологій переробки органічних відходів сільськогосподарського виробництва, виробництво біогазу. Особливість застосування таких технологій полягає у можливості зниження собівартості сільськогосподарського виробництва (у т.ч. за рахунок податкових пільг, а саме – шляхом скорочення до 50 % податку на прибуток, одержаного від впровадження проектів, пов'язаних з енергоефективністю); запровадження механізмів диверсифікації сільськогосподарського виробництва в регіоні, у т.ч. шляхом стимулювання розвитку тваринництва; активне запровадження на регіональному рівні реалізації національних проектів (у т.ч. «Рідне село», «Відроджене скотарство», «Зелені ринки», «Зерно України») у поєднанні із стимулюванням розвитку сільськогосподарської кооперації, запровадженням механізмів державно-приватного партнерства, підвищенням соціальної відповідальності бізнесу тощо.

3. Створення на регіональному рівні сприятливих умов для розвитку фермерства, стимулювання підприємницької ініціативи, ведення малого підприємництва (малого бізнесу) та самозайнятості на селі, що дозволить вирішити проблему зайнятості в сільській місцевості.

Стимулювання розвитку агропромислового комплексу має великі перспективи. Активізація діяльності у цій сфері дасть можливість забезпечити диверсифікацію економічного комплексу регіону та сприятиме вирішенню ключових завдань структурної модернізації регіональних комплексів промислових регіонів. Зокрема, розвиток агропромислового комплексу дасть змогу підвищити рівень продовольчої безпеки регіону (та країни в цілому), а також

створити гарантований попит на продукцію вітчизняного машинобудування (щодо виробництва техніки сільськогосподарського призначення), що, у свою чергу, сприятиме структурній перебудові важкої промисловості України на інноваційних засадах.

Серед першочергових завдань щодо стимулювання розвитку агропромислового комплексу України слід назвати такі:

1. Заходи щодо удосконалення механізмів державного управління галуззю:

- модернізувати комплексні регіональні програми розвитку сільських територій. Закріпити статус сільських територій з визначенням територіальних особливостей і наявних ресурсних можливостей для виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції;

- посилювати практику соціального партнерства з аграрним бізнесом на рівні регіону для залучення позабюджетних коштів у реалізацію програм розвитку культурно-освітніх послуг, розбудови інженерних мереж енерго- і газопостачання, транспортних та інформаційних комунікацій у сільській місцевості тощо;

- передбачити підготовку бази інвестиційних проектів для залучення нових технологій виробництва з метою підвищення продуктивності, передусім фермерських господарств регіону;

- спростити доступ до програм державної підтримки аграріїв через спрощення процедури укладання форвардних контрактів, врахування цінової політики на ринку зерна;

- стимулювати збільшення збуту сільгосппродукції за рахунок розробки регіональних систем надання пільг для тих видів сільськогосподарської продукції, які мають значний споживчий попит у регіоні з урахуванням можливостей стимулювання експорту продукції за його межі;

- залучати рекламно-інформаційні інструменти просування сільськогосподарської продукції регіону на внутрішніх і зовнішніх ринках збуту.

2. Заходи щодо модернізації технічного та технологічного забезпечення галузі, у т.ч.:

– передбачити в програмах соціально-економічного розвитку областей фінансування заходів, спрямованих на створення мережі сервісних центрів, машинно-технологічних станцій, пунктів прокату сільськогосподарської техніки в регіоні як за рахунок місцевих бюджетів, так і залучення додаткових інвестицій;

– реалізувати стимулюючі заходи для фермерських господарств, які впроваджують екологічно чисті технології виробництва аграрної продукції, проводять модернізацію існуючих зрошувальних та осушувальних систем;

– ініціювати співпрацю на регіональному рівні виробників сільськогосподарської продукції, представників науково-дослідних установ, машинобудівного комплексу для визначення можливостей удосконалення систем меліорації з впровадженням водо- і енергозберігаючих технологій.

Заходи щодо активізації зайнятості на селі передбачають:

– організувати моніторинг стану реалізації положень щодо залучення молоді та фахівців у аграрний сектор регіону, передбачених Законом України «Про зайнятість населення»;

– оновити освітні програми на базі вищих навчальних закладів і наукових установ із використанням сучасної системи підготовки і перепідготовки кадрів;

– запровадити з метою підвищення рівня фахової підготовки спеціалістів аграрного сектору у навчальному процесі обов’язкове проходження стажування в агропідприємствах, де впроваджено сучасні технології виробництва сільгосппродукції;

– підвищувати рівень трудової зайнятості молоді на селі через співпрацю центрів зайнятості та роботодавців із райдержадміністраціями, сільськими та селищними радами щодо сприяння створенню нових робочих місць, у т. ч. робочих місць із тимчасовою зайнятістю (оплачувані громадські роботи).

2.4. Коопераційний механізм господарського стимулювання в агробізнесі

Кооперація виконує важливу стимулюючу роль у розвитку економіки та також аграрного сектору зокрема. Вона як один з інститутів ринку є запорукою забезпечення можливої рівноваги господарюючих суб'єктів, виступаючи при цьому інструментом зниження трансакційних витрат. Кооперативний механізм господарювання розглядається як наслідок процесів суспільного поділу праці і спеціалізації аграрного виробництва. Функціонально кооперація сприяє зниженню витрат виробництва й обміну, а також мінімізації підприємницького ризику. Кооперація – інститут, який вмотивовує своїх учасників забезпечити оптимальне, ефективне, раціональне використання ресурсів, що розглядається як об'єднавчий її аспект, а також як взаємна відповідальність за результати. Тут присутні реальні аспекти Парето-ефективності, адже кооперація, по-суті, у своїй функціональності прямує до оптимуму. Це ідеальний варіант ринково-колективного підприємництва, в межах якого виявляється взаємна відповідальність учасників коопераційного процесу. Разом із тим у заданій системі координат господарського порядку не слід забувати про державу, яка унормовує поведінку кооперативних агентів відповідними інституційними нормами. Тобто завдяки своїм специфічним ознакам, зокрема монополії на застосування владного примусу, вона може створювати передумови для формування структур кооперації, а за певних умов і кластеризації.

Соціально-економічна роль кооперації як механізму стимулювання поступального розвитку аграрної галузі полягає в тому, що відносини з цього приводу дають можливість мінімізувати трансакційні витрати. Отже, вона є інструментом, який дозволяє витрачати менше коштів і сил на пошук й обробку інформації, вирішення репутаційних, іміджевих і виробничих конфліктів. Кооперація – це не просто одна із форм організації аграрного виробництва, а й важливий соціально-економічний і стимулятивний інститут організуючого плану. Для ефективного розвитку кооперація має бути інституціоналізована через обширне спеціальне

законодавство, а також пропаганду щодо засад її поширення й організації кооперативних структур. Її (кооперацію) можна представити у світлі оцінок через призму інституціональної парадигми розвитку економічних систем.

Інституціоналізація сільськогосподарської (аграрної) кооперації, виходячи з її загальноекономічних принципів, а також високостимулюючої ролі кооперативних структур у галузі. Ефект кооперації як механізму стимулювання розвитку агровиробничих структур, виявляється як на внутрішньогосподарському, так і на зовнішньому (ринок, суспільство, територія) рівні. Насамперед – це аспекти зайнятості, взаємної підтримки учасників кооперативу, обмін активами тощо. Задані трансакції відбуваються за принципами агентської моделі, яка консолідує інституційні детермінанти господарського порядку. Умовно такими детермінантами, або учасниками, є: принципал (власник ресурсів), агент (менеджер), агент контролю (посередник між власником і менеджером), клієнт (споживач вироблених благ). Агентська модель кооперації – це фактично упорядкована система стимулів і взаємних норм організації суспільно-економічних процесів.

Різноракурсно оцінюючи кооперацію як особливий інституційний конструкт, або сегмент господарських взаємодій, зазначимо, що інституційні основи її розвитку унормовані законодавчо. В Україні та в сільському господарстві зокрема кооперація як процес, інститут, а також як механізм упорядковується такими законодавчими актами як: Господарський, Податковий, Земельний та Цивільний кодекси України; Закони України «Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію». Проте кількість кооперативів зменшується, бо відсутній суспільний стимуляційний аспект перспективи, який би примножував кооперативні активи.

Законодавчі норми та державні інститути в організаційному плані формують інституційні норми розвитку кооперації як складової механізму господарювання, а у функціональному – інституціональні умови. Задана позиція сформована нами виходячи із стану й сучасних реалій кооперації, а також інституціональної традиції, яка конститує організаційне оформлення кооперативного механізму.

Галузевий аспект кооперації, зокрема агробізнесової, а значить і засади розвитку одноіменного механізму, мають свої особливості щодо стимулів і наслідків їх дії. Попередньо зазначимо, що механізм стимулювання розвитку кооперативних формувань в агросфері виявився деструктивним, бо на рівні фундаментальних інституційних норм кооператив сприймається як колгосп, а держава веде антикооперативну політику.

З огляду на це вважаємо, що дієвість і функціональність кооперативного механізму може бути забезпечена лише за умови наявності відповідних стимуляційних ефектів. Одним із найважливіших стимулів кооперативної господарської діяльності в аграрній сфері є фінансово-кредитний аспект, втілення якого, зокрема, здійснюється через механізм кредитної кооперації. Це досить потужний сегмент самофінансування аграрного бізнесу, який в Україні, на жаль, не досить поширений передусім через інституціональні особливості, ментальність селянина, традиції тощо. Проте досвід країн ЄС переконує, що кредитна кооперація є одним з найпотужніших мультиплікаторів регіонального економічного і соціального зростання, каталізатором конкурентоспроможності економіки, а також важливим джерелом фінансування малого і середнього бізнесу. Тільки в країнах ЄС членами кооперативних банків є 50 млн осіб, 46% загального обсягу кредитів малого та середнього бізнесу у Франції та Австрії забезпечує саме система кооперативних банків. У Німеччині та Італії кожний четвертий кредит виданий кооперативними банками. У Польщі частка кредитної кооперації становить 13%.

Система кредитної кооперації України за 20 років своєї діяльності набула важливої соціальної функції – кредитні спілки вже об'єднують понад 1 млн громадян, а активи системи становлять 2 432,8 млн грн.

Однак потенціал кредитної кооперації ще далекий від оптимального рівня внаслідок недосконалої нормативно-правової бази та організаційної системи.

Слід зауважити, що традиційна ринкова ніша кредитних спілок – це соціальне кредитування, мікрокредитування на потреби дрібних підприємств, розвиток приватного підприємницт-

ва, фермерських і особистих селянських господарств, професійних і релігійних громад. Кожний другий кредит надається для вирішення соціальних питань громадян: весілля, оздоровлення, навчання, будівництво, ремонт житла. Впроваджуються програми «енергозбереження», «розвиток зеленого туризму», «народні промисли». Проценти, отримані громадянами по депозитних вкладах, надають можливість примноження їхніх доходів, збільшення заощаджень, прибавку до пенсій.

В основному кредитні спілки орієнтовані на надання фінансових послуг малозабезпеченим категоріям населення. Частина кредитних спілок працює за територіальною ознакою, частина — на базі трудових колективів, професійних спілок, громадських організацій та релігійних громад обслуговує переважно місцеве населення (районні центри, селища міського типу, села), де кількість банківських установ незначна. Кожна п'ята спілка працює у селищах і селах, а ще половина — у районних центрах та містах з чисельністю до 100 тис. осіб.

Кредитні спілки є одним з основних джерел короткострокового кредитування населення на місцевому рівні та на відміну від банків, які часто переходять під контроль іноземного капіталу, є виключно національною фінансовою системою.

Розвиток кооперації розглядається як перспективний напрям, адже самоорганізація селянина – шлях до найбільш вмотивованої конкурентоспроможності. Налагодження високоефективної сільськогосподарської кооперації в усій її проявах є важливим консолідуючим фактором самостимулювання агробізнесу, і це – проблема кооперативних організацій, адже ефективність, як соціальна, так і виробнича, цих структур низька. Кількість кооперативів зменшується, дестимулюючи селян як прихильників кооперативної ідеї, а також унормовуючи загальне погіршення інституційних умов кооперування. Загалом сільськогосподарська кооперація в українському законодавстві позиціонована як система сільськогосподарських кооперативів, їх об'єднань, утворених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативів. Кооператив може бути утворений шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для спільної агрого-

сподарської діяльності за видами не забороненими законами. У межах цієї концепції діють як виробничі, так і обслуговуючі кооперативи³³.

Кооперативні структури вмотивовано створюються для забезпечення виживання дрібних товаровиробників. Державні інститути застосовують щодо активізації цього процесу регулюючі механізми, зокрема: податковий, адміністративного впливу, саморегулювання. Головну роль у розвитку кооперації як механізму активного стимулювання аграрного виробництва відіграє законодавча база, яка значною мірою сформована і визначає інституційні умови господарського порядку. Законодавче регулювання кооперації, як зазначалося, здійснюється нормами Господарського, Цивільного кодексу України, Законами України «Про кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію». У цих законах закріплено базові статусні, функціональні, засадничі й організаційні положення кооперації як механізму господарського обміну. Проте є значні проблеми, які для повноцінного активного розвитку кооперації потрібно вирішувати через практичне втілення існуючих законодавчих норм. Зокрема, необхідно врегулювати неприбутковий статус кооперативів, який, за класичними переконаннями, є домінуючим щодо практики кооперування.

Слід приділити увагу й обслуговуючій кооперації як класичного виду кооперування. З цього приводу наводимо сукупність проблем, визначених О.О. Клокар³⁴ щодо кооперування, які виникли в аграрному секторі економіки України, значною мірою погоджуючись з автором:

– невизначеність із стратегічними, пріоритетними напрямками розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на загальнодержавному рівні й відсутність мотивації до кооперативних дій;

³³ Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 року № 469/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>.

³⁴ Клокар О. О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: ретроспективний та перспективний аналіз ефективного розвитку [Електронний ресурс] / О. О. Клокар. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/simpoz3/48.pdf>.

- неефективна реалізація міжнародних проектів щодо розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- обмеженість інформації щодо створення та фінансово-господарської діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- відсутність ініціаторів та організаторів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, відповідної матеріально-технічної бази;
- дефіцит фахівців кооперативного профілю в сільському господарстві;
- недосконалість законодавчої бази, неузгодженість в оподаткуванні та реєстрації сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів тощо.

Кооперація як форма організації праці і виробництва є механізм, сукупність стимулів, що здатні забезпечувати рівновагу господарюючих суб'єктів у процесі ринкової взаємодії, а також зниження транзакційних витрат. Функціонально згаданий процес наслідуює результати суспільного поділу праці та спеціалізації виробників, зокрема, зниження витрат виробництва й обігу, а також підприємницького ризику.

З урахуванням інституційних особливостей формування і функціонування кооперативний механізм, тобто кооперація, має особливу здатність забезпечення економічної безпеки як стосовно суб'єктів господарювання, так і економіки загалом. Конструкт економічної безпеки в заданому ракурсі сегментується за окремими складовими.

Фінансова складова. Серед функціональних складових належного рівня економічної безпеки фінансова складова вважається провідною й вирішальною, оскільки за ринкових умов господарювання фінанси є «двигуном» будь-якої економічної системи. Аналіз загрози негативних дій щодо політико-правової складової економічної безпеки:

- оцінка поточного рівня забезпечення фінансової складової економічної безпеки;
- оцінка ефективності запобігання можливій шкоді від негативних дій щодо фінансової складової економічної безпеки;

- планування комплексу заходів із забезпечення фінансової складової економічної безпеки та розробка рекомендацій стосовно його реалізації;
- бюджетне планування практичної реалізації пропонованого комплексу заходів;
- планування корпоративних ресурсів;
- оперативна реалізація запланованих дій у процесі здійснення суб'єктом господарювання фінансово-господарської діяльності.

Типова схема охорони фінансової складової економічної безпеки: спочатку оцінюються загрози економічній безпеці, що мають політико-правовий характер і включають:

- внутрішні негативні дії (неефективне фінансове планування та управління активами; малоефективна ринкова стратегія; помилкова цінова й кадрова політика);
- зовнішні негативні дії (спекулятивні операції на ринку цінних паперів; цінова та інші форми конкуренції; лобювання конкурентами недостатньо продуманих рішень органів влади);
- форс-мажорні обставини (стихийне лихо, страйки, військові конфлікти) та обставини, наближені до форс-мажорних (несприятливі законодавчі акти, ембарго, блокада, зміна курсу валют тощо).

У процесі оцінки поточного рівня забезпечення фінансової складової економічної безпеки підлягають аналізу:

- фінансова звітність і результати роботи підприємства (організації) — платоспроможність, фінансова незалежність, структура й використання капіталу та прибутку;
- конкурентний стан підприємства (організації) на ринку — частка ринку, якою володіє суб'єкт господарювання; рівень застосовуваних технологій і менеджменту;
- ринок цінних паперів підприємства (організації) — оператори та інвестори цінних паперів, курс акцій і лізинг.

Важливою передумовою охорони фінансової складової економічної безпеки є планування (включаючи й бюджетне) комплексу необхідних заходів та оперативна реалізація запланованих дій у процесі здійснення певним суб'єктом господарювання фінансово-економічної діяльності.

Інтелектуальна й кадрова складові. Належний рівень економічної безпеки великою мірою залежить від складу кадрів, їхнього інтелекту та професіоналізму. Охорона інтелектуальної та кадрової складових економічної безпеки охоплює взаємозв'язані й водночас самостійні напрями діяльності суб'єкта господарювання:

- перший – зорієнтований на роботу з персоналом фірми, на підвищення ефективності діяльності всіх категорій персоналу;
- другий – націлений на збереження й розвиток інтелектуального потенціалу, тобто сукупності прав на інтелектуальну власність або на її використання (у т. ч. патентів і ліцензій), та на поповнення знань і професійного досвіду працівників підприємства (організації).

На першій стадії процесу охорони цієї складової економічної безпеки здійснюється оцінка загроз негативних дій і можливої шкоди від них. З-поміж основних негативних впливів на економічну безпеку підприємства виокремлюють недостатню кваліфікацію працівників структурних підрозділів, їхнє небажання або нездатність приносити максимальну користь своїй фірмі. Це може бути зумовлено низьким рівнем управління персоналом, нестачею коштів на оплату праці окремих категорій персоналу підприємства (організації) чи нераціональним їх витрачанням. Процес планування й управління персоналом, спрямований на охорону належного рівня економічної безпеки, має охоплювати організацію системи підбору, найму, навчання й мотивації праці необхідних працівників, включаючи матеріальні та моральні стимули, престижність професії, волю до творчості, забезпечення соціальними благами. Важливою ланкою встановлення нормального рівня економічної безпеки є оцінка ефективності заходів, яка здійснюється через зіставлення загальної величини витрат на запобіжні заходи і втрат, яких могло б зазнати підприємство.

Техніко-технологічна складова. Процес охорони техніко-технологічної складової економічної безпеки передбачає здійснення кількох послідовних етапів.

Перший етап охоплює аналіз ринку технологій стосовно виробництва продукції, аналогічної профілю підприємства чи організації-проектувальника (збирання й аналіз інформації щодо

особливостей технологічних процесів на підприємствах, які виготовляють аналогічну продукцію; аналіз науково-технічної інформації стосовно нових розробок у даній галузі, а також технологій, спроможних здійснити інтервенцію на галузевий технологічний ринок).

Другий етап передбачає аналіз конкретних технологічних процесів і пошук внутрішніх резервів поліпшення використовуваних технологій.

На третьому етапі здійснюється: а) аналіз товарних ринків за профілем продукції, що виготовляється підприємством, і ринків товарів-замінників; б) оцінка перспектив розвитку ринків продукції підприємства; в) прогнозування можливої специфіки необхідних технологічних процесів для випуску конкурентоспроможних товарів.

Четвертий етап зорієнтований переважно на розроблення технологічної стратегії розвитку підприємства (виробника продукції), що має включати: 1) виявлення перспективних товарів із групи (номенклатури, асортименту), що виготовляється підприємством; 2) планування комплексу технологій для виробництва перспективних товарних позицій; 3) бюджетування технологічного розвитку підприємства на засадах оптимізації витрат за програмою технологічного розвитку, для вибору альтернатив, опрацювання власних розробок або придбання патентів і необхідного устаткування на ринку; 4) розроблення загального плану технологічного розвитку підприємства (з відображенням у ньому вибору альтернативного варіанта технологічного розвитку строків, та обсягів фінансування; відповідальних виконавців); 5) складання плану власних корпоративних НДДКР відповідно до плану технологічного розвитку підприємства.

На п'ятому етапі оперативно реалізуються плани технологічного розвитку підприємства в процесі здійснення ним господарської діяльності.

Шостий етап є завершальним, на якому аналізуються результати практичної реалізації заходів щодо охорони техніко-технологічної складової економічної безпеки на підставі спеціальної карти розрахунків ефективності окремих заходів. Формалі-

зована оцінка рівня техніко-технологічної складової економічної безпеки підприємства за окремим функціональним критерієм (коєфіцієнтом) здійснюється на підставі аналізу розрахунку останнього Як додаток до плану охорони техніко-технологічної складової економічної безпеки треба розробити планову карту розрахунку ефективності заходів з відокремлюванням прогнозованих необхідних показників. У такій карті зазначають: розмір можливих збитків від негативних впливів; витрати на реалізацію заходів для відвернення очікуваної (можливої) шкоди й охорони техніко-технологічної безпеки підприємства; можливе значення окремого функціонального критерію ефективності заходів, що здійснюються для охорони цієї складової економічної безпеки; функціональні підрозділи підприємства (організації), які є відповідальними за реалізацію пропонованого комплексу заходів.

Політико-правова складова. Загальний процес охорони політико-правової складової економічної безпеки відбувається за типовою схемою, яка охоплює такі елементи (дії) організаційно-економічного спрямування: 1) аналіз загроз негативних впливів; 2) оцінка поточного рівня забезпечення; 3) планування комплексу заходів, спрямованих на підвищення цього рівня; 4) здійснення ресурсного планування; 5) планування роботи відповідних функціональних підрозділів підприємства (організації); 6) оперативна реалізація запропонованого комплексу заходів щодо організації належного рівня безпеки. Передусім детально аналізують загрози та причини виникнення внутрішніх і зовнішніх негативних впливів на політико-правову складову економічної безпеки. Основними причинами виникнення внутрішніх негативних впливів можуть бути: а) низька кваліфікація працівників юридичної служби відповідного суб'єкта господарювання та помилки у підборі персоналу цієї служби; б) недостатнє фінансування юридичного забезпечення підприємницької або іншої діяльності; в) небажання чи нездатність підприємства (організації) активно впливати на зовнішнє політико-правове середовище його (її) діяльності. Останнє виявляється в слабкому правовому опрацюванні договірних відносин даного суб'єкта господарювання з іншими, невмінні захищати інтереси підприємства (організації) в конфліктних

ситуаціях, неефективному плануванні юридичного забезпечення бізнесової діяльності.

Причини виникнення зовнішніх негативних впливів здебільшого мають подвійний характер: політичний та законодавчо-правовий. До першої групи причин можна віднести: а) зіткнення інтересів суспільних груп (верств) населення з економічних, національних, релігійних та інших мотивів; б) військові конфлікти (дії); в) економічна й політична блокада, ембарго; г) фінансові та політичні кризи світового (міжнародного) характеру. У другій групі причин зазвичай виокремлюють: а) досягнення власних політичних та інших цілей партіями (суспільними рухами), що перебувають при владі; б) зміна положень чинного законодавства з питань власності, господарського й трудового права, оподаткування тощо. Оцінка реального стану політико-правової безпеки підприємства (організації) провадиться за кількома напрямками: 1) рівень організації та якості робіт щодо охорони цієї складової загального рівня економічної безпеки; 2) бюджетно-ресурсне забезпечення робіт; 3) ефективність діяльності відповідних підрозділів суб'єктів господарювання.

Інформаційна складова. Відповідні служби підприємства (організації) виконують певні функції, які в сукупності характеризують процес створення та захисту інформаційної складової економічної безпеки. До таких належать: 1) збирання всіх видів інформації, що має відношення до діяльності суб'єкта господарювання (щодо всіх видів ринків; що характеризує політичні події й тенденції макроекономічного розвитку світової та національної економік; корисну науково-технічну інформацію); 2) аналіз одержуваної інформації з обов'язковим дотриманням загальноприйнятих принципів (систематизації, безперервності надходження, всебічного характеру аналітичних процесів) і методів (локальних із специфічних проблем, загальнокорпоративних) організації робіт; 3) прогнозування тенденцій розвитку науково-технологічних, економічних і політичних процесів на підприємстві (в організації), у країні та світі стосовно конкретної сфери бізнесу (діяльності), а також показників, яких необхідно досягти суб'єкту господарювання (наприклад, фінансові прогнози, прогнози об'єктів виробництва й технологічного розвитку); 4) оцінка рівня еконо-

мічної безпеки за всіма складовими та в цілому, розробка рекомендацій для підвищення цього рівня на конкретному суб'єкті господарювання; 5) інші види діяльності з розробки інформаційної складової економічної безпеки (зв'язок із громадськістю, формування сприятливого іміджу фірми, захист конфіденційної інформації). На підприємство (в організацію) постійно надходять потоки інформації, що розрізняються за джерелами їхнього формування (виникнення). Зазвичай виокремлюють:

- відкриту офіційну інформацію;
- вірогідну нетаємну інформацію, одержану через неформальні контакти працівників фірми з носіями такої інформації;
- конфіденційну інформацію, одержану способом несанкціонованого доступу до неї. Оперативна реалізація заходів з розробки та охорони інформаційної складової економічної безпеки здійснюється послідовним виконанням певного комплексу робіт, а саме:

А. Збирання різних видів необхідної інформації через офіційні контакти з різноманітними джерелами відкритої інформації, неофіційні контакти з носіями закритої інформації, а також за допомогою спеціальних технічних засобів.

Б. Обробка та систематизація одержаної інформації, що проводиться відповідною службою підприємства (організації) з метою упорядкування для більш глибокого аналізу. Для цього створюються класифікатори інформації та досьє, внутрішні бази даних і каталоги.

В. Аналіз одержаної інформації, що включає всебічну обробку одержаних даних з використанням різних технічних засобів і методів аналізу. У процесі здійснення аналітичних робіт виконуються прогностичні розрахунки за всіма аспектами інформаційної діяльності та можливими варіантами поведінки середовища бізнесу за допомогою різних методів моделювання.

Г. Захист інформаційного середовища підприємства (організації), що традиційно охоплює:

- заходи для захисту суб'єкта господарювання від промислового шпіонажу з боку конкурентів або інших юридичних і фізичних осіб;

- технічний захист приміщень, транспорту, кореспонденції, переговорів, різної документації від несанкціонованого доступу заінтересованих юридичних і фізичних осіб до закритої інформації;

- збирання інформації про потенційних ініціаторів промислового шпionажу та проведення необхідних запобіжних дій з метою припинення таких спроб.

Д. Зовнішня інформаційна діяльність, яку спрямовують на створення для громадськості сприятливого іміджу підприємства (організації) та протидію спробам завдати шкоди репутації даної фірми через поширення про неї хибної інформації.

Екологічна складова. Проблему охорони екологічної безпеки суспільства від суб'єктів господарювання, що здійснюють виробничо-комерційну діяльність, можна вирішити тільки через розробку і ретельне дотримання національних (міжнародних) норм мінімально допустимого вмісту шкідливих речовин, які потрапляють у навколишнє природне середовище, а також дотримання екологічних параметрів продукції, що виготовляється. Підприємства-продуценти добровільно не будуть цього робити, бо такі заходи потребують додаткових витрат на очисні споруди та на відповідні ефективні екологічно чисті технології. Єдиним чинником, що спонукає підприємства до належної екологізації виробництва, є застосування відчутних штрафів за порушення національного екологічного законодавства. Індикаторами екологічної складової економічної безпеки є, з одного боку, нормативи гранично допустимої концентрації шкідливих речовин, передбачені національним законодавством, а з іншого — аналіз ефективності заходів для забезпечення такої екологічної складової. На підставі загальних стратегічних рекомендацій, опрацьованих за результатами аналізу карти розрахунку ефективності здійснюваних заходів, планується комплекс заходів для розробки екологічної складової економічної безпеки в майбутньому. План забезпечення екологічної складової є частиною загального плану (програми) для досягнення належного рівня економічної безпеки в цілому. Він має вигляд логічного сценарію здійснення необхідного комплексу заходів у календарній послідовності з розрахунком ефективності практичної реалізації цих заходів. Алгоритм процесу охорони екологічної складової

економічної безпеки полягає в проведенні таких послідовних дій: 1) розрахунок карти ефективності здійснюваних заходів для охорони екологічної складової економічної безпеки на підставі звітних даних про фінансово-господарську діяльність підприємства (організації); 2) аналіз виконаних розрахунків і розробка рекомендацій для підвищення ефективності здійснюваних заходів; 3) розробка альтернативних сценаріїв реалізації запланованих заходів; 4) вибір пріоритетного сценарію на засадах порівняння розрахунків ефективності запланованих заходів; 5) передача вибраного планового сценарію в складі загального плану охорони економічної безпеки в підрозділи, які здійснюють функціональне планування фінансово-господарської діяльності підприємства (організації); 6) практична реалізація запланованих заходів у процесі діяльності відповідного суб'єкта господарювання.

Силова складова. Аналіз загроз негативних впливів за силової складовою економічної безпеки відповідно до причин їхнього виникнення передбачає:

1. Аналіз рівня організації силової складової економічної безпеки за напрямками, ресурсами, виконавцями, взаємодією та ефективністю витрат.

2. Прогнозування можливих негативних впливів та очікуваної шкоди від них.

3. Розробка рекомендованого комплексу заходів для запобігання можливим негативним впливам.

4. Планування бюджету на використання рекомендованого комплексу заходів і розрахунок очікуваної ефективності від його реалізації.

5. Планування підбору і спеціального навчання відповідного персоналу.

6. Оперативне планування реалізації пропонованих заходів за ресурсами та виконавцями. Явища (дії), що негативно впливають на рівень силової складової економічної безпеки, зумовлюються кількома причинами. Основними з них є:

- нездатність підприємств-конкурентів досягти переваг коректними методами ринкового характеру, тобто за рахунок підвищення якості власної продукції, зниження поточних витрат

на виробництво (діяльність), удосконалення маркетингових досліджень ринку;

- кримінальні мотиви одержання злочинними юридичними (фізичними) особами доходів через шантаж, шахрайство або крадіжки;

- некомерційні мотиви посягань на життя та здоров'я керівників і працівників підприємства (організації), а також на майно фірми.

Названі спонукальні мотиви можуть зумовити спроби негативного впливу (фізичного та морального характеру) на працівників фірми. Спроби фізичного усунення керівників, вищих менеджерів і головних спеціалістів спричинюються переважно зіткненням комерційних інтересів підприємств (організацій)-конкурентів, конфліктами керівництва підприємства (організації) з кримінальними організаціями (особами), а також політичними мотивами. Спроби морального тиску на працівників мають на меті змусити їх учинити дії, що завдаватимуть шкоди економічній безпеці та ефективному функціонуванню фірми. Виконавцями таких дій можуть бути представники криміналітету, корумповані чиновники служб безпеки та податкових служб або спеціально найняті для цього люди та організації.

Економічний інститут підприємництва потрібно розглядати як систему правил і норм, у межах яких відбувається поєднання підприємницької діяльності й капіталу з метою одержання корисного ефекту, приросту вартості та прибутку. Підприємництво здійснюється в будь-яких організаційних формах (господарські товариства, приватні підприємства і підприємці, колективні, державні та інші юридичні особи, що ведуть господарську діяльність на основі права власності, права господарського відання, права оперативного управління. Підприємці мають право без обмежень здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом.

Специфічним видом підприємства є сільськогосподарський обслуговуючий кооператив, що орієнтований не на отримання прибутку, а на якнайповніше задоволення економічних потреб своїх членів, які водночас є і клієнтами, і власниками свого підприєм-

ства. У сільському господарстві України функціонують 856 обслуговуючих кооперативів, що надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам.

Порівняно з країнами, де розвиток кооперативного руху набув значного поширення, в Україні його масштаби залишаються обмеженими. Окрім загальних факторів, що негативно впливають на розвиток підприємництва, сільськогосподарській обслуговуючій кооперації притаманні і специфічні фактори, зокрема, недостатні фінансові можливості селянських господарств для формування матеріально-технічної бази кооперативів.

Метою розвитку підприємництва та кооперації на селі є формування середовища, спроможного забезпечити зайнятість і зростання доходів працездатного сільського населення, сільських домогосподарств і громад, розвиток сільських територій.

Основними стратегічними цілями розвитку підприємництва на селі з урахуванням зазначеної мети є:

- створення сприятливого середовища для здійснення підприємницької діяльності на селі;
- розширення об'єктного та суб'єктного складу підприємництва і кооперації;
- забезпечення умов економічної конкуренції суб'єктів підприємництва та кооперації на селі;
- комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;
- вільного найму працівників і вільного розпорядження прибутком після сплати всіх платежів, передбачених законом.

Зазначені стратегічні пріоритети означають необхідність спрямування заходів державної економічної політики на селі на розвиток ефективної багатокладності сільської економіки, підтримки малого підприємництва та сприяння розвитку ринкових договірних відносин, як необхідної умови невинуватої концентрації виробництва, ресурсів та економічної влади.

Реалізація зазначених стратегічних цілей сприятиме прозорості сільської економіки, соціальному партнерству сільських громад і підприємців, зростанню зайнятості й подоланню бідності, розвитку багатогранності та підвищенню соціального престижу

сільського життя, подоланню загрозливих тенденцій щодо погіршення демографічної ситуації та занепаду об'єктів соціальної інфраструктури на селі.

Суспільними вигодами реалізації такої стратегії є зростання зайнятості та самозайнятості сільських жителів на основі активізації їхнього інтересу до самостійної підприємницької діяльності, долучення до процесу розвитку ринків, зменшення навантаження на бюджети всіх рівнів через скорочення чисельності суб'єктів отримання соціальної допомоги, подолання патерналізму в цілому.

З цією метою мають бути мінімізовані складність і витратність процесу реєстрації підприємницької діяльності. Крім того, чітка диференціація фінансових та бюджетних зобов'язань залежно від виду зареєстрованої діяльності, рівня залучення найманої праці й наявності капітальних засобів виробництва (включаючи землю) дозволить не тільки підвищити інтерес ринкових контрагентів до селян як формалізованих носіїв підприємницького статусу, а й розподіляти державну допомогу сільськогосподарським товаровиробникам на адекватній основі.

За таких передумов ефективність різних форм господарювання на селі та їх динаміка будуть пов'язані з реальними обсягами виробництва й реалізації продукції і послуг.

Стратегічною метою розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є подальше формування кооперативного сектору аграрної сфери економіки для ефективного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників на найсприятливіших для них умовах і за їх безпосередньою участю. Разом із тим суб'єкти господарювання, сформовані в процесі аграрної реформи, ще не усвідомили можливостей захисту своїх економічних інтересів на основі кооперування.

Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації необхідно розробити та прийняти регіональні програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (на перспективу 10–15 років); активізувати роботу місцевих органів влади щодо розробки регіональних програм; сприяти активізації громадянського суспільства через розвиток соціального капіталу. В перспективі найбільш поширеними організаційними

моделями сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів будуть: спеціалізовані кооперативи з виконання певних функцій (переробні, маркетингові, постачальницькі, сервісні); багатофункціональні кооперативи, що створюватимуться на районному рівні у формі агроторгових домів, які можуть об'єднувати всіх товаровиробників і здійснювати збут продукції та забезпечувати необхідними матеріалами, ресурсами своїх клієнтів-власників, надавати їм інформаційно-консультаційні послуги; кооперативи при сільських громадах, що створюються власниками особистих селянських господарств одного або кількох сіл для отримання послуг, пов'язаних із веденням цих господарств.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК І РЕГУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Інноваційні, соціально-економічні та фінансові аспекти ефективності аграрного комплексу

Розвиток економіки України та підвищення конкуренції на сучасному глобалізованому ринку неможливий без високоефективної, науково обґрунтованої стратегії інноваційної діяльності, здатної забезпечити конкурентоспроможність аграрних підприємств на вітчизняних і світових ринках. Інноваційне законодавство України разом із державними програмами підтримки і структурної перебудови інноваційної сфери створюють необхідні умови для спеціальних режимів взаємодії науки і виробництва, що потребує насамперед теоретичного опрацювання засад визначення ефективності інноваційної діяльності, функціонування інноваційного продукту та інтелектуального капіталу в економіці.

Результатом інноваційної діяльності повинна стати високотехнологічна конкурентоспроможна продукція, яка посилить позиції національного товаровиробника на світовому ринку та забезпечить підвищення конкурентоспроможності економіки країни у світових рейтингах.

Згідно з пріоритетними завданнями аграрної науки України стосовно забезпечення умов ефективного виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції виникає необхідність переходу на інноваційну модель розвитку, що потребує суттєвих структурних змін і вирішення таких завдань: створення ділового середовища для успішного функціонування інноваційної діяльності; концепції взаємодії освіти, науки, виробництва і держави; потужної системи фінансування інноваційної діяльності; стимулювання розвитку науково-дослідної та інноваційної діяльності, а також комерціалізації результатів дослідження; забезпечення захисту прав інтелектуальної власності; створення багато-

рівневої державної системи інформаційно-консультаційної підтримки інноваційної діяльності на всіх етапах впровадження інновацій.

Відповідно до Концепції розвитку національної інноваційної системи, його метою повинно стати забезпечення стійкого зростання продуктивності праці та конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників на основі технологічної модернізації економіки, підвищення їхньої інноваційної активності та впровадження нових продуктів, послуг, технологій, а також методів організації й управління господарською діяльністю для підвищення добробуту населення та стабільного економічного зростання на основі визначених національних пріоритетів.

Протягом 1990–2009 рр. кількість робочих місць у сільгосп підприємствах скоротилася в 4,30 раза, в тому числі внаслідок зменшення використовуваних угідь в 1,76 раза і за рахунок зниження витрат на гектар – в 2,35 раза. Структура виробництва стала екстенсивною Зруйновано тваринництво, і в 2011 р. кількість працівників у рослинництві в 2,18 раза перебільшила цей показник, як у тваринництві. У багатьох підприємствах виробництво обмежилося вирощуванням малотрудомістких і кон'юнктурно вигідних зернових та олійних культур. Сучасна техніка, доступна небагатьом підприємствам, дає можливість доводити навантаження на механізатора до 200 га і більше польових культур. Однак роботи по їх вирощуванню виконуються в обмежені строки і зайняти механізаторів протягом більшої частини року нічим. Багато підприємств звільняють частину працівників на осінньо-зимові місяці, відправляючи їх у центри зайнятості. Інші, не маючи достатнього набору техніки, втрачають самостійність і змушені залучати її зі сторони, сплачуючи за це суми, які часто кількаразово перевищують кошти на оплату своїх працівників. Переважна частина землі, використовуваної підприємством, вже належить не його працівникам, тому й певний обсяг доходів від власності перерозподіляється без участі персоналу.

Робоче місце в сільському господарстві – це перш за все сільгоспугіддя. Логічно співвідносити робочі місця із цим головним засобом аграрного виробництва. Тому вводимо в аналіз показник землемісткості робочого місця як відношення площі сільгоспугідь до числа працівників. Тепер у статистичній звітності відображують тільки кількість безпосередньо зайнятих у рослинництві та тваринництві працівників без урахування їх зайнятості протягом року, тому обчислюваний показник землемісткості є досить наближеним. У 1986–1993 рр. він утримувався в колективних господарствах на рівні близько 7,5 га. У 2011 р. він зріс до 36,2 га. З року в рік збільшується й обсяг залучення послуг зі сторони, оцінюване відношенням їх вартості до суми оплати праці працівників підприємства.

Процес подальшого скорочення кількості працівників може бути зупинений, і вектор динаміка зайнятості зміниться. Для цього необхідна інтенсифікація виробництва – відновлення й розвиток тваринництва та вирощування трудомістких культур. Темпи нарощування виробництва мають перевищувати також досить високе зростання продуктивності праці.

Прогрес світової економіки веде до істотного скорочення зайнятості в матеріальному виробництві й особливо в аграрному. До початку XXI ст. кількість зайнятих у сільському господарстві США зменшилася до 3,3 млн осіб, що становить 3% від загальної кількості зайнятих. Подібними однозначними числами характеризується частка сільськогосподарської зайнятості і в деяких інших світових економіках. Державна служба статистики України, використовуючи матеріали вибіркового спостереження, оцінює кількість зайнятих у 2011 році в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві та риборибництві в 3410,3 тис. осіб. Із цієї кількості на сільське господарство припадає більше дев'яти десятків. Статистичний показник включає й господарства населення, де зайнято праці в кілька разів більше, ніж у підприємствах. У заданій групі галузей працювало 16,8% від усієї кількості зайнятих в українській економіці. У Білорусі

частка сільськогосподарської зайнятості дорівнює 9,7% за вищої інтенсивності аграрного виробництва. Протягом 2000–2011 рр. частка зайнятих у сільському господарстві України зменшилася на 22,5% й вірогідно, що знижуватиметься й надалі. Все ж спустатися до рівня високорозвинених країн ми не можемо і не повинні. Оскільки, по-перше, не досягнуто відповідно рівня продуктивності праці, по-друге, сільське господарство в нас повинно бути провідним виробництвом. У світі в 2010 р. частка зайнятих у населенні працездатного віку становила 60,2%, в Україні в 2011 р. було 59,2%.

Вітчизняна сільськогосподарська зайнятість є особливою. Ще за кріпацтва людина працювала в сільськогосподарському виробництві – поміщицькому і власному. З найманих сільськогосподарських робітників у капіталістичну епоху зайнятими в одному місці були тільки ті, що виїздили сезонно в інші, віддалені місцевості. Колгоспник ділив свою зайнятість між колективним господарством і своїм, що тенденційно звали підсобним. Не обходився без власного господарювання і сільський робітник радгоспу, хоча і працював у державному підприємстві повну зміну. Нинішній найманий сільськогосподарський робітник не задовольняється одержаною зарплатою і вимушений працювати ще й на власному подвір'ї, де його праця стає вторинною зайнятістю. Одне місце зайнятості мають тільки порівняно нечисельні фермери та певна частина власників особистих селянських господарств. У підсумку, фактична зайнятість селян недооцінюється і здебільшого вона вища за встановлену в державі норму робочого часу. З урахуванням зайнятості селянина основною роботою, додатковою (вторинною) і трудомістким домашнім господарством слід встановлювати зручні режими праці й відпочинку, обирати гнучкі форми зайнятості.

Сезонність виробництва, нерівномірна протягом року потреба в робочій силі зумовлюють певні особливості в організації та обліку зайнятості. Враховуючи необхідність швидкого виконання важливих польових операцій, застосовують сумарний облік

часу роботи, за якого переpracьовані години компенсуються додатковими вихідними чи скороченими змінами у вільніші періоди. Важливо враховувати затрати часу тимчасово залучених працівників і механізаторів тих організацій, послугами яких сільгоспідприємство користується. Необхідність безперервного нагляду за поголів'ям тварин, щоденного дотримання стабільного розпорядку дня на фермі визначають застосування різних варіантів чергування робочих і вихідних днів працівників, організації денних і нічних змін тощо. У сільському господарстві є можливість диференціювати за бажанням працівників норму робочого часу, погоджуючись як на більший протягом року або сезону виробіток, так і скорочені зміни чи робочі тижні. Потрібно враховувати реальні трудові затрати в сільськогосподарських виробництвах і відмовитися від механічного заповнення табелів виходу на роботу. Регулювання зайнятості працівників має визнаватися правом кожного первинного трудового колективу.

Відносна простота технологічного процесу, переважання немеханізованих технологій дозволяли протягом десятиліть колгоспно-радгоспної системи забезпечувати роботою всіх бажаючих, не вимагаючи спеціальної підготовки. До цього часу залишаються загальнодоступними переважна більшість робочих місць у тваринництві, овочівництві, плідівництві. Водночас змінилася ситуація із працевлаштуванням у галузі рільництва, де нові технології розраховані на практично повне їх виконання кваліфікованими працівниками, зокрема трактористами-машиністами. Раніше найбільш масова посада „різнороб” стає вже зайвою. У підприємствах, де залишилося тільки рільництво, зовсім невеликий штат часто укомплектується виключно спеціалістами. Водночас руйнування, зникнення підприємств у багатьох селах, ненадійність трудозабезпечення і низька оплата призводять до того, що молоді, кваліфіковані кадри залишають село, і повернути їх туди вже неможливо. Невизначеність перспектив підприємств на кожній сільській території несе загрозу кадрового дефіциту в аграрному секторі економіки країни, а також вими-

рання села, неспроможного забезпечувати виробничу діяльність відповідно до вимог науково-технічного прогресу.

Настав час оцінювати не лише рівень зайнятості як ступінь задоволення спроможних і бажаючих робочими місцями, але і її ефективність з позицій і працівника, і суспільства. Ефективність зайнятості визначається з двох точок зору: економічної – як раціональне використання трудового, людського ресурсу і соціальної – як відповідність її інтересам людини праці. Соціальна характеристика зайнятості враховує можливість людей працювати за обраною професією, із прийнятою інтенсивністю, за сприятливих умов, із справедливою винагородою. Кожна конкретна праця має одержувати оцінку за такими загальними ознаками: 1) продуктивність; 2) використання річного фонду робочого часу; 3) дохідність як основа оплати праці; 4) надійність зайнятості, яка визначається трудовим статусом працівника, умовами його найму або гарантованістю самозайнятості. Для сільськогосподарського підприємства також обов'язкова оцінка його роботи за показником землемісткості робочого місця.

Безробіття – втрата ресурсу країни, але воно вважається атрибуту ринкової економіки. На селі складається монополія приватної власності на робочі місця. Нові власники сільгосппідприємств не заінтересовані мати чисельні трудові колективи, які вимагатимуть, щоб з ними рахувалися. Суспільству ж потрібно, щоб були використані резерви якнайповнішої зайнятості. Така неузгодженість – головна суть проблеми зайнятості та безробіття.

Аналіз динаміки прибутку від основної діяльності до оподаткування у сільському господарстві (рис. 3.1) показує, що його формування не має певних закономірностей. Так, протягом 2000–2007 рр. частка аграрних підприємств у загальному по економіці обсязі прибутку коливалася по роках у межах 3,9–12,6%. У 2008 р. вона зросла до 67,5%, а у 2009 р. в цілому по економіці України було одержано 45,0 млрд грн збитку, тоді як по сільському господарству, мисливству та лісовому господарству – 7,6 млрд грн прибутку.

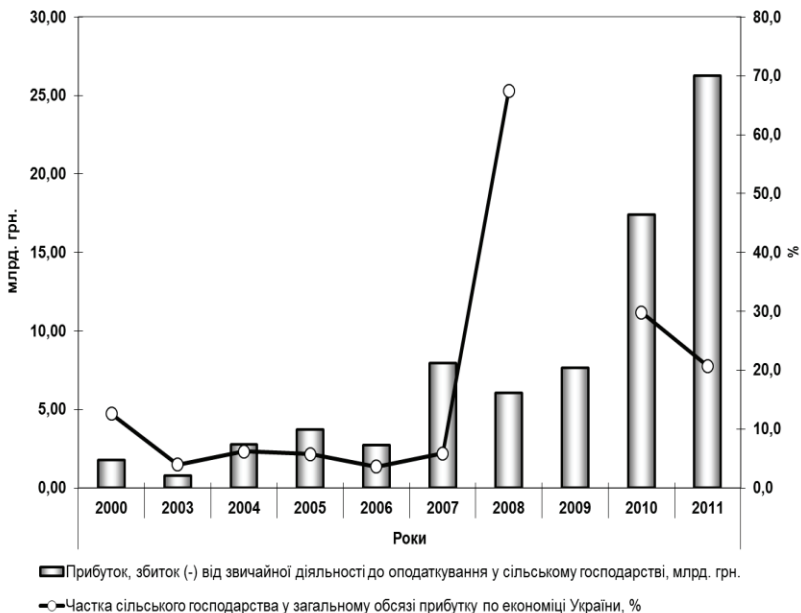


Рис. 3.1. Динаміка прибутку від звичайної діяльності у сільському господарстві

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Таке становище можна пояснити кількома обставинами. По-перше, суттєвою залежністю фінансових результатів аграрного виробництва від природно-кліматичних умов діяльності. І, по-друге, тим, що лише у сільському господарстві прибуток не є базою оподаткування.

У 2001–2011 рр. спостерігався позитивний тренд валової доданої вартості сільського господарства. За вказаний період її обсяг у основних цінах збільшився в 3,7 раза, у тому числі за 2007–2011 рр. – у 2,65 раза (рис. 3.2).

Аналогічна ситуація і з формуванням чистого прибутку (табл. 3.1). У сільському господарстві вища частка прибуткових підприємств, ніж у цілому по економіці, і, відповідно, нижча частка збиткових.

Таблиця 3.1

**Чистий прибуток (збиток) по підприємствах
економіки України, млн грн**

Вид діяльності	Чистий прибуток (збиток)	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат
2008 рік					
Усього	-41025,1	61,3	144460,1	38,7	185485,2
у тому числі сільське господарство, мисливство, лісове господарство	5789,2	71,4	11822,6	28,6	6033,4
2009 рік					
Усього	-37131,1	58,9	108853,4	41,1	145984,5
у тому числі сільське господарство, мисливство, лісове господарство	7584,8	69,5	14012,2	30,5	6427,4
2010 рік					
Усього	13906,1	57,3	155197,6	42,7	141291,5
у тому числі сільське господарство, мисливство, лісове господарство	17276	69,5	22162,7	30,5	4886,7
2011 рік					
Усього	67797,9	63,5	208896,3	36,5	141098,4
у тому числі сільське господарство, мисливство, лісове господарство	25383,5	83,3	30348,8	16,7	4965,3

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

У 2001–2011 рр. спостерігався позитивний тренд валової доданої вартості сільського господарства. За вказаний період її обсяг у основних цінах збільшився в 3,7 раза, у тому числі за 2007–2011 рр. – у 2,65 раза (рис. 3.2). При цьому середньорічні темпи росту становили відповідно 15,6 і 21,5%. Тобто в останньому періоді прискорюються темпи росту валової доданої вартості сільсько-го господарства. Трендовий аналіз показує, що і в найближчий перспективі слід очікувати позитивну динаміку цього макроекономічного індикатора.

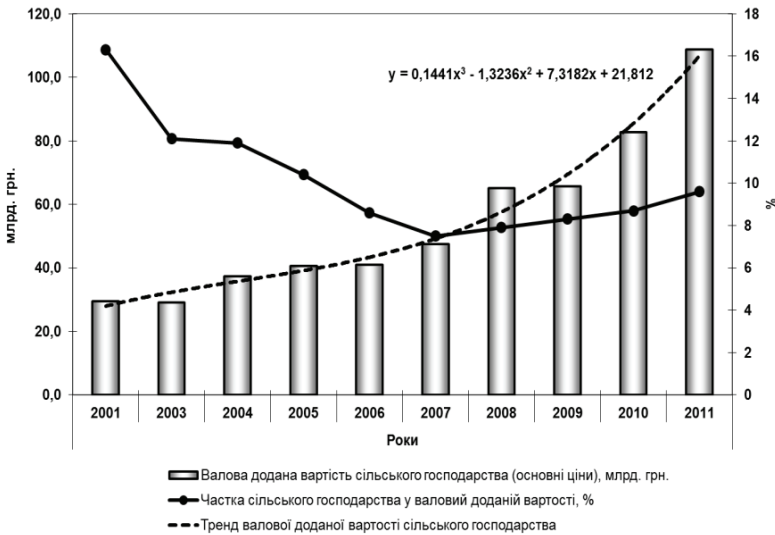


Рис. 3.2. Трендовий аналіз динаміки валової доданої вартості сільського господарства

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Формування валової доданої вартості сільського господарства має певну специфіку. По-перше, більше половини її обсягу створюється у господарствах населення. По-друге, її обсяги в сільському господарстві мають істотну варіацію у розрізі кварталів року (табл. 3.2). Якщо в середньому по економіці країни щоквартальна величина валової доданої вартості змінюється в межах 20–30% від річного обсягу, то у сільському господарстві ці зміни сягають від 7,1 до 54,3%.

Таблиця 3.2

**Щоквартальні обсяги валового внутрішнього продукту
по економіці України**

Показники	I кварта- л	II кварта- л	III кварта- л	IV кварта- л	За рік
2008 р.					
Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах, всього по економіці, млн грн	191459	236033	276451	244113	948056
у % до загального підсумку	20,2	24,9	29,2	25,7	100,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	4950	8748	35274	16176	65148
у % до загального підсумку	7,6	13,4	54,1	24,8	100,0
2009 р.					
Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах, всього по економіці, млн грн	189028	214103	250306	259908	913345
у % до загального підсумку	20,7	23,4	27,4	28,5	100,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	5038	8985	35708	16027	65758
у % до загального підсумку	7,7	13,7	54,3	24,4	100,0
2010 р.					
Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах, всього по економіці, млн грн	217286	256754	301251	307278	1082569
у % до загального підсумку	20,1	23,7	27,8	28,4	100,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	6251	10628	44556	21206	82641
у % до загального підсумку	7,6	12,9	53,9	25,7	100,0
2011 р.					
Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах, всього по економіці, млн грн	261878	314620	376019	364083	1316600
у % до загального підсумку	19,9	23,9	28,6	27,7	
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	7667	12409	58529	30083	108688
у % до загального підсумку	7,1	11,4	53,9	27,7	100,0

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Такі особливості формування валової доданої вартості визначають суттєву залежність аграрного виробництва від зовніш-

ніх джерел фінансування розширеного відтворення, генерують високі рівні фінансових ризиків і обумовлюють необхідність створення спеціалізованої фінансово-кредитної інфраструктури, орієнтованої на обслуговування цієї сфери національної економіки.

Сільські території – це не лише сільськогосподарське виробництво продовольчих ресурсів і сільськогосподарської сировини, це спосіб життя й діяльності третини населення України. Тому одним із основних завдань державної політики має бути стабільне забезпечення першовизначальної складової їх розвитку – докорінної модернізації аграрної галузі, всебічного розвитку конкурентоздатного сільськогосподарського виробництва і на цій основі – соціально-економічної розбудови сільських територій.

В останні роки на рівні держави дедалі більше приділяють уваги категорії „територіальне середовище”, в якому проживають селяни. Тобто проблеми селян, їх праця і життя стали розглядатися в контексті поліпшення соціально-територіального середовища на селі. Зосередивши основну увагу на проблемах виробництва сільськогосподарської продукції, держава клопочеться про зайнятість і зростання доходів селян та їхнього добробуту.

Проте в сьогоднішніх реаліях сутність територіальної діяльності людини на фоні економічних пріоритетів поки що в соціальному відношенні залишається на другорядних позиціях, а неваді соціально-економічні перетворення зумовлюють подальше розбалансування соціально-економічних відносин на селі. Вирішення соціальних проблем у сільській поселенській мережі майже повністю позбавлене фінансової конкретики і продовжує відбуватися лише за локальними і короткостроковими цілями. Виробник сільськогосподарської продукції залишає осторонь соціальні проблеми, а місцеві органи самоврядування через мізерні на ці цілі кошти у місцевих бюджетах також не можуть їх вирішувати. Створилася така ситуація: держава і виробник сільськогосподарської продукції відсторонилися, а громада не в змозі впливати на збалансований соціально-економічний розвиток сільських територій.

Внаслідок подальшого ускладнення демографічної кризи, яка супроводжується зменшенням людності сіл, лише за 2000–

2012 рр. (станом на початок року) поселенська мережа втратила 289 населених пунктів. Близько третини їх загальної кількості тепер опинилися за межею самовідтворення.

У результаті скорочення чисельності сільського населення працездатного віку зменшується трудовий та знижується життєвий потенціал. Протягом 2000–2012 рр. кількість жителів села зменшилася на 1,8 млн осіб, або на 11,4%, а життєвий потенціал скоротився за цей період на 8%.

Зростає й безробіття на селі. За 2000–2011 рр. воно збільшилося на 12,1% (табл. 3.3). Рівень безробіття економічно активного населення (за методологією МОП) у 2011 р. становив 7,5% загальної його кількості, у віці 15–49 років – 9,1%. Як наслідок, відбувається подальший міграційний вплив сільської молоді у міста та далеко зарубіжжя.

Таблиця 3.3

Економічна активність сільського населення

	2000	2005	2010.	2011	2011 р. у % до 2000 р.
Економічно активне населення у віці 15-70 років, тис. осіб	6894,6	6987,0	6967,7	6971,9	101,1
Рівень економічної активності, у відсотках	61,5	64,1	67,5	68,1	x
Зайнятість населення у віці 15-70 років, тис. осіб	6429,3	6586,1	6474,2	6450,3	100,3
Рівень зайнятості, у відсотках	57,3	60,5	62,7	63,0	x
Безробітне населення у віці 15-70 років, тис. осіб	465,3	400,9	493,5	521,6	112,1
Рівень безробіття, у відсотках	6,7	5,7	7,1	7,5	x

* Економічна активність населення України у 2011 році. Стат зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 124–134.

Майже незмінним є стан соціальної інфраструктури на селі (рис. 3.3). Руйнівні процеси соціальної інфраструктури, які продовжують тут відбуватися, пов'язані в основному з відсутністю важеної державної політики стосовно фінансових надходжень до місцевих бюджетів. Відтак, доступність сільського населення до послуг соціального спрямування з року в рік постійно знижується, погіршується їх асортимент та якість.

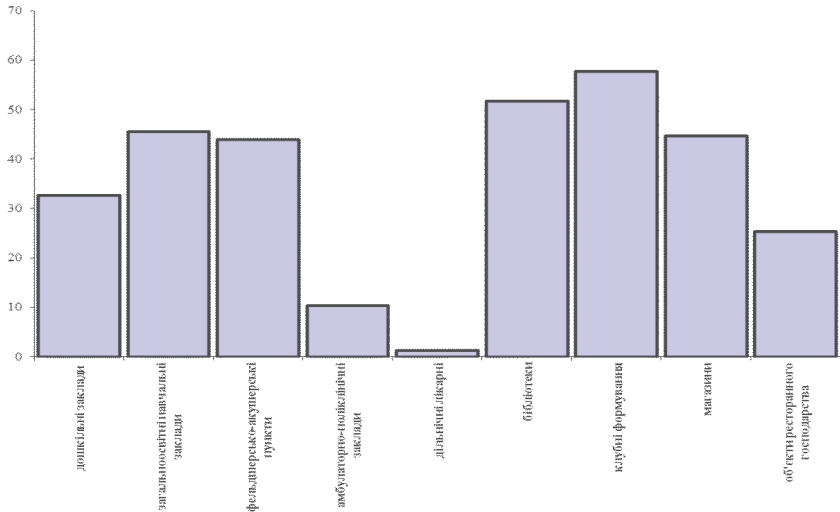


Рис. 3.3. Забезпеченість сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури станом на початок 2012 року
Джерело: Дані Державної служби статистики України.

У 56,1% загальної кількості сіл відсутній обов'язковий для кожного села фельдшерський (фельдшерсько-акушерський) пункт. Лише 32,7% сіл забезпечені дитячими установами, школами – 45,5%, закладами культури клубного типу – 57,7%. Майже повністю згорнулося на селі побутове обслуговування. Незважаючи на таке становище, обсяги капіталовкладень на будівництво об'єктів соціальної інфраструктури зведені до мінімуму (табл. 3.4).

У переважній частині сільської поселенської мережі не вирішуються проблеми розвитку житлово-комунального госпо-

дарства, його інженерного забезпечення та благоустрою (рис. 3.4). Загальновізвано, що привабливість проживання сільського населення, особливо молоді на селі, сьогодні втрачена. Відтак, гостро постає проблема подальшої долі українського села: або залишиться вона й надалі невирішеною, або врешті решт за її вирішення візьмуться як держава, так і регіональні органи влади та місцеві органи самоврядування.

Таблиця 3.4

Введення в експлуатацію окремих об'єктів соціально-культурного призначення у сільській місцевості

Показники	2000	2005	2010	2011
Загальна житлова площа – усього, тис м ²	1229	1728	3035	2445
Дошкільні заклади, місць	265	358	320	1111
Загальноосвітні навчальні заклади, учнівських місць	8616	5172	3621	6692
Амбулаторно-поліклінічні заклади, відвідувань за зміну	800	317	522	586
Клуби та будинки культури, місць	1000	900	150	1421

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Запобігання подальшому поглибленню руйнівних соціальних процесів передбачає, перш за все, поступове втілення в життя селян нормативно-правових, організаційно-економічних і фінансових заходів не лише короткострокової дії, а й у комплексі з довгостроковими. Вони повинні ґрунтуватися на реальному попиті кожного жителя села, сільської громади на засадах органічного поєднання функцій місцевого самоврядування з регіональними і загальнодержавними функціями.

Сьогодні на рівні держави вже зроблено такий крок до їх вирішення у розробленій і затвердженій Кабінетом Міністрів України Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, зорієнтованій на стале економічне зростання та соціально-економічний розвиток територій через механізм структурної перебудови соціально-економічних відносин не лише в сільськогосподарському виробництві, а й на селі загалом.

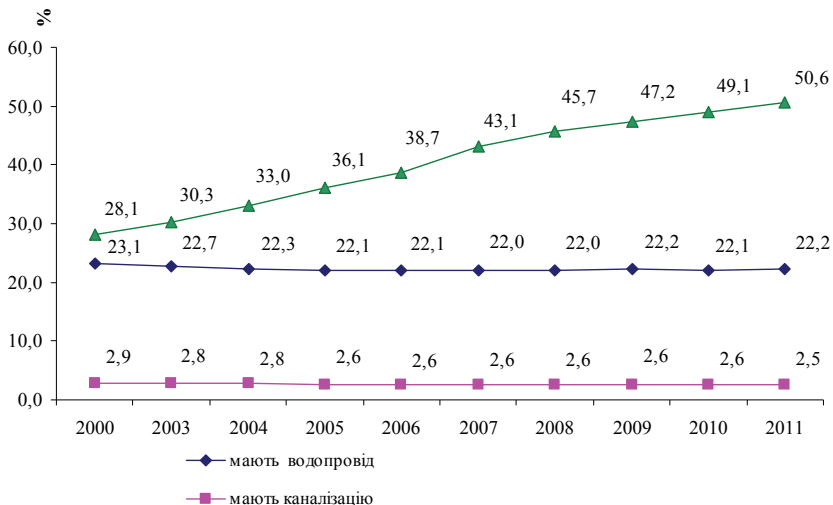


Рис. 3.4. Благоустрій сільських населених пунктів

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Проте подальша реалізація програмних заходів вимагає виокремити пріоритетні напрями узгодженої соціально-економічної збалансованості розвитку кожного адміністративно-територіального утворення через розробку системи адресного фінансового забезпечення розвитку сільської поселенської мережі.

Вона повинна спрямовуватися на примноження ресурсних потенціалів кожного села, сільської ради, економічне зростання та зниження природних, екологічних і економічних ризиків і на цій основі поліпшення умов праці й життя сільського населення та їх наближення до умов проживання міських жителів. Тобто їх розробка має враховувати соціально-економічну специфіку кожного населеного пункту з подальшим переведенням його на принципи максимально можливого самозабезпечення і самодостатності.

Слід зауважити, що нині повного фінансового самозабезпечення розвитку територій на місцевому рівні досягти не лише практично, а й теоретично неможливо. Без консолідації місцевих бюджетів із державною підтримкою вирішення проблем забезпе-

чення соціально-економічних інтересів на селі є недосяжним. Адже агропромислове виробництво знаходиться лише на початку ринкового ланцюга товаропотоків. Між ними має бути тісний взаємозв'язок і певна функціональна послідовність.

У зв'язку з цим нині постає гостра необхідність чіткого визначення та розподілу функцій державних органів влади, органів місцевого самоврядування – сільських (селищних) рад і сільсько-господарських підприємств щодо соціального розвитку сіл та сільських територій. Це ставить абсолютно нові вимоги щодо прогнозування розвитку аграрного виробництва та розвитку сільських територій. При цьому, як на наше переконання, остання функція має бути компетенцією органів місцевого самоврядування. Саме територіальна громада має чітко визначитися, що їй перш за все необхідно інвестувати як в аграрному, так і соціальному та екологічному секторах, і за якими пріоритетами. Таке фокусування векторів діяльності в сільському соціумі має зумовлювати чи вмотивувати зовсім іншу поведінку як держави – основного інвестора, так і регіональних та місцевих органів самоврядування щодо розвитку сільських територій. З цією метою для поліпшення соціального розвитку сільських територій, насамперед, необхідно збільшити ресурсну базу місцевих бюджетів і підвищити їх роль в розбудові соціальної інфраструктури села і сільських територій; активізувати об'єднання зусиль сільських рад і виробничих структур, спрямованих на ефективне здійснення повноважень місцевого самоврядування щодо соціального розвитку сільських територій; удосконалити механізм державної підтримки місцевих бюджетів на основі перегляду нормативів перерозподілу бюджетних до них надходжень.

Узагальнюючим показником загального достатку домогосподарств є їх сукупні ресурси та загальні доходи, складовими яких є: грошові доходи, оплата праці, доходи від підприємницької діяльності, продажу сільськогосподарської продукції, пенсії тощо.

У сільських домогосподарствах за 2005–2011 рр. відмічена тенденція до зростання грошових доходів, які в 2005 р. у структурі сукупних ресурсів становили 78,9%, а у 2011 р. зросли до 83,4% (рис. 3.5).

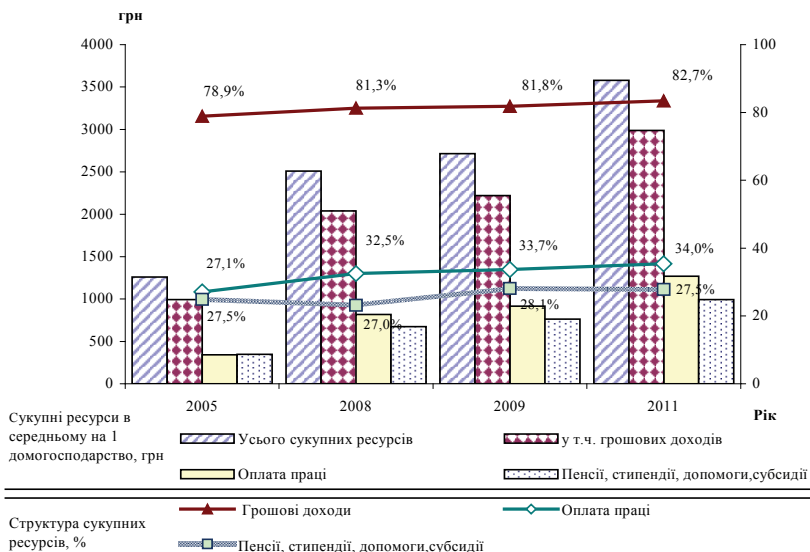


Рис. 3.5. Динаміка та структура основних доходів сільських домогосподарств України за 2005-2011 роки
 Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Так, за цей період грошові надходження домогосподарств по Україні зросли із 1,1 до 3,5 тис. грн у місяць, в міських поселеннях відповідно – з 1,2 до 3,7 тис. грн, або майже в 3,1 раза, а в сільській місцевості – з 1,0 до 2,9 тис. грн – або в 2,9 раза.

Однак обстеження розподілу сільських домогосподарств за рівнем середньодушових грошових доходів свідчить про те, що проблема низьких доходів є основною причиною бідності селян. Про низький рівень доходів сільського населення свідчить стан розподілу населення із середньодушовими доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму (рис. 3.6).

У 2011 р. майже 19% сільських домогосподарств мають середньодушові грошові доходи в місяць нижче прожиткового мінімуму. При цьому сільських домогосподарств із середньодушовими доходами у місяць нижче прожиткового мінімуму в 2,3 раза більше ніж у міських поселеннях.

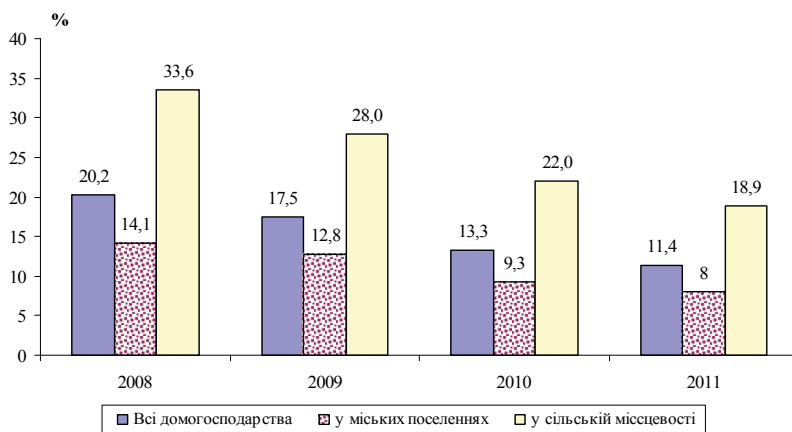


Рис. 3.6. Частка домогосподарств із середньодушовими грошовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Одним із найбільш вагомих факторів, що формує загальну ситуацію з покращення рівня життя домогосподарств у сільській місцевості є оплата праці, яка протягом 2005–2011 рр. зросла у 3,7 раза (рис. 3.7).

Однак аналіз динаміки зміни оплати праці свідчить, що у 2011 р. в сільських домогосподарствах оплата праці становила 1195,01 грн у місяць, тоді як у містах відповідно – 2205,64 грн, або у 1,8 раза більша ніж у селян. Тобто жителі сільської місцевості мають обмежені можливості щодо покращення своїх матеріальних потреб.

Важливим джерелом одержання доходів у сільській місцевості мало б бути виробництво сільськогосподарської продукції. Але за період 2005–2011 рр. у складі сукупних ресурсів сільських домогосподарств доходи від продажу сільськогосподарської продукції зменшилися з 13,6 до 10,1% (рис. 3.8).

Для підвищення доходів від виробництва і продажу сільськогосподарської продукції необхідно розвивати такі трудомісткі галузі як тваринництво, овочівництво та садівництво, активно впроваджувати органічне землеробство, що дасть можливість

збільшити виробництво продукції і підвищить доходи селян від продажу сільськогосподарської продукції в загальних доходах домогосподарств у сільській місцевості.

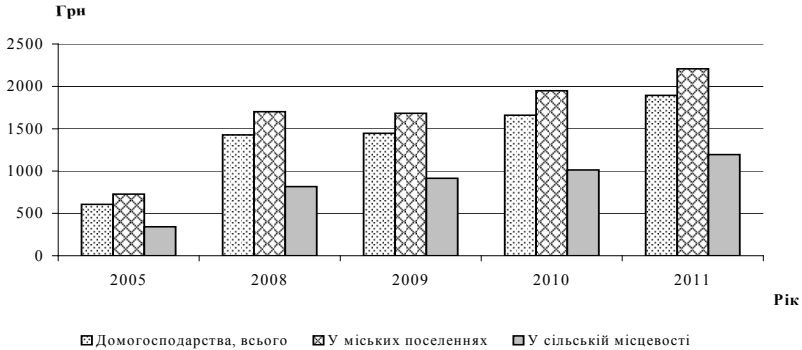


Рис. 3.7. Динаміка зміни оплати праці (у середньому на місяць на одне домогосподарство, грн)

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

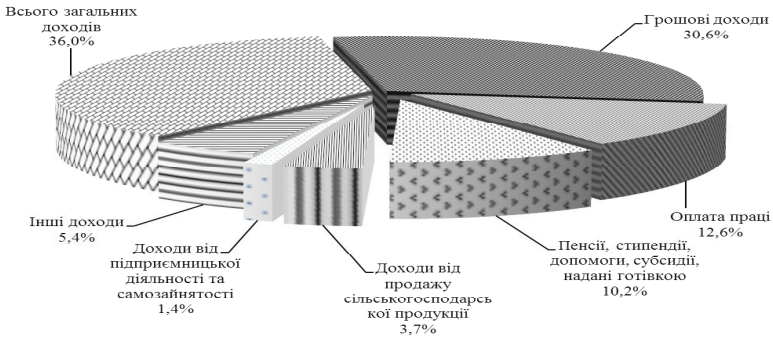


Рис.3.8. Структура сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості в 2011 р.

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

У сільській місцевості недостатньо активний розвиток підприємництва, про що свідчить частка доходів від підприємницької діяльності, яка в грошових доходах сільських домогосподарств у 2011 р. становила лише 3,9% і порівняно з 2005 р. зросла лише на 0,2 в.п.

Низький рівень доходів селян свідчить про відсутність у сільській місцевості умов для формування середнього класу.

Використання доходів домогосподарств здійснюється в основному за такими напрямками сукупних витрат: на купівлю продовольчих і непродовольчих товарів, отримання послуг та інші витрати (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Структура сукупних витрат домогосподарств України
за 2005–2011 роки***

Показники	Всього сукупні витрати		У тому числі, %:				
	грн	%	споживчі сукупні витрати	з них:			неспоживчі сукупні витрати
				продовольчі товари	непродовольчі товари	послуги	
Домогосподарства, всього							
2005	1229,36	100,0	91,1	59,5	19,9	11,7	8,9
2008	2590,44	100,0	86,2	51,1	21,2	13,9	13,8
2009	2754,08	100,0	87,8	53,2	20,0	14,6	12,2
2010	3072,72	100,0	90,0	54,9	20,6	14,5	10,0
2011	3456,01	100,0	90,2	54,7	20,7	14,8	9,8
У тому числі:							
у міських поселеннях							
2005	1289,76	100,0	92,1	57,8	20,0	14,3	7,9
2008	2750,67	100,0	87,3	49,6	21,6	16,1	12,7
2009	2913,28	100,0	88,0	51,1	20,0	16,9	12,0
2010	3209,82	100,0	91,0	53,5	20,5	17,0	9,0
2011	3621,56	100,0	91,2	53,3	20,7	17,2	8,8
у сільській місцевості							
2005	1098,21	100,0	88,7	63,8	19,0	5,9	11,3
2008	2234,07	100,0	83,2	55,4	20,7	7,1	16,8
2009	2396,49	100,0	87,1	58,9	20,2	8,0	12,9
2010	2765,63	100,0	87,4	59,0	20,6	7,8	12,6
2011	3084,60	100,0	87,8	58,9	20,8	8,1	12,2

Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005–2011 роках. Стат. зб., ч. 1. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 159–161; 129–130.

Обсяги сукупних витрат домогосподарств України за 2005–2011 рр. збільшилися у 2,8 раза і становили в розрахунку на одне господарство 3,5 тис. грн у місяць, в тому числі: у міських поселеннях зросли, відповідно, майже до 3,6 тис. грн, а в сільській місцевості – 3,1 тис. грн.

Значна частина доходів витрачається на продукти харчування і за період 2005–2011 рр. в Україні витрати на їх закупівлю збільшилися і в 2011 р. становили в розрахунку на одне домогосподарство 1,9 тис. грн у місяць, або зросли у порівнянні з 2005 р. у 2,6 раза, в тому числі: у міських поселеннях – 2,0 тис. грн, або у 2,7 раза, а в сільській місцевості – 1,8 тис. грн, або у 2,5 раза.

За розрахунками, частка сукупних витрат на харчування в загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств України у 2011 р. становила 54,7%, відповідно у міських поселеннях – 53,3, у сільській місцевості – 58,9%. Таким чином, соціально-економічна ситуація, в якій опинилися жителі сільських територій, і, зокрема, їх соціальний захист свідчать про кризову ситуацію. Система соціального захисту населення потребує суттєвого покращення. Однак, реформування цієї системи в Україні відбувається надто повільно. Особливо застережливою характеристикою в цьому контексті є те, що майже половина (48%) сільських домогосподарств у 2011 р. не мали у своєму складі працюючих осіб. У решті (52%) сільських домогосподарств були працюючі, але з них у 53,9% працювала лише одна особа. Відтак, коефіцієнт економічного навантаження непрацюючими особами працюючих осіб у сільських домогосподарствах у згаданому році становив 3,3 раза¹.

Перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, більшість селян неофіційно погоджуються працювати із мінімальною зарплатою, передрікаючи себе на мінімальне забезпечення у старості, та, як наслідок, позбавляють себе можливості у разі хвороби, інвалідності тощо отримувати державні соціальні виплати.

¹ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 80 с.

Крім того, часто роботодавці-сільгоспвиробники, порушуючи чинне законодавство, не виплачують заробітну плату працівникам своїх підприємств, або ж затримують її виплату.

Мінімальна заробітна плата є основою соціального захисту працюючої частини населення. Слід зауважити, що вона є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності та господарювання. За період з 2005 по 2012 р. розмір мінімальної заробітної плати в Україні в середньому за місяць зріс із 300,33 грн до 1098,08 грн, або у 3,6 раза, рівень прожиткового мінімуму – у 2,4 раза (рис. 3.9).

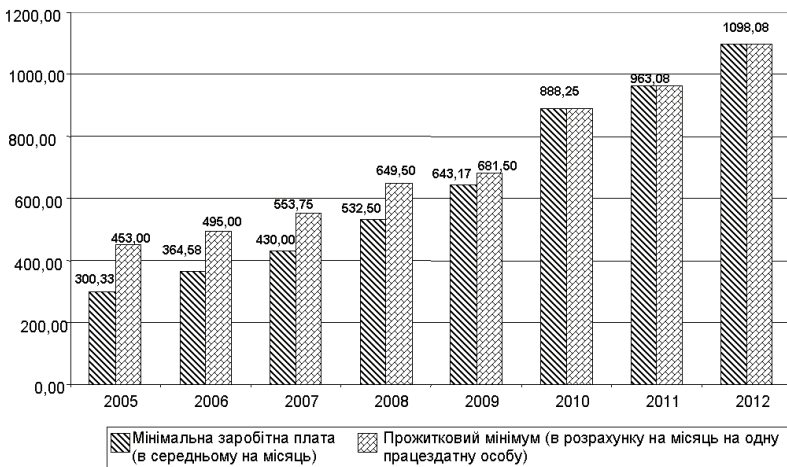


Рис. 3.9. Динаміка зміни мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму для працездатних осіб, 2005–2012 рр. (у середньому на одну особу в місяць)

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Мінімальна пенсія також є однією з найважливіших соціальних гарантій у системі соціального захисту сільських непрацездатних осіб. Але з 2005 р. і до кінця 2012 р. вона зросла лише від 332 грн. до 884 грн., або у 2,7 раза (рис. 3.10).

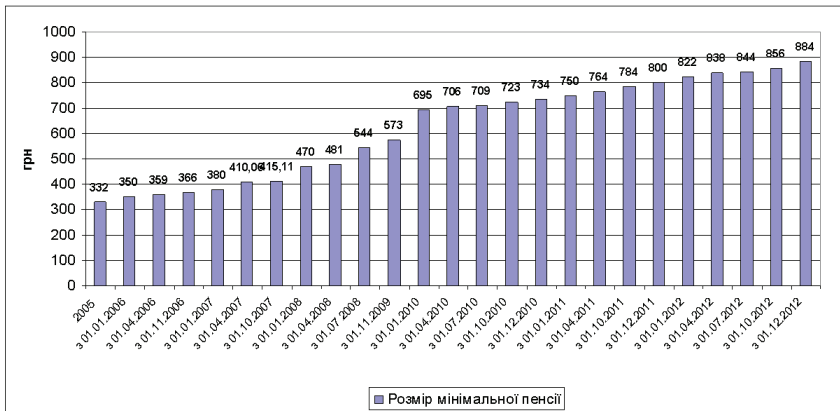


Рис. 3.10. Динаміка зміни мінімальної пенсії в Україні, 2005–2012 рр.

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Із 2010 р. рівень мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком визначено на рівні прожиткового мінімуму. Разом із тим вони не відповідають європейським стандартам. Так, у Великобританії співвідношення мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму становить 6,4:1, у Франції – 4,7:1, а в Латвії, Естонії й Польщі – 1,5:1².

Виходячи із вимог Конституції України та законів України, прожитковий мінімум застосовується для визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги при безробітті, а також стипендій та інших соціальних виплат. Разом із зростанням розміру прожиткового мінімуму повинно відбуватися збільшення розмірів певних видів державної допомоги. Отже, для подальшого покращення системи надання соціальних послуг та соціального захисту сільського населення, забезпечення зростання рівня реальних доходів сільських мешканців необхідно завершити створення єдиної інформаційно-аналітичної системи соціального

² Морозюк Н. В. Шляхи подолання бідності сільського населення України [Електронний ресурс] / Н. В. Морозюк, А. О. Ярковий. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/6042/1/Doc3.docx>.

захисту населення та забезпечення інтеграції її з іншими інформаційними системами, як основи для запровадження адресного підходу у наданні пільг та соціальних виплат.

Державними органами влади вживаються певні заходи, спрямовані на покращання рівня життя та соціального захисту сільського населення. Зокрема затверджені Кабінетом Міністрів України «Державні цільові Програми розвитку українського села на період до 2015 року», схвалена Урядом «Стратегія подолання бідності до 2015 року» та інші законодавчо-нормативні документи.

Найголовнішим пріоритетом соціальної політики є підвищення життєвого рівня населення на основі економічного зростання держави. Шлях до здійснення цього завдання лежить передусім через удосконалення системи оплати праці і підвищення доходів домогосподарств, для забезпечення гідних умов життя кожного громадянина країни. Серед основних напрямків підвищення життєвого рівня домогосподарств є: підвищення зайнятості населення та розвиток ринку праці, підвищення рівня мінімальної заробітної плати, зростання розмірів пенсій та державної соціальної допомоги.

3.2. Перспективи і ризики інтеграційних процесів у формуванні ефективності агропромислового виробництва

Механізми організації стимулювання агропромислового виробництва в умовах сьогодення є багатоаспектними й багатогранними, а однією із факторних сторін цього процесу є інтеграція, яка окрім ряду позитивів несе в собі ризики. Позитиви, тобто перспективи інтеграції характерні в основному для крупних, глобальних гравців аграрного ринку, а негативи для сільських територіальних утворень, що спостерігається сьогодні зокрема в Україні.

Інтеграція як інститут об'єднаного спрямування позиціонується через усукупнення ресурсів, організаційних структур, а також власності з метою досягнення завідома високих результа-

тів, які у свою чергу компонують певний рівень ефективності господарювання. Сучасні реалії ведення аграрного бізнесу просто вимагають від підприємств вступати в інтеграційні зв'язки, задля вищої конкурентоспроможності. Цього вимагає ринок, але попри позитивізм, інтеграція конструює ризики, які в загальноінституційному вимірі можуть переважати позитиви для конкретного господарського суб'єкта.

Для вітчизняного аграрного сектору інтеграція не стала панацеєю від тих проблем, які накопичувалися роками, адже з одного боку зросла ефективність господарювання, а з іншого — село, сільська територія, залишилися наодинці зі своїми проблемами. Аграрні “монстри” сконцентрували у своїх організаційних структурах величезні масиви землі, а селянин-власник залишився статистом, тому в глобальному вимірі інтеграційні процеси у вітчизняному агропромисловому виробництві можна сприйняти як соціально-економічний негатив.

Питання інтеграції розглядається нами багаторакурсно — це не суто економічне об'єднання ресурсів і різносторонніх суб'єктів, а типологічна конструкція господарського порядку, яка виникає в силу наявності й дії різного роду суб'єктивно-об'єктивних стимулів. В українському селі інтеграція виникла не спонтанно, але вона має дещо перевернутий вигляд, бо базується не на стимулюванні з-низу, а на насаджуванні зверху, маючи інколи навіть примусовий характер, тому ефективність суперечлива, зокрема для аграрного соціуму — головного власника зінтегрованих сільськогосподарських активів.

Проте ситуація часто змінюється і ставлення учасників аграрного комплексу залежить від динаміки розвитку світових аграрних ринків, глобальних тенденцій формування попиту-пропозиції на сільськогосподарський товар, фінансово-економічних параметрів ефективності й розбудови різних сегментів аграрного бізнесу (виробництво сільськогосподарської продукції-сировини; переробка; сільськогосподарське машинобудування; продукування агробізнесових інновацій) тощо.

Вітчизняний аграрний сектор прийшов до “викривленої” інтеграції не від хорошого життя, а через: постійні фінансово-

економічні проблеми й відсутність підтримки сільгосптоваровиробників, особливо малих і середніх; невідповідність механізму ціноутворення вимогам об'єктивних законів відшкодування затрат; нерегульованість і монополізацію ринків; дисфункціональність ринкової інфраструктури. Усе це значною мірою вплинуло на подальший розвиток аграрної галузі України та визначило її місце в глобальному світі ринку агропродовольчих товарів. Також слід звернути увагу на значною мірою байдуже ставлення держави до проблем сільських товаровиробників, що особливо в умовах кризи кінця минулого — початку цього століття, штовхнуло їх в обійми “інтеграторів” з інших сфер господарського буття, які володіли великими капіталами. Тому інтеграційні процеси за типом українських фактично безкоштовно передали агропромисловий комплекс до рук структур і осіб, які територіально й ментально ніколи не мали, не матимуть відношення до цієї галузі, вичавлятимуть з неї фінансово-ресурсну базу. Таким чином зазначимо, що дана інтеграція не є позитивом, адже сукупні ефекти від неї мінімальні, а держава ситуацію змінити не здатна.

Загалом наявний стан аграрної сфери, передусім, зумовлений активним впливом фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, а також низкою факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. З-поміж цих чинників одним із визначальних небезпідставно визнано проблеми інтеграції. Існуючі світові тенденції щодо розвитку інтеграційних процесів із подальшою концентрацією виробництва не оминули й вітчизняне агропромислове виробництво.

Якщо до проведення земельної реформи в Україні домінували агроформування з розмірами земельних угідь у середньому 3,0–3,5 тис. га на одне господарство, то за період проведення земельної реформи було сформовано господарські структури, засновані на різних формах власності та господарювання, із значно меншими розмірами землекористувань. Надмірно дрібні земельні ділянки не можливо обробляти за допомогою сучасних агротехнологій, тому використання їх переважно не є ефективним.

Проблеми інтеграційних процесів в аграрній сфері України виявляються в наступному: різноаспектність інтересів селян,

держави та засновників інтеграційних об'єднань; відсутність сукупної ефективності інтеграційних процесів; відсутність розробок щодо чітких планів і змісту інтеграції; розбіжність позицій учених, держави та учасників щодо цілей і механізмів інтеграції; необхідність відповідності доктрин і зближення позицій; визначення меж інституційного оформлення інтеграції; відсутність механізмів вирішення розбіжностей; зростання вимог до об'єктивності інформації та прозорості діяльності учасників інтеграції й можливості адекватно реагувати на ситуацію. Критичне осмислення цих проблем розкриває як складність визначення нової траєкторії удосконалення фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, так і неможливість швидкого однозначного та простого їх вирішення.

Несприятливі процеси на світових ринках, передусім, вип'ятили прорахунки останніх років фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, які, зумовили значне загострення проблем економічних відносин: не підконтрольність динаміки аграрних ринків, руйнація та бідність сільських територій; відсутність умотивованої фінансової стратегії і нездатність держави змінити ситуацію.

Нині спостерігається складний характер трансформацій в аграрній сфері і векторів розбудови фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва³.

Давно відомим і підтвердженим вітчизняними науковцями є той факт, що агропромислове виробництво вважається важливою складовою національної економіки України, яке об'єднує різні види економічної діяльності щодо виробництва сільськогосподарської продукції, продуктів харчування, а також доставки їх до кінцевого споживача⁴. Агросфера України протягом останніх п'яти років виробляє близько 60 відсотків фонду споживання

³ Гудзь Е. Е. Особенности становления и тенденции развития интеграционных процессов в АПК Украины: финансовый аспект / Е. Е. Гудзь // Интеграция и дезинтеграция в агропромышленном комплексе экономики: традиционный и инновационный подходы. – М.: ООО «НИПКЦ Восход-А», 2009. – 925 с. – С. 438–445.

⁴ Саблук П. Т. Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – №8. – С.6.

українського населення та займає друге місце у товарній структурі експорту, обсяг якого динамічно зростає. Крім того, агросфера є однією із бюджетоформуючих сфер національної економіки, частка якої у зведеному бюджеті України за останні роки сягає 9–10%. Однак частка агропромислового виробництва у ВВП держави постійно скорочується і знизилась з 16 відсотків у 2004 році до 12,1 відсотка в 2009 році, при тому, що в потужно розвинених країнах обсяг агропромислового виробництва сягає близько – 3–5% ВВП⁵.

За період з 1990 р. в агропромисловому виробництві України відбулися трансформаційні зміни, зумовлені трансформацією земельних відносин та становленням якісно нових економічних відносин на селі. Водночас гальмування процесу паювання земель, обмеження підприємницької ініціативи селян у межах фермерських господарств, дезорганізація функціонування агроформувань та відсутність відповідного фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва призвели до зниження виробництва валової продукції сільського господарства⁶.

Загалом, за роки незалежності виробництво валової продукції сільського господарства знизилось на 31,1%, у тому числі – рослинництва – на 11,8%, тваринництва – на 47,2%. Проте слід відмітити, що з 2000 р. відбувалося поступове зростання виробництва валової продукції галузі, приріст якої у 2010 р. становив 41,6% у порівнянні з 1999 р., у т. ч. рослинництва – 65,8%, тваринництва – 17,7%⁷.

Наявний стан аграрної сфери передусім зумовлений активним впливом фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, а також низкою факто-

⁵ Офіційний сайт Державної служби статистики України: www.ukrstat.gov.ua.

⁶ Гудзь Е. Е. Повышение конкурентоспособности АПК Украины с помощью интеграционных процессов: финансовый механизм / Е. Е. Гудзь ; матер. II Международ. науч.-практ. конф. „Экономический рост Республики Беларусь: глобализация, инновационность, устойчивость”. – Минск: БГЭУ. – 2009. – Т. 2. – 367 с. – С. 11–12.

⁷ Офіційний сайт Державного комітету статистики України: www.ukrstat.gov.ua.

рів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. З-поміж цих чинників одним із визначальних є проблеми інтеграції.

Досвід переконливо свідчить про те, що процес концентрації через інтеграційні процеси – це не тимчасове, а всеохоплююче явище, характерне для всіх суб'єктів економічної діяльності, але з різними за інтенсивністю, щільністю і формами прояву та розвитку. Поняття „інтеграція” є багатоплановим та ємним, що вимагає глибокого і широкого дослідження.

Для того щоб цей процес проходив не стихійно, необхідний надійний фундамент, що забезпечує розробку і здійснення практичних рішень. В економічній літературі термін „інтеграція” набув поширення. У найзагальнішому значенні інтеграція (від лат. *integratio* – відновлення, заповнення, від *integer* – цілий) являє собою „логічне поняття, що означає стан взаємозв'язку окремих диференційованих систем і функцій системи, організму в цілому, а також процес, що веде до такого стану”⁸.

Саме таким чином трактує інтеграцію сучасна енциклопедична література. Укладачі Великої Радянської енциклопедії пропонують наступне визначення: „Інтеграція – це коаліційне об'єднання діяльності деяких функцій організацій при збереженні ними юридичної та, частково, економічної самостійності (частина більш загальних закономірностей процесів розвитку і еволюції форм капіталу)”⁹.

Водночас, як синоніми застосовуються інші споріднені дефініції: злиття, консолідація, об'єднання, концентрація, централізація тощо. Важливо відзначити, що таке об'єднання має приводити до підвищення господарської й інвестиційної активності учасників альянсів. Разом із тим має бути й економія витрат. У цьому й полягає ефект інтеграції – в її синергії. Зазвичай акцентують, характеризуючи інтеграцію, що це об'єднання економічних, організаційних, технологічних та інтелектуальних ресурсів на підґрунті взаємної участі, за компромісного й ефективного управління.

⁸ Деньги, кредит, банки: учебник / под ред. О. И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 178 с.

⁹ Большая Советская энциклопедия. Т. 9. / гл. ред. А.М. Прохоров – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 514 с.

При цьому передбачається, що: реалізуються пріоритети, які підвищують якість життя (проблеми зайнятості, соціальний устрій суспільства і т. д.); розвиваються перспективні виробництва, збільшується випуск конкурентоспроможної та високоякісної продукції; поліпшується інвестиційний клімат; прискорюється освоєння досягнень НТП. На рівні інтеграційних утворень актуальною проблемою є вивчення характеру взаємодії учасників, а також аналіз та вимір ефективності інтеграційних утворень.

Дещо повторюючись зазначимо, що інтегруючись, будь-який економічний суб'єкт прагне до набуття переваг: довго- і середньострокових; економічних; політичних тощо. Це відображає суперечливість даного явища і необхідність дослідження різних форм його прояву. В концептуальному плані необхідно ставити питання і про основу інтеграційних процесів: яка діалектика їх розвитку; види синергетичних ефектів інтеграції, ступінь їх результативності; який зв'язок інтеграції та побудови бізнесових імперій; яка оптимальна ступінь інституціалізації інтеграційних формувань тощо.

Пошук відповідей на ці запитання дасть можливість зрозуміти тенденції та пріоритетні напрями інтеграції, масштаби й конфігурацію інтеграційних утворень, їхній вплив, на функціонування суб'єктів аграрної сфери. На сучасному етапі такі питання взаємозв'язку і взаємовпливу інтеграції, територіального розташування, інтеграції і рівнів економічного розвитку суб'єктів аграрної сфери та аграрної сфери загалом, і звичайно, аналіз змісту інтеграції (види, цілі, учасники, механізми, етапи) розглядаються як важливі. Історія розвитку світового сільського господарства переконливо демонструє, що в цій галузі вже давно простежується тенденція до інтеграції виробництва, формою прояву якої стало зменшення кількості фермерських господарств і збільшення розміру землекористування й обсягів виробництва. Світові тенденції щодо розвитку інтеграційних процесів із подальшою концентрацією виробництва не оминули й вітчизняне агропромислове виробництво.

Якщо до проведення земельної реформи в Україні домінували агроформування з розмірами земельних угідь у середньому

3,0–3,5 тис. га на одне господарство, то за період проведення земельної реформи було сформовано господарські структури, засновані на різних формах власності та господарювання, із значно меншими розмірами землекористувань. Надмірно дрібні земельні ділянки не можливо обробляти за допомогою сучасних агротехнологій, тому їхнє використання переважно не є ефективним.

Розвинені в аграрному відношенні країни вже з другої половини ХІХ ст. вживали землевпорядні заходи для об'єднання дрібних ділянок у великі, що принесло позитивні результати. Механізми запобігання подрібненню фермерських господарств передбачено законодавством більшості країн ЄС.

Так, у США і країнах Західної Європи розвиток сільськогосподарського виробництва супроводжується використанням сучасної техніки й технологій на крупних масивах земель, що дало можливість підвищити продуктивність праці за останні 30 років у 2–3 рази.

Кількість великих ферм, зокрема у США, постійно збільшується, вони створюють велику перевагу держави на світовому ринку сільськогосподарських продуктів. У цій країні нині їх налічується понад 8%, але вони виробляють 73% продукції, одержують 78% чистого прибутку від загального прибутку всіх ферм. Саме великі підприємства забезпечують нині продовольчу безпеку США.

Композиція сучасних агроформувань в Україні свідчить, що більшість з них мають невелику площу землекористування. У 2010 р. налічувалось 28 454 агроформувань із площею сільськогосподарських угідь до 50 га, що становить 50,3% загальної їх кількості. Ці агроформування в цілому використовували 646,3 тис га сільськогосподарських угідь. Середня площа сільськогосподарських угідь даної групи агроформувань становила 161,6 га. Водночас у 309 агроформуваннях (0,5% від загальної їх кількості) використовувалося по 7000 га і більше сільгоспугідь. Ці агроформування загалом залучали для сільгоспвиробництва 18,3% площі сільськогосподарських угідь. З одного боку, це сприяє підвищенню їх ефективності, адже на великих площах можна раціональніше використовувати земельні ресурси, підвищити культуру зем-

леробства та впроваджувати новітні досягнення науково-технічного прогресу. З іншого – найчастіше такі землекористувачі не зацікавлені у розвитку соціальної інфраструктури сільських територій, де розташовані земельні площі, та найманих місцевих жителів, оскільки виконання технологічних операцій нині потребує незначної кількості працівників високої кваліфікації, які вже є у наявності у таких агроформувань. Вони ведуть високоінтенсивне і високомеханізоване виробництво, з обмеженою кількістю робочої сили, віддаючи перевагу, мобільним бригадам найманих працівників, ігноруючи місцевих селян і реєструючись переважно у великих містах. Водночас саме вони спричинили те, що частка соняшнику в структурі загальної посівної площі досягає в середньому 14–15%.

Відбувається процес концентрації земельних угідь агроформувань. Так, якщо у 2007 р. агроформувань із валовим збором зернових, що перевищує 1000 т, було 13,8%, а 5000 т – 2,3%, то у 2010 р. цей показник становив відповідно 16,2 і 3,5%. Процес концентрації земельних угідь позитивно впливає на ефективність виробництва. Зокрема, агроформування з валовим збором зернових понад 5000 т мають кращу серед усіх підприємств урожайність зернових. Так, у 2010 р. вони досягли урожайності 37,4 ц/га при середній урожайності у 27,6 ц/га.

Загально визнано, що „холдинг – фірма, що володіє іншими фірмами. Чисті холдинги займаються тільки тим, що контролюють свої дочірні структури і одержують від них прибуток (дивіденди)”. Змішані холдинги можуть вести і певну підприємницьку діяльність. Межі діяльності холдингу чітко означено: жодного оперативного втручання в діяльність дочірніх структур і тільки контроль за фінансами та стратегічне планування.

Вітчизняні агрохолдинги прагнуть тримати все під своїм контролем. Крім того, дрібні та середні підприємства дедалі частіше починають активно використовувати фінансові ресурси вітчизняних та іноземних партнерів, великих компаній, а також міжгосподарське фінансування на умовах: аутсорсингу, створення спільних підприємств; спільного вирощування сільськогосподарських культур; безпроцентної позики; кредитування під майбут-

ній урожай; суборенди землі; фінансування дочірнього підприємства, підрозділи або філії; співробітництва; лізингу; проведення науково-дослідних робіт у галузях рослинництва і тваринництва.

На умовах фінансування виробничої діяльності 17% фінансових ресурсів отримали дочірні підприємства, філії та підрозділи від підприємств-засновників. На умовах спільного вирощування та суборенди землі отримано 4% фінансових ресурсів. Важливу роль у фінансовому забезпеченні суб'єктів аграрної сфери починають відіграти міжгосподарські агропромислові формування. Зазвичай вони прагнуть забезпечити замкнутий технологічний цикл, в якому зберігається й розвивається сировинна зона – агроформування.

Частка залучених агроформуваннями фінансових ресурсів від іноземних інвесторів, зросла, і якщо в 2001 р. вона була – 1,9%, то вже в 2003 р. – 5,9%. Натомість, у 2004 р. динаміка залучених агроформуваннями фінансових ресурсів істотно погіршилася: загальна сума – 20,3 млн дол. США, а частка – 1,3%. Це спричинено істотними втратами інвесторів через неврожай 2003 року. У 2006 р. обсяг фінансових ресурсів від іноземних партнерів становив 383,0 млн дол. США, (1,8%).

На наше переконання, помірна присутність іноземного капіталу в економіці аграрної сфери є бажаною, адже вливання цього капіталу супроводжується застосуванням нових технологій, техніки, обладнання, сучасних методів ефективного менеджменту, нової корпоративної культури тощо.

Інтеграційні процеси еволюціонують, трансформуються, змінюють характер відносин їхніх учасників, зумовлюють заміну традиційних економічних механізмів сучасними, інноваційними. У цьому аспекті становить інтерес позиція таких зарубіжних вчених, як Г. Дінза, Ф. Крюгера і С. Зайзеля. Вони стверджують, що в конкурентній боротьбі компанії, щоб вижити, повинні постійно збільшуватися. Цю ж думку поділяє Г. Паламарчук, за результатами відповідних досліджень робить висновок, що в розвинених країнах більша частина економіки базується на великих інтегрованих корпораціях. Слід підкреслити, що помітною особливістю в Україні є те, що з початком трансформаційних змін інвестори,

які вкладали суттєві обсяги капіталу в агробізнес, очікували швидкої віддачі й великих прибутків. Тому інтеграційні процеси в агропромисловому виробництві з його капіталізацією на початковій стадії (2000–2005 рр.) здійснювалися безсистемно. Однак в останні роки інтеграційні процеси в аграрній сфері відбуваються в певних напрямках.

Принципово нові можливості економічного простору надають однакові умови й розширюють перспективи для учасників бізнес-співтовариств, але, з іншого боку, й підвищуються вимоги до підзвітності, надання об'єктивної інформації, прозорості їхньої діяльності та забезпечення адекватного реагування суспільства на неї. Подібна філософська передумова уявляється особливо правомірною для інтегрованих структур і формувань. Метою інтеграції зазвичай є одержання додаткового прибутку або будь-якої іншої форми вигоди, а також підвищення стійкості функціонування інтегрованих господарських одиниць.

Поряд із цим можна виділити такі додаткові цілі, характерні для різних форм інтеграції: поліпшення дієвості управління між інтегрованими господарськими одиницями, їх взаємодії; підвищення конкуренто-спроможності на ринках товарів; координації зусиль в сфері НДДКР, маркетингових досліджень, випуску нових видів продукції та просування їх на ринок; освоєння нових територіальних ринків.

Однією з цілей інтеграції є також розширення ринку збуту своєї продукції, а одним із способів досягнення цієї мети служить інтеграція з підприємствами в інших регіонах і країнах; диверсифікація ринків. Можливість роботи на різних ринках дає змогу краще використовувати ресурси й підвищує ефективність і стійкість відтворювальної системи. Необхідність досягнення вищезгаданих цілей, з нашого погляду, – важлива причина інтеграції.

При цьому спостерігається не тільки „коаліційне об'єднання діяльності деяких функцій організацій при збереженні ними юридичної та, частково, економічної самостійності”¹⁰, а й „...покращення стану ... організму в цілому, а також процес, що

¹⁰ Большая Советская энциклопедия. Т. 9 / гл. ред. А.М. Прохоров – 3-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969. – 514 с.

веде до такого стану»¹¹. Тобто відбувається об'єднання фінансових ресурсів, науково-технічних, виробничих та інших можливостей різних підприємств і організацій. На думку А.Є. Дворецької та Ю.Б. Нікольського, „сам прибуток не є метою інтеграційних структур; він може бути метою лише для окремих її учасників. Мета – не нарощування власних капіталів, а можливість контролю та управління капіталами в інтересах всієї структури, що дозволяє стійко почувати себе в її середовищі кожному окремому її учаснику»¹². Але, на нашу думку, якщо в інтеграційній структурі не сформувався і не задіяний відповідний механізм реалізації загальних економічних інтересів, то така структура в кінцевому підсумку виявиться нежиттєздатною.

Крім того, „контроль і керування капіталами” являють собою не мету, а засоби, елементи механізму досягнення мети, якою є зростання прибутковості й підвищення фінансової стійкості кожної організації, що входить до інтеграційного формування.

Тобто підвищення прибутковості всіх учасників інтеграційної структури (банків, промислових підприємств, торгових, науково-технічних організацій тощо) у поєднанні з більшою їх фінансовою стійкістю – реальна кінцева мета формування і функціонування інтеграційних структур. Реальної кінцевої мети досягають шляхом реалізації інвестиційних та інших програм.

Нині існує ймовірність проведення великої кількості жорстких поглинань, тому протягом найближчих років активність процесів концентрації в аграрній сфері України тільки посилиться, і поглинання залишаться інструментом подальшої реструктуризації суб'єктів аграрної сфери.

Таким чином, не проведено дуже важливих для аграрної сфери структурних реформ, не здійснено модернізацію державної підтримки та податкової системи, не врегульовано до необхідно-

¹¹ Гудзь Е. Е. Особенности становления и тенденции развития интеграционных процессов в АПК Украины: финансовый аспект / Е. Е. Гудзь // Интеграция и дезинтеграция в агропромышленном комплексе экономики: традиционный и инновационный подходы. – М.: ООО «НИПКЦ Восход-А», 2009. – С. 438–445.

¹² Никольский С. А. Аграрный курс России (мировоззрение реформаторов и практика аграрных реформ в социально-историческом, экономическом и философском контекстах) / С. А. Никольский. – М.: Колос-С, 2003.

го економічного рівня ціни і тарифи, не вжито заходів щодо розвитку інфраструктури та фондового ринку. Сутність фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва суперечила пропозиціям науковців, що призвело до руйнації інфраструктури села, ліквідації численних установ культури, освіти, охорони здоров'я, а його наслідки заклали фундамент для знищення можливості відтворення й розвитку агропромислового виробництва в Україні.

Проблеми інтеграційних процесів проявляються в аграрній сфері України в наступному: різноспрямованість інтересів селян, держави та засновників інтеграційних об'єднань; відсутність сукупної ефективності інтеграційних процесів; розробок чітких планів інтеграції; розбіжність позицій учених, держави та учасників щодо цілей та механізмів інтеграції; необхідність відповідності доктрин і зближення позицій; визначення меж інституційного оформлення інтеграції; відсутність механізмів усунення розбіжностей; підвищення вимог до об'єктивності інформації та прозорості діяльності учасників інтеграції й можливості адекватно реагувати на ситуацію. Критичне осмислення цих проблем розкриває як складність визначення нової траєкторії удосконалення фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, так і неможливість швидкого однозначного й простого їх вирішення. Враховуючи зростаючу глобальну конкуренцію та загрози економічному росту в довгостроковій перспективі, головними передумовами успішної реалізації наздоганяючої, а тим більше проривної стратегії розвитку аграрної сфери економіки України, повинні бути: дієвість і виваженість фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва та координація політики економічного зростання, сприятливе ділове середовище, інноваційність системи, якість людського капіталу та його розширене відтворення, сучасна інфраструктура.

Аграрні реформи сприяли створенню підприємств АПВ ринкового типу і на початок 2007 р. в Україні їх вже налічувалося 23 883, але фінансовий стан цих утворень характеризувався як незадовільний, із нестабільними темпами розвитку й не задово-

льняв вимогам банків щодо вкладання необхідних обсягів кредитних ресурсів, оскільки до 2003 р. понад 50% з них працювало зі збитками, що стало наслідком загострення суперечностей між агроформуваннями та постачальниками. За даними підприємств АПВ, частка прибутків у складі виручки збільшилася від 9 до 11,6%, тобто маса прибутку не є тотожною грошовим потокам. Прибуток як складова виручки є важливим внутрішнім джерелом формування фінансових ресурсів.

Наприклад, за рахунок прибутку в розвинутих країнах світу фінансується до 30% усіх витрат підприємств. Розрахунки кореляції виявили, що зростання обсягів одержаних прибутків більшою мірою залежить від збільшення надходжень від реалізації ($r_{xy} = 0,9521$, а $B = 0,9065$) і меншою – від збільшення виробництва валової продукції ($r_{xy} = 0,5851$, а $B = 0,3423$). Протягом 2000–2007 рр. до 50% сільськогосподарських підприємств отримували чистий прибуток.

Щороку кількість прибуткових і збиткових підприємств АПВ змінюється. Розглянемо деякі причини збільшення кількості збиткових підприємств АПВ. Першорядними проблемами для сільськогосподарських підприємств залишаються низький рівень закупівельних цін, невисока якість виробленої продукції та неврахування щодо неї вимог переробних підприємств.

Крім того, здебільшого виробники не знають дійсного попиту та пропозиції на вироблену продукцію, не вивчають наявність потенційних ринків збуту продукції та не використовують стратегії ефективного просування продукції на ринку. Середні реалізаційні ціни постійно зростають, однак темпи їх росту недостатні для забезпечення прибуткової діяльності підприємств АПВ. Крім цін на формування прибутку істотно впливає собівартість сільськогосподарської продукції, з року в рік зберігається тенденція до її підвищення.

Сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції у 2008 р. в порівнянні з 2007 р. становив 143,6%, у т.ч. на промислову продукцію, спожиту аграрним сектором, – 144,1%. Фінансовий стан підприємств АПВ характеризується нестабільністю і не задовольняє запитам сьогодення. Рівень їх

рентабельності має тенденцію до повільного зростання. Так, у 2002 р. рентабельність становила – 3,9%, а вже у 2007 р. – 20,6%, що забезпечило істотний приріст обсягів фінансових ресурсів. Однак упродовж чотирьох років їх структура залишилася майже незмінною. Так, готова продукція становила 24–33%, дебіторська заборгованість – 60–69%, поточні фінансові інвестиції 0,3–0,5%, грошові кошти – 3,7–6,7% у сукупній структурі фінансових ресурсів. Рівень коефіцієнтів ліквідності не відповідає оптимальним значенням і свідчить про низьку платоспроможність підприємств АПВ.

Науковцями встановлені конкретні чинники такої дегармонізації: неможливість відшкодування понесених витрат через відсутність паритету цін на продукцію підприємств АПВ і матеріально-технічні ресурси; високий рівень виробничих витрат через технічну і технологічну відсталість; зниження обсягів виробництва через його збитковість і нестачу обігових коштів; недоліки в існуючій законодавчій та нормативній базі, яка не враховує специфіку аграрного виробництва у міжгалузевому перерозподілі, взаємовідносинах із державою, податковою та фінансово-кредитною системами. Особливістю господарської діяльності підприємств АПВ є нерівномірне надходження виручки від реалізації продукції протягом календарного року, що пов'язано зі строками збирання врожаю та реалізації продукції рослинництва.

Продукція тваринництва реалізується рівномірно протягом року, але і тут спостерігаються значні коливання в надходженні коштів по періодах року. Витрати виробництва підприємств АПВ формуються протягом року, але більша їх частина припадає на весняно-літній, а виручка від реалізації продукції надходить в літньо-осінній період. З огляду на це підприємства АПВ поєднують внутрішні та зовнішні джерела при формуванні фінансових ресурсів. Амортизація, яка становила понад 10,2% виробничих витрат підприємств АПВ у 1990 р., скоротилася в 2007 р. майже втричі – до 4,4% й почала відігравати незначну роль у фінансовому їх забезпеченні. Встановлено, що сума одержаного прибутку є незначною по відношенню до суми майбутніх фінансових потреб підприємств АПВ, оскільки може покрити лише 13% майбутніх їхніх витрат,

що зумовлює необхідність залучення зовнішніх джерел фінансування.

Динаміка розвитку системи довгострокового банківського кредитування підприємств АПВ за останні 7 років характеризується позитивними тенденціями, які виявляються у зростанні його обсягів у 15 разів, зниженні процентної ставки у 3,7 раза (з 57,4% у 2000 р. до 15,6% станом на кінець 2006 р.); збільшенні частки довгострокових кредитів у структурі кредитів галузі з 24 до 58%. Показово, що більшість підприємств АПВ (у 2007 р. понад 72%) залучали та користувалися короткостроковими кредитами обсягом від 50 тис. до 1 млн грн. І тільки незначна їх кількість (3,6%) отримала кредити понад 5 млн грн. Серед довгострокових попитом користувалися кредити обсягом до 1 млн грн (76,4 підприємств) і лише 5% отримували кредити понад 5 млн гривень.

Банки переважно надають довгострокові кредити на закупівлю сільськогосподарської техніки, найменше – на оплату клієнтами платежів за лізинговими контрактами і здійснення капітальних витрат, пов'язаних із будівництвом. Внутрішньою спонукою цього є те, що, оплачуючи техніку, банки краще контролюють цільове використання кредиту й можуть оформити у якості застави об'єкт кредитування.

В інших випадках позичальнику необхідно надати додаткове забезпечення кредиту, що для багатьох підприємств АПВ є проблематичним. Обсяги інвестицій на формування основних засобів у сільському господарстві зменшувалися з початку 90-х років, а тенденція до зростання намітилась лише з 2001 року (індекс їх росту до рівня 2000 р. у 2001 р. – 1,52, у 2002 – 1,82, у 2003 – 2,01, у 2004 – 3,21, у 2005 – 4,80, у 2006 р. – 6,9). Але цих обсягів недостатньо для забезпечення розвитку продуктивних сил аграрного сектору економіки.

Важливу роль у фінансовому забезпеченні підприємств АПВ починають відігравати міжгосподарські агропромислові формування. Зазвичай вони прагнуть створити замкнутий технологічний цикл, в якому зберігається та розвивається сировинна зона – агроформування. На початку проведення аграрних реформ зна-

чні обсяги фінансової державної підтримки надавались агроформуванням у прихованій формі.

Ефективною державна фінансова підтримка підприємств АПВ може бути за умови, що бюджетні кошти виділятимуться прозоро за прогнозованими, наперед інформованими напрямками на постійній довгостроковій основі та у передбачених обсягах. Сучасна практика фінансового забезпечення підприємств АПВ переконливо підтверджує складний і неоднозначний характер процесів його розвитку, спростовуючи, те, що розвиток – це лінійний прогрес, та доводячи, що він досягається не автоматично, а вимагає взаємодії різноманітних процесів, в яких вирішальна роль належить цілеспрямованій діяльності, яка спирається на пізнання об'єктивних законів. Таким чином, визначення напрямів підвищення дієвості й удосконалення фінансової політики в аграрній сфері, які будуть базуватись на врахуванні особливостей сфери АПВ та викликів і запитів сьогодення, сприятиме активізації її економічного поступу.

Підвищення добробуту населення потребує якісних і кількісних змін у розвитку АПВ в умовах інтеграційних процесів та глобалізації. Тому підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва на основі максимального використання його потенціалу є умовою успішного функціонування всієї агросфери. Його розвиток у сучасних умовах супроводжується новими проблемами, які пов'язані з погіршенням якості агропромислової продукції, необхідністю істотного покращення використання виробничих ресурсів, удосконаленням планування. Гармонійне їх вирішення є умовою сталого зростання агросфери.

Економічна ефективність АПВ повинна включати такі групи резервів, як резерви зниження капіталоемності та підвищення якості продукції, значення й використання яких в умовах інтеграційних процесів і глобалізації помітно збільшилось. Основні напрями підвищення ефективності розвитку АПВ є джерелом множення економічного ефекту в розрахунку на одиницю сукупних затрат живої та уречевленої праці.

Коло факторів ефективності функціонування АПВ зумовлено чинниками, що найбільш потужно впливають на її підви-

шення, визначенням тенденцій та закономірностей відповідних змін. До них належать: підвищення технічного та технологічного рівня агропромислового виробництва (автоматизація виробництва, впровадження нової техніки та технологій, підвищення його техніко-економічних характеристик); удосконалення управління, праці та організації виробництва (впровадження нових методів організації виробництва та управління); зміна обсягів та структури виробництва (зміна обсягів і структури продукції); покращення якості сировинної бази. Таким чином, основні поняття економічної ефективності агропромислового виробництва включають чинники, які мають самостійний зміст, характеризуючи різні сторони цього поняття.

Досліджуючи розвиток інтеграційних процесів, а також їх вплив на ефективність господарювання, слід звернути увагу на питання сталого розвитку, яке по-суті можна вважати змодельованим через інтеграцію.

Хотілося б також зазначити, що село, сільський розвиток і сільські території як середовище життєдіяльності позиціонується в сучасній науці у контексті необхідності забезпечення сталого розвитку. Останнє є важливою результативною ознакою сільськогосподарського буття, в основі якої комплексність, взаємне врахування інтересів суб'єктів, відтворення і відновлюваність ресурсів, екологічність, турбота про майбутні покоління, збереження природного середовища й територій тощо. Усього цього досягають суспільства й окремі території лише за умови створення сприятливого інституційного середовища, а також необхідної економічної бази.

Інституційне середовище, у свою чергу є головною стимулюючою детермінантою сталого розвитку, тобто інституційні умови, інституції або «правила гри», сформовані людьми й суспільством обмеження, сприяють (чи не сприяють) концентрації зусиль господарюючих суб'єктів і соціуму на пошуку ефективних способів розвитку сільсько-територіальних утворень. Постановка проблеми у заданому ракурсі, зокрема інституційно-економічному, дає підстави сподіватися на певну теоретико-методологічну новизну наукового пошуку, адже в методологіч-

ному плані до методів розвідки залучається міждисциплінарний синтез. Таким чином, ми маємо змогу враховувати не лише суто економічні, а й інституційні чинники розвитку сільських територій для обґрунтування рівня і динаміки досягнення ними сталості в Україні.

Дослідження піднятої проблеми позиціонуються зазвичай в точці дотику виробництва і споживання спродукованих благ, нами ж пропонується сконцентрувати увагу на визначенні міждисциплінарних аспектів сталості, які пов'язані з інституційними детермінантами, серед них - соціальний капітал, як соціально-економічна детермінанта. Саме значення соціального капіталу як інституційного соціально-економічного детермінатора не розглядається в аграрній науці системно, мають місце лише ситуативні моменти визначення сутнісно-рольових характеристик соціального капіталу як особливого інституційного утворення. В даному конкретному випадку серед невіршених питань, які потребують наукового переосмислення, соціальний капітал розглядається як інституційна структурна складова формування соціально-економічних факторів стимулювання сталого розвитку сільських територій.

Сталий розвиток в теоретико-методологічному плані висвітлення наукових положень його сутності, категорія надзвичайно багатопланова й багатоаспектна і з'явилася вона у обігу не так давно. Кодифікація цього поняття відбулася в межах й за результатами глобального розуміння необхідності збереження життєвого простору людством для майбутніх поколінь. Особливо культивується питання сталості у високорозвинених країнах, зокрема країнах «золотого мільярда», які пропагують системну соціалізацію багатства.

Сталість означає відновлюваність сільського середовища в усіх наявних його сегментах, тому інституційний конструкт і економічні детермінанти її забезпечення є багатогранними. Забезпечення сталого розвитку сільських територій є перспективним і суспільно-необхідним кроком на шляху до збереження їх як середовища життя й продукування благ. Проте, реалізація сценарію сталості в умовах української реальності сьогодні є малоимо-

вірною, адже: на жаль відсутня довгострокова державна стратегія розвитку села; більшість селян, судячи з рівня реальних доходів, знаходяться за межею бідності; інноваційні перетворення є мінімальними і безсистемними; облаштування соціально-побутових умов життя селян не відповідає потребам сьогодення; має місце загальна тенденція поглиблення негативів, які ідентифікують розвиток сільських територій як оптимістичний; негативно позначається тривалий період «сподівання» на природний капітал у формуванні суспільних благ і добробуту соціуму; нормою є застосування виснажувальних технологій в агробізнесі, а також безвідповідальність у використанні природного капіталу села тощо. Концепт сталості сільських територій слід позиціонувати через сегмент виробництва і середовища життя людей. В сегменті продовольчого виробництва сталість полягає у реалізації заходів і формування сприятливого інституційного середовища для забезпечення стабілізації траєкторії збільшення виробництва продовольства за оптимального використання ресурсів. Сталість означає стабільність системи, сільська територія у свою чергу також вважається системою.

Проте на нашу думку, забезпечення сталого розвитку сільських територій – не самоціль, а об'єктивна необхідність, реальність соціо-господарського буття, яка у своїй інституціалізації зреалізовує концепт одноіменної парадигми. Серед аспектів сталості щодо сільських територій слід виділити: альтернативне землеробство – екологічність і мінімальне застосування ресурсів енергії нефермерського походження; екологічне землеробство – мінімальне використання неприродних факторів виробництва (добрива, засоби захисту рослин) або ж відмова від них взагалі; біологічне землеробство - застосування біологічних організмів у якості засобів виробництва; динамічно адаптивне і екологічно збалансоване землеробство – мінімальне використання матеріально-енергетичних ресурсів; точне землеробство – високотехнологічне.

Зокрема сталість землекористування в сільському господарстві як перш за все економічна детермінанта сталого розвитку сільських територій, характеризується особливими техніко-

технологічними аспектами. Проте в загальнотеоретичному ракурсі слід зрозуміти, що сталий розвиток є перехід сільськотериторіального утворення і виробництва зокрема від інтенсивної індустріальної системи господарювання до екологічно-відновлювальної, з елементами механізму збалансування ресурсів, витрат та обсягів виходу продукції.

Дослідженнями також встановлено, що формування підприємницького середовища і становлення підприємств ринкового типу відбувається в не досить сприятливих умовах, які мають місце у сільському секторі економіки. Відомим і об'єктивно підтвердженим є факт про те, що в аграрній сфері з боку держави недостатня підтримка малого й середнього бізнесу як головних носіїв високопродуктивного соціального капіталу, загальний кризовий стан сільського господарства, що нині є антистимулювальним чинником стосовно посилення соціальної функції підприємництва та піднесення сільських територій. Проте комплексний підхід, стратегія виходу з майже патової ситуації в аспекті ефективності аграрних підприємницьких структур, розширеного відтворення й нарощування їх капіталу, переходу до сталого розвитку відсутні.

Наслідком неефективних, навіть неринкових інституційних відносин між власниками капіталу-землі та підприємцями-орендарями є нераціональне використання даного активу. Це спричинено існуючими інституціями або правилами гри, які спонукають орендаря до безвідповідальності, а у селянина формують стійкий стереотип байдужого ставлення до своєї ж власності як джерела доходу. Причина у відсутності ефективного інституту довіри, захисту прав селянина, а головне – відчутті тимчасовості бізнесу, який переважно заснований і функціонує не на власних (засновників підприємств), а на запозичених активах землі (особливо) та майна. Це той головний інституціональний парадокс, який стримує утвердження ефективного, конкурентоспроможного аграрного підприємництва – економічно відповідального перед суспільством і державою. Ця проблема інституціонального характеру, її існування підтверджує думку про те, що інститут аграрного підприємництва ще не став економічно відповідальним, а

надлишок економічної влади дає можливість для диктату умов формування відносин, які, головним чином, пов'язані із перерозподілом ренти не на користь селянина-власника.

Разом з цим, особливе значення для підвищення економічної ефективності АПВ є виявлення, мобілізація та використання внутрішнього потенціалу його зростання. Розвиток ринкових процесів в Україні зумовлює переорієнтацію методів управління агропромисловим виробництвом із забезпечення його поточного результату в площину довгострокового забезпечення конкурентних переваг, формування яких є гарантом тривалого ефективного функціонування і залежить від якості реалізації його потенціалу. Резерви збільшення економічної ефективності АПВ – це невикористані можливості (наявні та латентні) нарощення економічного ефекту в розрахунку на одиницю сукупних затрат живої та уречевленої праці шляхом забезпечення раціонального використання матеріальних, трудових, інформаційних і фінансових ресурсів.

Отже, інтеграція агропромислового виробництва України у європейський і світовий ринок потребує створення умов, що забезпечували б конкурентоздатність вітчизняної агропромислової продукції, що має вищу якість, ніж імпортована, але поступається їй у ціновій конкуренції. Таким чином, необхідно в подальшому (після переходу АПВ України від стану „очікування” до стану розвитку) збільшити у видатках державного бюджету частку коштів на підтримку агропромислового виробництва та реалізацію конкретних видів його продукції.

3.3. Державне регулювання й оцінка ефективності агропромислового виробництва

Об'єктивна необхідність державного регулювання агропромислового виробництва за умов функціонування ринку в економічному просторі зумовлена унікальними особливостями, що йому притаманні, його місцем і значенням у забезпеченні продовольчої безпеки країни та житті суспільства.

Як переконує світовий і вітчизняний досвід, негативні наслідки викривлень і змін внутрішнього та зовнішнього оточення мають вагомий вплив на параметри розвитку агропромислового виробництва. Існуючі проблеми значно ускладнюються дисбалансами та кризовими явищами, які періодично виявляються при розвитку вітчизняного та світового економічного простору. Це потребує поглиблення наукових досліджень щодо підвищення ролі й місця держави в регулюванні економічних процесів для запобігання можливості виникнення кризових явищ і забезпечення стабільного розвитку агропромислового виробництва на довгострокову перспективу¹³.

Метою державного регулювання агропромислового виробництва вважається досягнення найефективнішого, стабільно-поступального економічного й соціального розвитку агросфери. У процесі такого регулювання надається економічна підтримка економічних суб'єктів агропромислового виробництва з тим, щоб вони, передусім, за нормального господарювання мали необхідний рівень дохідності в умовах несприятливої ринкової кон'юнктури, були зацікавлені здійснювати виробництво в обсязі й асортименті агропромислової продукції та її якості, що вигідні споживачам і забезпечують соціальну стабільність суспільства.

Однак, незважаючи на це, сучасний контур економічного простору України не дозволяє запровадити важелі чистого протекціонізму стосовно агропромислового виробництва. Тому доцільно застосовувати диференційований підхід, поєднуючи важелі й інструменти як протекціонізму, так і забезпечення прибутковості окремих галузей, видів продукції агропромислового виробництва. Це знайшло певне відображення в низці нормативно-правових актів, а також у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки (на період до 2020 року).

Враховуючи обмеженість фінансових можливостей держави, регулювання доходів економічних суб'єктів АПВ доцільно здійснювати поетапно з урахуванням галузевого і зонального підходів. Так, першочергової підтримки вимагають:

¹³ Вітковський М. П. Посилення ролі держави при переході до ринку / М. П. Вітковський // Економіка АПК. – 2007. – № 7. – С. 134.

1) стратегічно важливі галузі (зернове господарство, буряківництво, льонарство та олійні культури), що забезпечують валютні надходження держави;

2) економічні суб'єкти, які перебувають у гірших природно-економічних умовах (Полісся, передгірські та гірські райони).

Крім зазначених вище важелів, для цих економічних суб'єктів АПВ доцільно запровадити систему державних дотацій на продукцію спеціалізації відповідних зон¹⁴.

Зважаючи на високу зосередженість виробництва таких трудомістких видів рослинницької продукції, як картопля, овочі, плоди та ягоди та продукції тваринництва в особистих господарствах населення, цільову підтримку цієї форми господарювання варто здійснювати через гарантовану заготівлю продукції організаціями споживчої кооперації і переробними підприємствами, договірні ціни, організацію центровивозу¹⁵.

Також необхідний захист інтересів вітчизняного агропромислового виробництва шляхом: стимулювання експорту конкурентоспроможної продукції, передусім для переробних галузей агропромислового виробництва; здійснення політики захисту внутрішнього ринку від імпорту продовольства і матеріально-технічних ресурсів, для виробництва яких Україна має можливості, запроваджуючи тарифи на її відповідні види вітчизняного виробництва.

Зазначені напрями державного регулювання й підтримки розвитку агропромислового виробництва як ізольовані заходи малоефективні. Забезпечити умови для стабільного та високоефективного розвитку вони здатні тільки в єдиній системі.

Розвиток і ефективність сільськогосподарського виробництва залежать від забезпеченості ресурсами й ефективного їх використання. В умовах становлення нових виробничо-

¹⁴ Гудзь О. Є. Напрями удосконалення державної підтримки кредитного забезпечення галузі тваринництва / О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 49–56.

¹⁵ Вітковський М. П. Посилення ролі держави при переході до ринку / М. П. Вітковський // Економіка АПК. – 2007. – № 7. – С. 134.

господарських структур, утвердження орендних відносин і розвитку підприємницької діяльності на селі невідкладним завданням є формування принципово нових підходів і механізмів відтворення й ефективного використання всіх елементів виробничо-ресурсного потенціалу. Результативність здійснюваної активної аграрної політики, адаптація підприємств АПВ усіх форм власності та господарювання до ринкових умов, проблеми нарощування виробництва сільськогосподарської продукції й підвищення рівня продовольчої безпеки держави тісно пов'язані з формуванням, використанням і розвитком ресурсовиробничого потенціалу агропромислового виробництва.

На противагу зазначеному, варто відмітити, що нині фактично відсутня наукова дискусія щодо оцінки ефективності агропромислового виробництва за умов викликів і запитів сьогодення з огляду на кризові деформації економічного простору в Україні. Тому нашою метою є дослідження існуючих теоретико-методологічних підходів щодо оцінки ефективності агропромислового виробництва.

Перші концепції оцінки результатів діяльності підприємства, які з'явилися у 1920-х роках і згодом поширилися практично в усіх країнах з ринковою економікою, мали виключно фінансовий характер і являли собою досить прості моделі, наприклад, мультиплікативна модель Дюпона або коефіцієнт рентабельності інвестицій – ROI.

Лише у 1990-х роках поряд із фінансовими критеріями сформувалася збалансована система показників (Balanced Scorecard – BSC)¹⁶, що передбачала оцінку ефективності стратегії за фінансовими і нефінансовими показниками одночасно. У середині 80-х років минулого століття в США набула розвитку концепція „Управління вартістю компанії” (Value based management).

¹⁶ Новиков А. В. Формирование системы оценки стоимости бизнеса на предприятии. [Електронний ресурс] / А. В. Новиков. – Режим доступу: [http://free-dissert.com/kandidat/66-ekonomika-i-uparvlenie-narodnym-hozyajstvom/550-formirovanie-sistemy-ocenki-stoimosti-biznesa-na-predpriyatii](http://free-dissert.com/kandidat/66-ekonomika-i-upravlenie-narodnym-hozyajstvom/550-formirovanie-sistemy-ocenki-stoimosti-biznesa-na-predpriyatii).

Суть цієї системи наукових поглядів і методичних рішень полягає в тому, що головною метою функціонування будь-якого підприємства є досягнення найвищої його вартості¹⁷.

Отже, найважливішим комплексним показником (критерієм) фінансової оцінки адекватно тій, що відображає економічну ефективність функціонування підприємства, характеристикою надійності та стійкості в зарубіжній практиці є вартість підприємства (бізнесу). У вітчизняній практиці вважається, що ефективність діяльності будь-якого підприємства, в тому числі й агропромислового, полягає у максимізації прибутку.

На Заході норма прибутку підприємств (фактичний рівень рентабельності вирівняні відносно один одного) і поточний прибуток не має такого істотного значення, як в Україні. На нашу думку, позитивний ефект від застосування показника економічної доданої вартості полягає в тому, що він дозволяє коригувати дії власників при прийнятті інвестиційних рішень за різних його значень. Оцінка – це не лише елемент товарного виробництва, вона важлива для будь-якого суспільства, оскільки дає змогу зберегти працю або попереджувати її втрати в майбутньому¹⁸. З позиції формальної логіки всі дії щодо якісної та кількісної характеристики агропромислового виробництва називають оцінюванням, сам же результат дії – оцінкою.

У процедурі оцінювання можливо виділити такі компоненти: суб'єкт, об'єкт, критерії. Суб'єкт – це той компонент, через який «проводиться» ідея в оцінюванні, тобто ідея необхідності співвідношення кожної оцінки, цілям, суб'єктам¹⁹. Оцінювання вимагає встановлення певних відносин між суб'єктом і об'єктом оцінки. З цим пов'язана проблема вибору критеріїв, за допомогою яких оцінюють компоненти природи.

¹⁷ Рутгайзер В. М. Оценка стоимости бизнеса / В. М. Рутгайзер. – М.: Маросейка, 2007. – 448 с.

¹⁸ Кудінова О. Г. Роль ресурсів сільськогосподарських підприємств у розвитку аграрного сектора економіки / О. Г. Кудінова // Вісник СНАУ. Серія „Фінанси і кредит”. – 2009. – № 1 (26). – С.375–380.

¹⁹ Лаврик У. В. Вдосконалення класифікації підходів до економічної оцінки природних ресурсів / У. В. Лаврик // Научные труды ДонНТУ. Серия: Экономическая. Вып. 31-1. – С.257–261.

Обраний критерій оцінки передбачає певну систему її інструментів (методи, методики, технології). Ключовим питанням у методології оцінки є визначення її критерію. Оскільки критерій виявляє суть оцінки, її головну ідею, то він має бути науково обґрунтованим, а економічна сутність вимірника, взятого як критерій, повинна бути єдиною для усіх видів ресурсів, що оцінюються. Необхідно знати й оцінювати не лише агрокліматичні умови території, але і ті вимоги, які до них висуває людина в певній галузі виробничої діяльності, особливо в агропромисловому виробництві.

Це породило проблему вибору критеріїв конкретних вимірників – від найзагальніших до розгалуженої та складної системи вимірників, за допомогою яких оцінюють компоненти природи²⁰. Оцінка ефективності агропромислового виробництва здійснюється в межах системи історичної оцінки управління, а оцінка бізнесу – за ринковою (поточною, справедливою, експертною тощо) вартістю.

Перша є власною ціною виробництва (собівартістю). Основними причинами втрати конкурентоспроможності агропромислового виробництва є: погіршення факторних параметрів; втрата тиску покупців через їх низьку платоспроможність; старіння технологій; гальмування темпів інвестицій; втрата підприємствами АПВ швидкої адаптації; перекося та значні спотворення внутрішньої конкуренції. Без зміни макроекономічної ситуації в країні подолання неконкурентоспроможності значною частиною підприємств розглядається як малоймовірним²¹.

Проте, потребу замінити старі переваги або додати нові, розглядають тільки тоді, коли від старих переваг вже нічого не залишилося²², друга – суспільною ціною діяльності. Оцінка виро-

²⁰ Лаврик У. В. Вдосконалення класифікації підходів до економічної оцінки природних ресурсів / У. В. Лаврик // Научные труды ДонНТУ. Серия: Экономическая. Вып. 31-1. – С.257–261.

²¹ Скоробогата Л. В. Оцінка та технології обліку економічного потенціалу діяльності підприємств: автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.06.04 – бухгалтерський облік, аналіз та аудит / Л. В. Скоробогата. – К., 2005. – 21 с.

²² Штулер Г. Г. Функціональний аспект системи управління витратами [Електронний ресурс] / Г. Г. Штулер. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2009_27/statti/3_2.htm.

ництва включає операції по визначенню показників, притаманних галузевому сектору, а оцінка бізнесу – це визначення вартості підприємства АПВ як майнового комплексу, здатного приносити прибуток.

При проведенні оцінки визначається вартість усіх активів: нерухомого і рухомого майна, запасів, фінансових вкладень, нематеріальних активів. Якщо для оцінки ефективності виробництва достатньо витратного методу, то оцінку бізнесу необхідно здійснювати з позицій всіх трьох існуючих оціночних підходів: витратного, дохідного й порівняльного. За витратного підходу на перше місце ставиться вартість спожитих на виробництво засобів та наявного майна (сукупність матеріальних і нематеріальних активів) підприємства.

З позиції дохідного підходу основою розрахунків є прибуток, який може одержати підприємство (принцип очікування). При використанні порівняльного підходу застосовують оцінку ринку, відображену в цінах виконаних угод купівлі–продажу аналогічних підприємств. Необхідність оцінки агропромислового виробництва систематична і враховує процесний підхід оцінки виробництва, планування й управління процесами, облікову модель опису процесів на підприємстві, розподіл ключових, управлінських і допоміжних процесів та їхній взаємозв'язок, показники для оцінки процесів, управління якістю, розрахунок виробничих витрат.

Ефективність оцінки агропромислового виробництва залежить від якісної та достовірної інформації про собівартість окремих видів продукції, надання об'єктивних даних для складання бюджету підприємства; оцінки діяльності підрозділів; управлінських рішень.

Ключовою є динаміка витрат, що характеризує споживання усіх видів ресурсів, за якою здійснюється вибір між альтернативними варіантами стратегічних і поточних управлінських рішень щодо виробництва й реалізації продукції, номенклатури товарів і послуг, ціноутворення тощо. За характером оцінка ефективності

агропромислового виробництва може бути стратегічною та оперативною.

Метод обґрунтування оцінок характеризує ступінь їхньої формалізації до математичного апарату, який застосовується. Характер об'єкта оцінки демонструє умови отримання оцінок досліджуваної системи: оцінки можуть бути детермінованими, вірогідними й пошуковими.

Дослідження специфіки побудови, умов функціонування організаційних систем, можливості фіксування якості ресурсного потенціалу свідчить про можливість вірогідність отримання здебільшого слабоформалізованих оцінок. Методичні підходи до оцінки ефективності агропромислового виробництва можна згрупувати за такими ознаками: за елементами – оцінка земельних, трудових, фінансових, інформаційних ресурсів, основних та оборотних матеріальних засобів; за напрямом дослідження – оцінка рівня, яка поділяється на оцінку розвитку, оцінку стану, оцінку ефективності використання, оцінку вартості; за глибиною дослідження – експрес-оцінка та деталізована, поглиблена оцінка.

Особливе місце за цією класифікацією методичних підходів відводиться розподілу їх за напрямами дослідження, які визначаються метою аналітичної процедури. Експрес-оцінка передбачає дослідження невеликого кола основних показників, за поглибленої оцінки кількість показників суттєво збільшується.

Оцінка рівня дає можливість визначити динамічні, структурні зміни ресурсного потенціалу, а також ефективність його використання у минулих, сучасному та майбутньому періодах. Оцінка вартості – це інформація про балансову, реальну та ринкову ціну ресурсів підприємства як об'єкта кредитування, купівлі-продажу тощо.

Підсумкова ефективність і вартість ресурсного потенціалу складається під впливом відповідних показників за кожним видом ресурсів, що зумовлює необхідність оцінки стану й потенційних можливостей основних і оборотних матеріальних засобів, земельних, трудових, фінансових та інформаційних ресурсів.

З огляду на це у процесі аналізу слід використовувати окремі та інтегровані методики²³. Існуючі методики оцінки ефективності агропромислового виробництва (метод грошової оцінки; індексний метод; ресурсно-регресійний метод; індикативний метод; метод пріоритетної оцінки ресурсів тощо) дають можливість лише певною мірою визначати кількісний вплив окремих виробничих факторів з урахуванням їх якісних характеристик на результативність функціонування аграрних формувань²⁴. При виборі методики оцінки ефективності агропромислового виробництва необхідно враховувати мету такої оцінки. Важливим аспектом методологічних основ раціоналізації систем ведення сільського господарства в ринкових умовах є врахування специфіки кожного регіону, місцевих умов виробництва, що дає змогу формулювати нові концепції створення спеціалізованих зон сільськогосподарського виробництва, повніше використовувати природно-економічний потенціал завдяки розвитку міжрегіонального обміну та внутрішньорегіональної спеціалізації в межах аграрної сфери України.

Підґрунтям будь-якої моделі розвитку агропромислового виробництва є пошук оптимального співвідношення між витратами й кінцевим результатом. На думку Л. В. Скоробогатої, «організаційно-методична особливість концепції облікової системи полягає у представленні господарських ресурсів і господарських процесів у контексті формування економічного потенціалу підприємства на основі оцінки економічних вигод. Тобто активи, капітал, зобов'язання, витрати та доходи теоретично обґрунтовані не тільки за критеріями формування показників фінансової звітності, але й в контексті технологій обліку, що реалізуються через

²³ Ульянченко О. В. Екологічні й економічні умови використання ресурсного потенціалу в аграрному секторі / О. В. Ульянченко // Агросвіт. – 2007. – № 10. – С. 6–11.

²⁴ Кручок С. Грошова оцінка підприємства як цілісного майнового комплексу на основі його бухгалтерського балансу / С. Кручок // Економіка. Фінанси. Право. – 2001. – № 6. – С.28–30.

процедури ідентифікації: визначення – визнання – оцінка»²⁵. Про ефективність агропромислового виробництва можна говорити, якщо вдасться знизити витрати або поліпшити результати, або вдасться досягти те й інше одночасно.

Доцільно розглядати два основних типи завдань з визначення ефективності регіонального виробництва: порівняння стану регіональної економіки в окремі моменти звітного (поточного) року і вибір ефективнішого варіанта розвитку на перспективний (прогнозований) період. Отже, необхідно розробляти систему моделей регіонального розвитку, порівнюючи альтернативні варіанти використання ресурсів підприємств АПВ або регіонів у структурі окремих підсистем.

За кожним варіантом розраховують показники економічного та соціального ефектів, необхідних витрат і ресурсів. На практиці розв'язання таких завдань є досить складним, оскільки водночас розглядають велику кількість показників ефекту і порівнюють їх із показниками ресурсів і витрат. У ринкових умовах надто важливо враховувати зв'язки, які об'єктивно існують між якістю й кількістю споживчих вартостей.

Окремі споживчі вартості, якими є сільськогосподарські продукти (м'ясо, молоко, овочі), безпосередньо не порівнянні між собою. Масштабом, за яким можна зіставляти різні види прогнозованого ефекту, є величини ресурсів, необхідні для одержання потрібного результату. Головне, на що мають орієнтуватися власники, – це приріст або зменшення ринкової вартості підприємства порівняно з балансовою вартістю.

Розвиток економіки пов'язаний з інвестиціями, тому власники повинні планувати і прогнозувати майбутні значення показника економічної доданої вартості для визначення своїх дій.

Оскільки в основі методики розрахунку EVA лежать грошові потоки, то необхідний також постійний моніторинг платоспроможності клієнтів. Розробники концепції економічної доданої вартості вважають, що вона може використовуватися для

²⁵ Скоробогата Л. В. Оцінка та технології обліку економічного потенціалу діяльності підприємств: автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.06.04 – бухгалтерський облік, аналіз та аудит / Л. В. Скоробогата. – К., 2005. – 21 с.

прийняття рішень при виконанні управлінських завдань. Розгляд наукових публікацій з цієї проблематики²⁶ дав змогу виявити особливості сучасного розвитку системи управління.

З одного боку, класичні методи управління господарською діяльністю ґрунтуються на аналізі й оцінці причинно-наслідкових зв'язків формування прибутку у взаємозв'язку з ефективністю агропромислового виробництва, а з іншого – сучасні умови господарювання підприємств АПВ змінили механізм управління і перенесли пріоритети в площину майбутніх економічних вигод. При визначенні ефективності агропромислового виробництва слід спиратися на системний підхід і теорію відтворення й економічного зростання.

Системний підхід передбачає врахування рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, стадій економічних відносин – виробництва, обміну, розподілу та споживання, факторів економічного зростання.

На макрорівні ефективність являє собою ступінь використання ресурсного потенціалу суспільства у виробництві й реалізації продукції (робіт і послуг), у створенні національного доходу

²⁶ Кудінова О. Г. Роль ресурсів сільськогосподарських підприємств у розвитку аграрного сектора економіки / О. Г. Кудінова // Вісник СНАУ. Серія „Фінанси і кредит”. – 2009. – № 1 (26). – С.375–380; Лаврик У. В. Вдосконалення класифікації підходів до економічної оцінки природних ресурсів / У. В. Лаврик // Научные труды ДонНТУ. Серия: Экономическая. Вып. 31-1. – С. 257–261; Ульяновченко О. В. Екологічні й економічні умови використання ресурсного потенціалу в аграрному секторі / О. В. Ульяновченко // Агросвіт. – 2007. – № 10. – С. 6–11; Кручок С. Грошова оцінка підприємства як цілісного майнового комплексу на основі його бухгалтерського балансу / С. Кручок // Економіка. Фінанси. Право. – 2001. – № 6. – С. 28–30; Новиков А. В. Формирование системы оценки стоимости бизнеса на предприятии [Електронний ресурс] / А. В. Новиков. – Режим доступу: <http://free-dissert.com/kandidat/66-ekonomika-i-upravlenie-narodnym-chozayajstvom/550-formirovanie-sistemy-oczenki-stoimosti-biznesa-na-predpriyatii>; Рутгайзер В. М. Оценка стоимости бизнеса. – М.: Маросейка, 2007. – 448 с.; Штулер Г. Г. Функціональний аспект системи управління витратами [Електронний ресурс] / Г. Г. Штулер. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2009_27/statti/3_2.htm; Скоробогата Л. В. Оцінка та технології обліку економічного потенціалу діяльності підприємств: автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.06.04 – бухгалтерський облік, аналіз та аудит / Л. В. Скоробогата. – К., 2005. – 21 с.

та його складової – прибутку, на мікрорівні – ступінь використання ресурсного потенціалу підприємства у виробництві продукції та її реалізації, в одержанні валового доходу та його складової – прибутку. Це дає можливість порівняти реально досягнутий результат із можливим, виявити розмір втрачених можливостей, всебічно з'ясувати їх причину та на цій основі розробити заходи щодо повнішого використання ресурсів виробництва.

Від вирішення проблеми підвищення ефективності агропромислового виробництва залежить створення науково обґрунтованої стратегії соціально-економічних перетворень у суспільстві, нової стратегії регіональної економічної політики, напрямів удосконалення територіальної організації агропромислового виробництва й управління ресурсним потенціалом агропромислового виробництва України²⁷.

Господарська діяльність підприємств аграрної сфери здійснюється незалежно від форми власності на основі залучення у виробничий процес різних видів ресурсів, а саме: земельних, матеріальних, трудових, фінансових та інформаційних, які є основними чинниками в агропромисловому виробництві та забезпеченні продовольчої безпеки країни.

Існуючі методики оцінки ефективності агропромислового виробництва дозволяють лише певною мірою визначати кількісний вплив окремих виробничих факторів з урахуванням їх якісних характеристик на результативність функціонування підприємств АПВ. Вирішення проблеми ефективної державної, регіональної політик щодо аграрного сектору вимагає нового методологічного підходу, де мають бути закладені відповідні критерії, а саме – необхідно розробити систему моделей регіонального розвитку порівнюючи альтернативні варіанти використання ресурсів підприємств АПВ чи регіонів у структурі окремих підсистем. Підвищення ефективності агропромислового виробництва та використання всіх видів ресурсів є життєво важливими не тільки для окремих регіонів, але й для країни в цілому, складними й уні-

²⁷ Кудінова О. Г. Роль ресурсів сільськогосподарських підприємств у розвитку аграрного сектора економіки / О. Г. Кудінова // Вісник СНАУ. Серія „Фінанси і кредит”. – 2009. – № 1 (26). – С. 375–380.

кальними за завданням і масштабами. Ефект, тобто корисний результат діяльності підприємств АПВ, можна досягти, якщо всі ресурси, що є в їх розпорядженні, використовуватимуться ефективно та раціонально, тобто слід спиратися на системний комплексний підхід.

3.4. Інфраструктурний механізм і ціноутворення на сільськогосподарську продукцію

Оптова торгівля продукцією агропромислового виробництва, на переконання провідних учених-економістів, вважається найприйнятнішою, оскільки вона покликана забезпечити прозору, стабільну взаємодію економічних суб'єктів АПВ.

На зниження ефективності оптової торгівлі продукції агропромислового виробництва може впливати низка причин, а саме: відсутність цілісної політики держави щодо проблем становлення біржового ринку (нерозвиненість належної інфраструктури, відсутність нормативно-правових актів, що регламентують застосування строкових угод, наявність небіржових товарів у структурі торгівлі тощо). Неefективність механізму регулювання фінансових, виробничих і комерційних структур виявляється в бартеризації товарообігу, низькому рівні платоспроможності економічних суб'єктів АПВ різних регіонів України. Внаслідок цього обмежуються стабілізуючі функції товарної біржі та фінансові можливості для укладання прозорих біржових контрактів, у тому числі й експортних²⁸.

Неefективність податкового законодавства призводить до непрозорості схем реалізації продукції через біржу, розвитку тіньових структур, переважної реалізації агропромислової продукції через комерційні структури. Для багатьох агропромислових бірж України характерна також відсутність інформаційно-консультаційних послуг, що виявляється у недостатньому обсязі знань і досвіду біржової торгівлі з боку суб'єктів господарювання

²⁸ Беренштейн Б. Л. Напрями активізації біржового ринку / Б. Л. Беренштейн, О. П. Комарніцька // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 112–116.

та психологічного неприйняття ними можливості біржового хеджування²⁹.

Важлива роль в удосконаленні оптової торгівлі продукцією агропромислового виробництва України повинна належати державному регулюванню. Удосконалення регулювання оптової торгівлі агропромислової продукції вимагає врахування тенденцій світового фінансового ринку у разі впровадження Україною нових нормативно-правових актів щодо укладення форвардних, ф'ючерсних угод та опціонів, діяльності розрахунково-клірингових установ і внесення змін до чинних. Це надасть можливість мати механізми реального ціноутворення, поширені в усьому світі, а також закріпити позиції України на пріоритетних ринках країн СНД, Європейського Союзу, Азії.

Важливу роль в регулюванні оптової торгівлі агропромислової продукції має відігравати Міністерство аграрної політики та продовольства України, функції якого мають охоплювати сертифікацію суб'єктів біржового товарного ринку, впорядкування діяльності біржових посередників, створення єдиного інформаційного простору для відкритості торгівлі й визначення ринкових цін з урахуванням експортного потенціалу агропромислового виробництва, координацію роботи щодо фахової підготовки спеціалістів з питань товарного біржового ринку й біржового посередництва.

Запропоновані фінансово-економічні заходи державного регулювання відчутно вплинуть на стан оптової торгівлі агропромисловою продукцією. Водночас для заохочення економічних суб'єктів АПВ України до оптової торгівлі доцільно вжити низку заходів:

- створити Єдиний реєстр аграрних товарних бірж, які відповідають нормативно-правовим вимогам, й надати біржам, внесеним до такого реєстру, рівні права, заборонити проведення конкурсів з відбору бірж, яким надаються переваги при реалізації певних видів сільськогосподарської продукції;

- зобов'язати суб'єктів АПВ, які займають домінуюче становище на ринку з виробництва, постачання або споживання пев-

²⁹ Там само.

них видів аграрної продукції та матеріально-технічних ресурсів, що користуються підвищеним попитом, продавати та купувати на біржових торгах не менше 20% від загального обсягу обороту такої продукції;

–дотувати виробників рослинницької та тваринницької продукції України у разі експорту виробленої продукції через біржовий ринок та надавати пільги при оподаткуванні доходів від операцій, проведених ними на аграрних товарних біржах;

–відпрацювати систему кредитних субсидій суб'єктам АПВ у разі закупівлі матеріально-технічних ресурсів і реалізації виробленої ними продукції (у т. ч. й на експорт) через прозорий біржовий ринок;

–створити розгалужену мережу біржових посередників у кожному регіоні з метою наближення їх до безпосередніх товаровиробників для продажу сільськогосподарської продукції, виробленої господарствами населення, на організованому оптовому ринку;

–створити ефективну систему біржової інфраструктури, включити посередницькі послуги до біржового обслуговування (транспортні послуги, надання складських приміщень), відпрацювати механізм співпраці з консалтинговими та маркетинговими організаціями, банками;

–переглянути питання реєстраційного збору на товарних біржах. Біржі повинні диференційовано встановлювати величину цього збору, починаючи від 0,01%³⁰.

Позитивним результатом впровадження перелічених заходів щодо оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією стануть організація проведення електронних торгів, що забезпечить ліквідність торгів та об'єктивність визначення ринкової ціни товару; формування єдиних котирувальних цін на продукцію агропромислового виробництва як на світовому рівні, так і за окремими регіонами; розширення номенклатури товарів і торгового простору; створення умов для введення безпаперової технології

³⁰ Беренштейн Б. Л. Напрями активізації біржового ринку / Б. Л. Беренштейн, О. П. Комарніцька // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 112–116.

оформлення угод, що підвищить оперативність зовнішньоторговельних операцій³¹.

Центральним елементом ринку є ціна як ключовий кон'юктуроутворюючий чинник, який відіграє вирішальну роль у забезпеченні економічного інтересу товаровиробників. У специфічних умовах ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва та через відсутність практичного досвіду у власників і керівників підприємств АПВ стосовно використання інструментів цінової політики погіршилися економічні умови міжгалузевого обміну, що знайшло відображення в диспаритеті цін на сільськогосподарську та промислову продукцію.

Теорія цін – це стрижнева вісь економічної теорії стосовно товарного господарства. Однак представники різних напрямів і шкіл економічної думки визначають сутність ціни по-різному. Гостра потреба в методах ціноутворення, що відповідають сучасним реаліям, зумовлена, з одного боку, розвитком нових форм і методів господарювання, а з іншого – необхідністю створення організаційно-економічних умов для забезпечення процесу ціноутворення в агропромисловому виробництві. Сутнісна визначеність ціни є достатньо складною, адже потрібно розкрити не лише форму її прояву, але і якісну та кількісну величину, роль і функції ціни в ринковій економічній системі. Для цього потрібен системний аналіз складного механізму ціноутворення, що зумовлює необхідність наукового обґрунтування підходів до ціноутворення продукції агропромислового виробництва, реалізація яких, з урахуванням поточної та прогнозованої кон'юктури ринку, має бути спрямована як на оптимізацію виробничих витрат, так і на встановлення дійового контролю над процесом ціноутворення.

Визначення сутності категорій „ціна” та „ціноутворення” й до цього часу є предметом дискусії серед науковців. Наведемо кілька визначень змісту ціни у ринковій економіці. Ціна – це символічне (і кількісно вимірюване) вираження цінності, що люди надають речам, – і в такій якості вона винятково зручна. Проте при аналізі ціни найчастіше нехтується той факт, що за своєю

³¹ Воскобійник Ю. П. Правове забезпечення діяльності товарних бірж в Україні / Ю. П. Воскобійник // Економіка АПК. – 2006. – № 1. – С. 122–128.

природою вона відрізняється і від речей, і від цінностей. Ціна – їхнє символічне вираження, часто недосконале, тому іноді спотворює їх зміст³². „Ціна – це виражена в грошах мінова вартість товару, за якою продавець і потенційний покупець готові здійснити операцію. Для формування ціни необхідно, щоб відповідний товар, по-перше, відповідав потребам покупця, і, по-друге, не був загальнодоступним”³³.

Часто зміст ціни формулюється, виходячи з так званого безпосереднього (поверхневого) її сприйняття. Ціна – це кількість грошей (величина грошової суми), що сплачується за певну кількість товарів певної якості. Наявність багатьох напрямів у теорії ціноутворення зумовлена, передусім, однобічним підходом до визначення цього складного процесу.

Умовно проблеми ціноутворення можна підрозділити на три укрупнені групи: трудова теорія вартості; теорія граничної корисності; теорія, що поєднує елементи двох цих теорій, кожна з яких має свою концепцію. Представники трудової теорії визначають ціну як грошовий вираз вартості товару; прихильники теорії граничної корисності основним фактором визначення ціни вважають корисність товару, встановлену споживачем; відповідно до теорії попиту і пропозиції ціна визначається в процесі узгодження попиту і пропозиції.

В умовах досконалої конкуренції складається ціна рівноваги, яка визначається: граничною корисністю речі; граничними витратами, а вони, в свою чергу, граничними продуктами, чинниками виробництва.

З позиції практики встановлення цін сучасними корпораціями та фірмами, очевидно, прийнятнішою є трудова концепція ціноутворення. З огляду на це, відомий економіст й історик Б. Селігмен зауважує, що техніка визначення цін полягає в тому, що до повного розміру середніх витрат додається помірنا (традицій-

³² Аккерман Ф. Экономика в контексте (вопросы преподавания экономической теории) / Ф. Аккерман, О. Ананьин, Т. Вайскопф [и др.] // Вопросы экономики. – 1997. – № 2. – С. 134–147.

³³ Варга В. Роль государства в рыночном хозяйстве / В. Варга // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 10. – С. 70–79.

на) надбавка. І підприємець поводить саме так. Подібна поведінка підприємця, безумовно, призводить до збентеження економістів-теоретиків. Підприємець відкрито визнає, що він нічого не знає про свої граничні витрати й не в змозі оцінити еластичність попиту на його продукцію. Б. Селігмен робить висновок про те, що маржиналістська теорія є чисто науковою системою, мало придатною для практичних цілей³⁴.

Практика ціноутворення підтверджує необхідність багатофакторного підходу до цього процесу. Однобічна оцінка тут не прийнятна. Потрібно враховувати і трудові витрати, і корисність товару в оцінці його покупцем, і рідкість блага, а також співвідношення попиту і пропозиції. Проте в остаточному підсумку ціна – це результат взаємодії двох суб'єктів ринку: виробника (продавця) і споживача (покупця).

Учасники товарообмінної угоди мають на меті протилежні цілі: продавець хоче одержати за свій товар максимально високу ціну, а покупець – заплатити якнайменше. З цієї протилежності випливає базисна закономірність ринкового ціноутворення. Нині типовим є інтегральний підхід до ціноутворення, відповідно до якого ціна встановлюється за багатьма чинниками як виробництва, так і ринку. Згідно з основними положеннями економічної теорії рівень цін залежить від витрат на виробництво продукції, обумовлених продуктивністю праці; рівня та темпів інфляції; поточного співвідношення попиту і пропозиції; ступеня монополізації ринку.

При визначенні цін на продукцію соціально важливих галузей агропромислового виробництва доцільно враховувати й рівень доходів населення. Основним фактором, що забезпечує дотримання соціальних гарантій держави у встановленні цін на продукти харчування, є державне регулювання. Держава обмежує рівень рентабельності, тобто здійснюється регулювання складових ціни, а також встановлює мінімальні або максимальні ціни на деякі продукти харчування, крім того використовує опосередковане регулювання цін, яке виявляється в різних формах, а саме:

³⁴ Основи економічної теорії: [підруч.] / за ред. С. В. Мочерного. – Тернопіль: АТ: «Гарнекс», 1993. – 688 с.

надання підприємствам податкових пільг, повне звільнення від сплати податків, державне замовлення, виважена експортно-імпортна політика, суворе дотримання чинного антимонопольного законодавства, інвестиційна політика³⁵. Особливістю ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва є залежність підприємств АПВ від постачальників. Недостатність продукції агропромислового виробництва компенсується за рахунок світового ринку за світовими цінами.

Слід відмітити, що рівень конкуренції на всі продукти агропромислового виробництва досяг значних розмірів. На сучасному етапі умови для конкуренції на внутрішньому ринку вітчизняних продуктів з імпортними аналогами несприятливі. В українських товаровиробників вищі витрати виробництва, що пов'язано із технологічним відставанням, загальним станом економіки та інфляційними процесами. Крім того, відсутня необхідна ринкова інфраструктура, нерозвинутий маркетинг, у тому числі й рекламні заходи для просування товарів вітчизняного виробництва.

Як слушно зазначають деякі вчені: „стрижнем єдиного економічного простору є інтегрованість ринку товарів”³⁶, одним із найвиразніших індикаторів – ціна. Зокрема, рівень міжрегіональної цінової диференціації свідчить про ступінь єдності ринку продовольчих товарів.

Оскільки різні види продукції агропромислового виробництва обертаються на різних типах ринків: чистої конкуренції (пшениця, молоко, соняшник); монополістичної (овочі, фрукти, квіти); олігополії (птиця, чистопородні скакуні, натуральний шовк); монополії (продукція з унікальними характеристиками) ціноутворення значною мірою зумовлюється характеристиками цих ринків.

Існування значної цінової диференціації в Україні свідчить про дисбаланс у функціонуванні її економічної системи. В агропромисловому виробництві ціна формується під впливом його

³⁵ Лівінський О. М. Державне управління і ціноутворення в ринкових умовах / О. М. Лівінський // Економіка та держава. – 2005. – № 3. – С. 6–9.

³⁶ Глущенко К. П. Интегрированность российского рынка: эмпирический анализ / К. П. Глущенко. – М.: EERC, 2004. – 84 с.

особливостей, державного регулювання, ринкової влади суб'єктів господарювання, політики конкурентів тощо.

За статистичними даними у 2012 р. обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в Україні все ще залишалися втричі нижчими порівняно з 1990 р., а кількість збиткових підприємств досягла третини від загальної їх кількості. При цьому за період 2007–2009 рр. прибутки господарств із позитивним рівнем рентабельності збільшились у 1,5 раза, тоді як обсяги збитків господарств із від'ємним рівнем рентабельності зросли у 2,9 раза³⁷.

Для агропромислового виробництва характерне коливання обсягів реалізації його продукції, щорічне зростання витрат на її виробництво та нестабільність цінової ситуації. Виявлено, що потужні підприємства АПВ внаслідок вищого рівня концентрації виробництва та більших масштабів господарської діяльності мали майже вдвічі вищі ціни реалізації 1 ц зернових, ніж малі та середні підприємства³⁸. При цьому, виробничі витрати на 1 га зібраної площі зернових культур у економічно потужних підприємств становили 3200,6 грн, а в малих і середніх – 1544,7 грн. Незважаючи на це великі за розміром підприємства досягли найнижчої собівартості 1 ц зернових (66,6 грн) і, в результаті, мали найвищий рівень рентабельності (36,9%).

Таким чином підприємства, які ведуть великотоварне інтенсивне виробництво, можуть запропонувати ринку продукцію вищої якості більшими партіями, що й створює можливості для її реалізації за вищими цінами. Тому для підвищення рівня конкурентоспроможності підприємств АПВ доцільним є сприяння розвитку спеціалізованих великотоварних підприємств, здатних адаптуватися до міжнародних вимог щодо якості продукції агропромислового виробництва, забезпечити її виробництво на інтенсив-

³⁷ Шевченко С. В. Особливості механізму державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію в зарубіжних країнах / С. В. Шевченко // Вісн. Сумського нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка та менеджмент». – Вип. 5 (36). – Суми. – 2009. – С. 59–64.

³⁸ Аграрний сектор економіки України (стан, минуле і майбутнє) / за ред. Саблука П.Т., Месель-Веселяка В.Я., Федорова М.М. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2009. – 800 с.

ній основі, що позитивно вплине на формування його експортного потенціалу.

З'ясовано, що рівень цін на продукцію агропромислового виробництва значною мірою залежить від її якості, але не менш впливовим фактором є структура каналів реалізації³⁹.

Підвищенню конкурентоспроможності агропромислового виробництва за ціною сприяють: диверсифікація діяльності, зокрема включення до її складу переробки сільськогосподарської продукції, надання послуг, виробництва несільськогосподарської продукції тощо, а також виробництво нетрадиційної продукції, агроекологічне землеробство. Важливу роль у забезпеченні більш помітного контролю за цінами товаровиробників може відігравати збутова кооперація, яка дає змогу її учасникам отримувати додатковий дохід за рахунок економії на транзакціях (передачі права власності) й уникнення втрат від неконкурентної поведінки компаній-посередників.

Виявлено, що для всіх підприємств АПВ проблемою є відсутність достовірної й оперативної інформації щодо ситуації на аграрних ринках. Тому доцільно налагодити систему цінового моніторингу на ринку продукції агропромислового виробництва за участі підприємств-виробників, державних органів виконавчої влади, консалтингових агенцій тощо, особливістю якої має бути чітко визначені повноваження та функції суб'єктів процесу спостереження, проведення оперативного аналізу рівня внутрішніх і зовнішніх цін на сільськогосподарську сировину, агропромисловою продукцію та продовольство з доведенням його результатів до виробників і споживачів.

Аналіз практики державного регулювання цін у країнах світу та Україні засвідчив необхідність затвердження на законодавчому рівні типового договору між виробниками сільськогосподарської продукції, переробниками і роздрібними торговельними організаціями, в якому слід передбачити відповідальність за

³⁹ Шевченко С. В. Особливості механізму державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію в зарубіжних країнах / С. В. Шевченко // Вісн. Сумського нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка та менеджмент». – Вип. 5 (36). – Суми. – 2009. – С. 59–64.

порушення порядку й термінів розрахунків за поставлену продукцію, заборону щодо пропонування контрагентові будь-яких умов, які не відповідають загальноприйнятому порядку купівлі-продажу, а саме вимог щодо погашення за рахунок сільськогосподарських товаровиробників витрат, пов'язаних із псуванням або втратою продукції, що перейшла у власність торговельних мереж, можливість повернення нереалізованої продукції тощо.

Процес ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва має охоплювати не тільки етапи визначення цілей та розробки відповідної цінової стратегії, а й етап аналізу взаємозв'язків між встановленою ціною й результатами господарської діяльності та її коригування (встановлення цінових знижок або націнок залежно від різних факторів: коливання економічного циклу, стану сукупного попиту і пропозиції, інфляції, рівня державного протекціонізму, зміни валютних курсів тощо).

Можливість контролю за цінами, насамперед, обумовлюється масштабами та рівнем концентрації агропромислового виробництва. Так, дослідження засвідчили, що найвищі ціни реалізації у підприємств із найбільшим розміром земельних угідь і вкладеннями на 1 га ріллі. Зокрема, середня ціна реалізації зернових для малих і середніх підприємств (середня зібрана площа – 808,8 га; середні виробничі витрати на 1 га – 1544,7 грн) дорівнювала 56,0 грн, тоді як для великих за розмірами підприємств (середня зібрана площа – 2455,6 га; середні виробничі витрати на 1 га – 3200,6 грн) вона становила 116,4 грн. Аналогічна ситуація складається при реалізації 1 ц живої маси великої рогатої худоби (1152,3 грн у потужних підприємств проти 560,0 грн у малих і середніх) і молока (226,1 грн/ц у великих підприємствах проти 114,7 грн/ц у малих і середніх).

Для забезпечення ефективності ціноутворення велике значення має врахування всіх ціноутворюючих факторів, які можна об'єднати у дві групи: 1) ті, що діють з боку пропозиції (особливості виробництва продукції, рівень конкуренції, ступінь монополізації ринку, наявність товарів-субститутів); 2) ті, що діють з боку попиту (особливості споживання продукції, обсяг і структура попиту, еластичність попиту, місткість ринку, лояльність спо-

живачів тощо). Відповідно до особливостей процесу соціалізації економічних відносин можна стверджувати, що ціноутворення повинно включати не тільки заходи, спрямовані на збільшення частки ринку та максимізацію прибутку підприємств АПВ, а й заходи, що забезпечують досягнення соціального ефекту.

Ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва доцільно здійснювати на основі дотримання таких найважливіших принципів: науковість; цільова спрямованість; безперервність процесу ціноутворення; єдність процесу ціноутворення й контролю за дотриманням цін; пропорційності і відповідності, що забезпечить дотримання кількісних пропорцій при встановленні цін на різні види продукції агропромислового виробництва та відповідне відображення в рівні цін собівартості, корисності товару, його якості.

У сучасних умовах ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва не може уникнути впливу ціннісної складової попиту на продукти харчування, яка обумовлюється їх життєвою необхідністю, взаємозамінністю, безпечністю, екологічністю, смаковими уподобаннями споживачів тощо⁴⁰. Тому методи ринкового ціноутворення мають базуватися на двох альтернативних підходах: витратному (орієнтація на забезпечення економічних інтересів виробника) і ціннісному (орієнтація на задоволення потреб споживача), а система цін має мотивувати товаровиробників до підвищення ефективності агропромислового виробництва.

Водночас слід зауважити, що лише тоді, коли держава визначатиме чіткі й реальні стратегічні орієнтири, ціноутворення в агропромисловому виробництві зможе досягти поставленої мети: забезпечити високий рівень життя населення й уникнення збитків підприємств агропромислового виробництва.

Стрижнем єдиного економічного простору є інтегрованість ринку товарів⁴¹, а одним із найвизраźніших індикаторів – ціна. Як

⁴⁰ Аграрний сектор економіки України (стан, минуле і майбутнє) / за ред. Саблука П.Г., Месель-Веселяка В.Я., Федорова М.М. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2009. – 800 с.

⁴¹ Глущенко К. П. Интегрированность российского рынка: эмпирический анализ / К. П. Глущенко. – М. : EERC, 2004. – 84 с.

зазначалося, ціна – це фундаментальна економічна категорія, яка означає кількість грошей, за яку продавець згоден продати, а покупець готовий купити одиницю товару. Агропромислове виробництво істотно впливає на життєдіяльність населення. Воно має соціальне значення, забезпечує здоров'я нації, продовольчу та соціально-економічну безпеку країни. Найбільш соціально важливими галузями агропромислового виробництва вважаються зернова, олійна, м'ясна та молочна. При визначенні цін на продукцію агропромислового виробництва доцільно враховувати рівень доходів населення. Основним фактором, що забезпечує дотримання соціальних гарантій держави у встановленні цін на продукцію агропромислового виробництва є державне регулювання. Держава обмежує рівень рентабельності, тобто здійснюється регулювання складових ціни, а також встановлює мінімальні або максимальні ціни на деякі продукти харчування, крім того використовує опосередковане регулювання цін, яке виявляється в різних формах, а саме: надання суб'єктам АПВ податкових пільг, повне звільнення від сплати податків, державне замовлення, виважена експортно-імпортна політика, суворе дотримання чинного антимонопольного законодавства, кредитна та інвестиційна політика тощо.

Особливістю ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва є залежність підприємств галузі від постачальників. Дефіцит продукції агропромислового виробництва покривається за рахунок імпорту її на світовому ринку за світовими цінами. Як свідчать дослідження⁴², в Україні наявна значна цінова

⁴² Глущенко К. П. Интегрированность российского рынка: эмпирический анализ / К. П. Глущенко. – М. : ЕЕРС, 2004. – 84 с.; Ревенко А. Цінові реалії й індексні перспективи / А. Ревенко // Дзеркало тижня. – 2007. – № 48 (677); Статистичний бюлетень за січень 2011 року. – № 2. – С. 122–137; Цінова ситуація на споживчому ринку основних продовольчих товарів у січні – травні 2011 року / Міністерство аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/page/?8300>; Шубравська О. В. Розвиток ринку молока і молочної продукції: світові тенденції і вітчизняні перспективи / О. В. Шубравська, Т. В. Сокольська // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 2. – С. 80–93; Шульц С. Л. Ціновий чинник інтегрованості економічного простору України / С. Л. Шульц // Регіональна економіка. – 2008. – № 2 (48). – С. 12–24.

диференціація між регіонами на продовольчі товари. Так, у 2007–2012 рр. максимальні ціни перевищували мінімальні за різними продуктами харчування від 1,6 до 3,6 раза. Причому максимальні ціни склалися не у великих містах із високим рівнем доходів населення, а в невеликих містечках, які лежать осторонь транс'європейських і національних автомагістралей⁴³.

На споживчому ринку молока, який є одним із найбільш інтегрованих в Україні, у цей період в регіонах спостерігалася „міжрегіональна диференціація його вартості”, що досягала 1,5 раза⁴⁴. Згідно з іншими дослідженнями⁴⁵ розмах коливань навколо середніх по країні значень цін на молоко і молочні продукти в окремих областях відрізнявся майже утричі.

Інший приклад – по м'ясу птиці. Максимальна ціна його реалізації (15,61 грн/кг) зафіксована в Чернігівській області, яка мала і найбільшу торговельну надбавку – 23,5%. На другому місці за рівнем цін (14,9 грн/кг) – Дніпропетровська область. Найнижчими є ціни в Черкаській області, – 11,91 грн/кг та один з найменших розмір цінової надбавки – 9,5%. Отже, ціновий діапазон становить 3,7 грн/кг – понад 30%. Ціновий діапазон на хлібопродукти, за даними державного комітету статистики становив від 27% на хліб житньо-пшеничний і до 41% на хліб з борошна пшеничного вищого сорту. Варіація цінових надбавок коливалась від 4,7% у Вінницькій області до 16,8% у Київській області⁴⁶.

Значна диференціація спостерігається і за темпами інфляції серед регіонів України. Зокрема, вищими за середні по Україні (16,8%) були темпи приросту споживчих цін у тринадцяти регіонах, а саме у Львівській, Чернівецькій, Вінницькій, Хмельницькій, Черкаській, Миколаївській, Полтавській, Херсонській,

⁴³ Ревенко А. Цінові реалії й індексні перспективи / А. Ревенко // Дзеркало тижня. – 2007. – № 48 (677).

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Шубравська О. В. Розвиток ринку молока і молочної продукції: світові тенденції і вітчизняні перспективи / О. В. Шубравська, Т. В. Сокольська // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 2. – С. 80–93.

⁴⁶ Цінова ситуація на споживчому ринку основних продовольчих товарів у січні – травні 2011 року / Міністерство аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/page/?8300>.

Харківській, Одеській, Тернопільській областях, Севастополі та Києві – до 21%. У решті областей індекс споживчих цін був нижчим від середнього по Україні – від 11,3% до 16,0%⁴⁷.

Результати дослідження інтегрованості ринку продукції агропромислового виробництва на основі розрахунку еластичності цін за доходами на душу населення також свідчать про значну варіацію цього показника за регіонами. Найменш інтегрованими до загальнонаціонального ринку товарів виявились області північного сходу країни і центру – Київська, Миколаївська, Луганська, Харківська, Черкаська, Сумська і Чернігівська. Найвищий рівень інтегрованості мають АРК, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Закарпатська, Львівська, Полтавська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька області⁴⁸.

Слід відмітити, що рівень конкуренції на всю продукцію агропромислового виробництва досяг значного рівня. На даному етапі умови для конкуренції на внутрішньому ринку вітчизняних продуктів харчування з імпортними аналогами несприятливі. В українських товаровиробників вищі витрати виробництва, що пов'язано із технологічним відставанням, загальним станом економіки й інфляційними процесами. Крім того, відсутня необхідна ринкова інфраструктура, нерозвинутий маркетинг, у тому числі і рекламні заходи для просування товарів вітчизняного виробництва.

Отже, для покращення умов ціноутворення Україна, насамперед, має захистити внутрішній ринок від зовнішньої експансії, а також вести активний пошук споживачів своєї продовольчої продукції відповідно до кон'юнктури світового ринку на основі довгострокового взаємовигідного партнерства та подальшого розвитку агропромислового виробництва. Крім того, необхідно впровадити нові високі технології з випуску конкурентоспроможної продукції, створювати малі підприємства з переробки сільгосппродукції.

⁴⁷ Статистичний бюлетень за січень 2011 року. – № 2. – С. 122–137.

⁴⁸ Шульц С. Л. Ціновий чинник інтегрованості економічного простору України / С. Л. Шульц // Регіональна економіка. – 2008. – № 2 (48). – С. 12–24.

Отже, завданнями щодо реалізації пріоритетів ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва мають стати:

1. вироблення дієвих економічних механізмів державної підтримки розвитку агропромислового виробництва;
2. впровадження ринкових механізмів регулювання цін на аграрних ринках;
3. заохочення, у тому числі – з використанням змішаного інвестування, розвитку інфраструктурних елементів агропромислового ринку;
4. посилення антимонопольного контролю за цінами на матеріально-технічні ресурси, енергоносії та послуги, що надаються суб'єктам АПВ, з метою оптимізації їхніх витрат;
5. забезпечення доступності продуктів харчування у достатній кількості ;
6. поступове зростання розміру мінімальної заробітної плати, стипендій, пенсій та купівельної спроможності населення;
7. розроблення механізмів фінансово-економічного стимулювання вітчизняного агропромислового виробництва з використанням прогресивних систем кредитування, ціноутворення, тарифного регулювання, удосконалення податкового законодавства.

Лише тоді, коли держава буде встановлювати чіткі і реальні стратегічні орієнтири, цінова політика у сфері агропромислового виробництва зможе досягти поставленої мети: забезпечити високий рівень життя населення та уникнення збитків підприємств АПВ.

РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВІ МЕХАНІЗМИ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

4.1. Фінансово-економічний механізм стимулювання агропромислового виробництва та інституційна складова його функціонування

Україна протягом усіх років економічних трансформацій намагається налагодити відкрите ринкове господарювання з прискореним розвитком конкурентного середовища, у тому числі в агропромисловому виробництві. Ефективність такої системи господарювання багато у чому залежить від напрямів реалізації виробничо-збутового потенціалу. Необхідною умовою високої ефективності функціонування є конкурентоспроможність вітчизняних товаровиробників. Повною мірою це положення стосується підприємств АПВ, оскільки аграрна сфера втрачає стійкі конкурентні позиції щодо виробництва та споживання на агропродовольчому ринку.

Проблема конкурентоспроможності та формування конкурентних переваг агропромислового виробництва постала дуже гостро. Це пов'язано, з одного боку, з розвитком глобалізації, міжнародної інтеграції, внутрішньої міжгалузевої та зовнішньої торгівлі, з приєднанням України до СОТ. Водночас, в умовах загострення проблеми продовольчої безпеки та переважаючої збитковості агропромислового виробництва дедалі більшої актуальності набуває проблема формування конкурентних переваг підприємств АПВ, оскільки скоротились обсяги виробництва агропродовольчої продукції, а її якість є низькою. За таких умов проблема конкурентоспроможності агропромислового виробництва є досить актуальною та становить інтерес для дослідження.

З теорії економічного розвитку відомо, що фінансово-економічний механізм – це система основних важелів використання економічних законів, розв'язання суперечностей суспільного виробництва, реалізації власності, а також всебічного розви-

тку людини, створення системи стимулів, узгодження економічних інтересів населення. Двома найважливішими підсистемами фінансово-економічного механізму є ринкове саморегулювання та державне регулювання економіки. Ринкове саморегулювання дає можливість ефективно розподіляти ресурси, забезпечувати гнучкість і високий ступінь пристосування до змінюваних умов, вільно обирати і діяти споживачам і підприємцям, задовольняти різноманітні потреби та підвищувати якість продукції. Державне регулювання є організуючим і регулюючим впливом держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності. Основу сучасного аграрного ринку становить ринкове саморегулювання.

Агропродовольчий ринок є найважливішою частиною національного ринку, оскільки саме його продукція у першу чергу забезпечує існування суспільства. Кінцевою метою функціонування підприємств АПВ на ринку є забезпечення продовольчої безпеки держави, якій сьогодні загрожують спад виробництва сільськогосподарської продукції та низька купівельна спроможність населення.

У системі агропродовольчого ринку доцільно виокремити ринки сільськогосподарської продукції та продукції переробки. У межах кожного з них важливим завданням підприємств АПВ є досягнення стану конкурентоспроможності завдяки більш ефективному, ніж у конкурентів використанню конкурентних переваг.

Існують різні підходи до визначення суті й аналізу конкурентоспроможності. Власне вважаємо, що конкурентоспроможності можна досягти за умов, по-перше, якщо підприємство здатне завойовувати й утримувати конкурентні позиції на ринку, по-друге, якщо фінансові результати підприємства дозволяють йому залишатися на ринку і без певних конкурентних переваг перед конкурентами. Водночас існують різні підходи до визначення показників конкурентоспроможності. На нашу думку, більш об'єктивний результат дає застосування системи показників, розрахунок яких спрямований на кількісну оцінку конкурентоспроможності з використанням, передусім, показників ціни та собівартості.

Через зменшення площ і поголів'я тварин, недостатню трудову активність, низьку економічну заінтересованість, незабезпеченість матеріально-трудовими ресурсами, несвоєчасність розрахунків переробних і торговельних організацій, недосконалість державного регулювання цін та обсягів заготівель загальні обсяги агропромислового виробництва в Україні помітно зменшилися за період з 1990 по 2009 р. Так, дослідження динаміки поголів'я великої рогатої худоби засвідчило скорочення дійного поголів'я у 23,3 раза, а виробництво молока у розрахунку на душу населення менше на 44,2% порівняно з 1990 р.

Передумовою формування конкурентоспроможності є забезпечення функціонування підприємств АПВ у режимі прибутковості. Одним із шляхів підвищення прибутковості є збільшення цін реалізації та зниження показника собівартості. Причому більший ефект досягається при поєднанні цих двох чинників. Прямуючи до прибутковості, різні суб'єкти по-різному використовують можливості формування конкурентних переваг зі зменшенням собівартості та підвищенням цін реалізації.

До заходів зниження собівартості та збільшення цін реалізації в агропромисловому виробництві можна віднести: підвищення продуктивності й поліпшення якості продукції; якнайповніше завантаження виробничих потужностей підприємств; зменшення транспортних витрат на одиницю продукції; застосування на підприємствах АПВ енерго- та ресурсозберігаючих технологій.

Розглядаючи процес формування конкурентоспроможності за певними показниками, слід відмітити, що підприємства АПВ можуть знижувати ціну з метою перемоги конкурентів, але лідери в конкурентних перегонах не тільки не знижують ціну, а, навпаки, за рахунок якісних характеристик молока, яке реалізується, визначають вищу ціну.

Тобто, прибутковість і конкурентоспроможність підприємств АПВ можна забезпечити за рахунок використання їхніх внутрішніх і зовнішніх резервів, спрямованих на зменшення собівартості продукції та підвищення цін реалізації як у сільськогосподарському виробництві, так і у переробній промисловості.

Нині центральна складова конкурентоспроможності – науково-технічна, конкретно втілюється в новому або вдосконаленому продукті, нових технологіях – виробничих і управлінських, що відповідають новітнім досягненням світового науково-технічного прогресу¹. Конкурентоспроможність є індикатором ефективного відродження агропромислового виробництва України, його входження у світове господарство як рівноправного в економічному і науково-технічному та інноваційному відношенні партнера. У ній відбивається прогрес у науці, техніці, технологіях, організації виробництва і збуту аграрної продукції.

У словнику іноземних слів – конкуренція (суперництво) на якому-небудь поприщі між окремими особами, зацікавленими у досягненні однієї і тієї ж мети². У тлумачному словнику конкуренція визначається як боротьба за досягнення найвищих вигод³. А. Сміт писав про те, що конкуренція – це свого роду „поведінкова” категорія, що означає суперництво індивідуальних продавців і покупців на ринку за вигідніші умови продажу і купівлі⁴.

„Поведінкове” трактування конкуренції набуло значного поширення у працях німецького економіста Л. Абботт. Широко ця точка зору представлена й у вітчизняних джерелах⁵, включаючи Велику Радянську енциклопедію⁶. Нині ряд дослідників дотримуються точки зору про те, що конкуренція між підприємствами існує тільки за умови, що жоден із суб'єктів ринкових відносин не має монопольної здатності при встановленні ціни та реалі-

¹ Кормнов Ю. Ориентация экономики на конкурентоспособность. // Экономист. – 1997. – № 1. – С. 25.

² Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1984 – 1600 с.

³ Борисов А. Б. Большой экономический словарь / А. Б. Борисов. – М.: Книжный мир, 2001. – 895 с.

⁴ Там само.

⁵ Гудзь Е. Е. Повышение конкурентоспособности АПК Украины с помощью интеграционных процессов: финансовый механизм / Е. Е. Гудзь : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. „Экономический рост Республики Беларусь: глобализация, инновационность, устойчивость”. – Минск: БГЭУ. – 2009. – Т. 2. – 367 с. – С. 11–12.

⁶ Большая советская энциклопедия. Т. 9. / Гл. ред. А.М. Прохоров – 3-е издание. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969. – 513 с.

зації кількості товару на ринку Йозеф Шумпетер стверджував, що з погляду економічного зростання конкуренція є суперництвом старого з новим.

Тобто конкуренція впливає на життєздатність фірми та її основу⁷. Вона притаманна товарному виробництву як боротьба між підприємцями на ринку за вигідніші умови виробництва та збуту продукції, одержання найвищої прибутку. Сучасні економічні процеси в агропромисловому виробництві України, перспективи його конкурентоспроможності в українському суспільстві досить неоднозначно оцінюються⁸, що переконливо підтверджує складний характер трансформаційних перетворень і траєкторії їхнього поступу. З одного боку, сільське господарство в кризових умовах виявилось єдиним стійким сегментом економіки (виробництво обсягів продукції за 2009 р. – 104 млрд грн, що на 0,1% більше ніж у 2008 р.), який підтримував розвиток національної економіки у 2008 – 2009 рр.⁹

Позитивної динаміки виробничих трендів сільського господарства в 2009 р., передусім, досягнуто завдяки збільшенню виробництва м'ясної продукції. Обсяги тваринництва за рік зросли на 4,2 %, переважно за рахунок збільшення поголів'я свиней та птиці. При цьому спостерігається тенденція до зниження поголів'я великої рогатої худоби, зокрема корів. Рослинництво стримувало динаміку розвитку галузі (обсяги виробництва за рік знизилися на 2,4 %). Хоча у 2009 р. зібрано 46,0 млн т зернових куль-

⁷ Шумпетер И. Теория экономического развития / Шумпетер И. – М.: Прогресс, 1992. – 254 с.

⁸ Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко та ін.; за ред. П. І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.; Дем'яненко М. Я. Оцінка кредитоспроможності агроформувань (теорія та практика) : моногр. / М. Я. Дем'яненко, О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 302 с.; Гудзь Е. Е. Повышение конкурентоспособности АПК Украины с помощью интеграционных процессов: финансовый механизм / Е. Е. Гудзь : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. „Экономический рост Республики Беларусь: глобализация, инновационность, устойчивость”. – Минск: БГЭУ. – 2009. – Т. 2. – 367 с. – С. 11–12; Ринкова трансформація економіки АПК: Кол. монографія у 4 ч. / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. – Ч.3: Фінансово-кредитна система. – К.: ІАЕ, 2002. – 477 с.

⁹ Офіційний сайт Державної служби статистики України : www.ukrstat.gov.ua.

тур, що менше минулорічного врожаю (53,3 млн т), що є досить показовим.

Серед провідних чинників, які сприяли нарощуванню темпів виробництва сільськогосподарської продукції, було, крім державної підтримки, рішення банків щодо пролонгації кредитів, залучених підприємствами агропромислового комплексу в минулі роки й надання нових кредитів. Натомість, обсяги кредитування банками підприємств агропромислового комплексу в 2009 р. зменшилися порівняно з 2008 р.

Так, у 2009 р. підприємства АПВ залучили кредитів в обсязі лише 5,8 млрд грн, що майже в 3,5 раза менше, ніж у 2008 р. Але, навіть у до кризовому 2007 р. на одиницю площі продуктивних земель вироблялося продукції сільського господарства на 37 %, а на душу населення на 32% менше, ніж у 1990 р.

Урожайність зернових і зернобобових в Україні становить 85 % від середньосвітового рівня, а це вдвічі нижче, ніж у розвинутих країнах. Великі комплекси з виробництва яловичини і свинини майже повсюдно припинили свою роботу. Помітна частина виробництва свинини та яловичини перейшла в особисті селянські господарства, де переважають ручна праця, сезонне виробництво і незбалансована годівля.

Понад 50% продукції сільського господарства виробляють дрібні господарства населення. Нині повсюдно спостерігається низька економічна ефективність підприємств АПВ, звуження сфери їх економічної діяльності, поширення монокультуризації, недотримання сівозмін, формування нестійких і несприятливих агроландшафтів, екологодеструктивний тиск на земельні ресурси і навколишнє природне середовище, вимушений імпорт продовольчого зерна після активного його експорту, великі виробничі витрати, злет фінансових ризиків, зниження фінансової стійкості, втрата платоспроможності, спустошення і занепад сільських територій (частка безлюдних і деградуючих сіл перевищує 40%), неймовірна бідність сільського населення. За даними останньої агрохімічної паспортизації середній вміст гумусу в ґрунтах України становив 3,15%, у тому числі на Поліссі – 2,18, в Лісостепу – 3,21, Степу – 3,46%, що значно менше від оптимальних парамет-

рів вмісту гумусу, які складають відповідно для цих зон 2,6; 4,3 і 4,3%.

За останні 20 років середньозважений показник вмісту гумусу зменшився в середньому по Україні на 0,5%, причому найінтенсивніше виснажені ґрунти зони Степу. Внесення органічних добрив згідно з статистичними даними скоротилося з 257 млн т у 1990 р. до 10,4 млн т у 2009 р., або майже у 25 разів, що створює суттєву загрозу для збереження родючості ґрунтів. Мінеральних добрив внесено 4,2 млн та 887 тис. т відповідно, або в 4,8 раза менше.

Площа удобрених земель мінеральними добривами в 2009 р. становила 63% від загальної посівної площі країни, а органічними – лише 2,5%. Зрозуміло, що процеси світової фінансової та економічної кризи відчутно позначилися на стані агропромислового виробництва України. Водночас, на наше переконання, немає підстав вважати зовнішній фактор основним. Несприятливі процеси на світових ринках показали прорахунки в проведенні аграрної реформи протягом останніх років.

Очевидно, пояснення цього слід шукати в самому сценарії реформування села. Здійснення глибоких перетворень агропромислового виробництва було викликано необхідністю розширення виробництва і поліпшення галузевого балансу. Після реформування новостворені агроформування мали розміри від 1 до 5 тис. га, а середній розмір фермерських господарств становив 92,1 га.

Таким чином, використовуючи 42,4% сільськогосподарських угідь, вони виробляють понад 50% валової продукції сільськогосподарства, але їхній фінансовий стан характеризується низькими і нестабільними темпами розвитку, оскільки близько половини з них працює збитково. Специфіка функціонування агроформувань України полягає в тому, що лівова їх частка орендує землю у великої кількості власників (91,2% сільськогосподарських угідь взято агроформуваннями в оренду), оскільки, в результаті реформ відбулися процеси ділення угідь на дрібні частки.

Це суттєво впливає на фінансовий стан агро формувань, передусім завдячуючи істотним орендним виплатам. Обсяг продукції сільськогосподарства, виданий пайовикам в рахунок оренд-

ної плати за земельно-майнові паї в 2000–2008 рр. становив майже 6,6%. Витрати на такі цілі досягали понад 10% виручки і понад 14% всіх сукупних витрат агроформувань. Крім того, ціни на товари і послуги виробничого призначення для сільського господарства збільшилися в 9,4 раза. Не сприяє нарощуванню виробництва та фінансовому оздоровленню агроформувань чинна система оподаткування.

Співвідношення прибутку і податків становило 2,76–7,48%, а частка податків у виробничих витратах – 6,9–8,3%. Оподаткування досягло такого рівня, який робить сільське господарство не вигідною сферою вкладення капіталу, затримує структурну перебудову, тиск податкового навантаження різко збільшився.

Існуюча система оподаткування суб'єктів аграрної сфери регулює лише виробничу функцію сільських територій та сільського населення на шкоду всім іншим. Тому деградація сільського господарства на більшій частині території України нині є закономірним наслідком невваженої, однобічної орієнтації на збільшення поточних доходів бюджетів усіх рівнів.

Система оподаткування суб'єктів аграрної сфери не повинна виконувати деструктивну, руйнівну і гальмівну функцію щодо розвитку сільськогосподарського виробництва, натомість ринковими методами вона повинна сприяти наближенню за якістю та ціною вітчизняної продукції з кращих світових аналогів. Також зменшено фінансову підтримку суб'єктів аграрної сфери на 88,3 грн у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, при постійному коливанні їх обсягів від 1,3 млрд грн у 2003 р. до 7,1 млрд грн у 2008 р. та невідповідності необхідного рівня, причому фінансова підтримка переважно була зорієнтована на поточне споживання. Таким чином, аграрні трансформації, що здійснювалися за невмотивованим курсом і міфічним сценарієм, не досягли бажаних результатів, вони майже повністю зруйнували матеріально-виробничу, організаційну, управлінську структуру господарств, не сприяли їх модернізації та адаптації до якісно нових вимог ринкової економіки.

Зруйновано інфраструктуру села, не працюють численні установи культури, освіти, охорони здоров'я, а наслідки їх діяльності заклали фундамент для знищення можливості відтворення й

розвитку аграрного потенціалу в Україні. Історія розвитку світового сільського господарства переконливо демонструє, що в цій галузі вже давно простежується тенденція до інтеграції виробництва, формою прояву якої стало зменшення кількості фермерських господарств і зростання розміру землекористування та обсягів виробництва.

Світові тенденції в розвитку інтеграційних процесів із подальшою концентрацією виробництва не оминули стороною й українську аграрну сферу. Нині 1,3% всіх господарств – надвеликі агрохолдинги (понад 20 тис. га), які мають у користуванні близько 20% сільськогосподарських угідь. Вони ведуть високоінтенсивне і високо механізоване виробництво з обмеженою кількістю робочої сили, віддаючи перевагу мобільним бригадам найманих працівників, ігноруючи місцевих селян і реєструючись переважно у великих містах. Проблеми конкурентоспроможності агропромислового виробництва України виявляються в наступному: відмінність інтересів і розбіжність позицій селян, держави, вчених і підприємців щодо цілей і механізмів розвитку; відсутність чітких планів і розуміння траєкторії розвитку. Критичне осмислення цих проблем розкриває як складність визначення нової траєкторії аграрного курсу, так і неможливість швидкого однозначного і простого їх вирішення.

Ситуація ускладнюється й тим, що, з одного боку, необхідно забезпечити продовольчу безпеку, наповнити бюджет, а з іншого – наріжним каменем нової траєкторії аграрного курсу має бути забезпечення стійкого, поступового відродження аграрної сфери, з її переходом на досконаліші технології за сучасних форм ведення виробництва, на базі нових цінностей та ідей, якісно нових вимірів і підходів, адекватних ринковим змінам і викликам сьогодення.

У жорстких умовах глобальної конкуренції у кризовий та післякризовий період найбільший внесок у зростання може забезпечити тільки здатність аграрної сфери створювати і швидко впроваджувати технологічні інновації, створені як у країні, так і залучені завдяки міжнародній інтеграції.

Основними причинами втрати конкурентоспроможності агропромислового виробництва є: погіршення факторних параме-

трів; втрата тиску покупців через їх низьку платоспроможність; старіння технологій; гальмування темпів інвестицій; втрата підприємствами АПВ швидкої адаптації; перекоси та значні спотворення внутрішньої конкуренції.

Без зміни макроекономічної ситуації в Україні подолання неконкурентоспроможності значною частиною підприємств уявляється малоімовірним¹⁰. Проте, щоб змінити старі переваги або додати нові, замислюються тільки тоді, коли від старих переваг вже нічого не залишилось¹¹. Таким чином, у період переходу до ринкової економіки конкуренція повинна сприяти активізації інвестиційної діяльності, інтенсивному розвитку аграрної сфери, забезпечувати прискорене впровадження науково-технічного прогресу у виробництво, боротися з монополією, оскільки конкуренція – головний фактор сприйнятливості суб'єктів господарювання до технічних новинок; вона змушує постійно шукати і знаходити нові види продуктів і послуг, які можуть задовольняти потреби ринку; стимулює використання найефективніших способів виробництва.

Створювати ж умови для виникнення й підтримки конкурентних переваг агропромислового виробництва в цілому, тобто розвивати всі детермінанти „національного ромбу”, – найголовніше завдання держави. Державна програма має бути зорієнтована на вирішення трьох стрижневих проблем: створення сприятливих передумов досягнення конкурентних переваг в усіх детермінантах „національного ромбу”; пошук і підтримка потенційно конкурентоспроможних підгалузей і підприємств АПВ; забезпечення процесу раціонального використання коштів державного бюджету на поетапне перетворення цих підгалузей у такі, що мають реальні конкурентні переваги.

Нині актуальною є проблема подальшого удосконалення фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку вітчизняного агропромислового виробництва і способів його використання в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів.

¹⁰ Вольский А. Н. Индустриальная, инновационная и инвестиционная независимость / А. Н. Вольский // Экономист. – 1999. – № 4. – С. 34.

¹¹ Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / И. Ансофф. – СПб.: ПИТЕР, 1999. – 423 с.

Практика функціонування аграрного сектору економіки України за роки незалежності – переконливий доказ того, що як успіхи, так і невдачі в його розвитку великою мірою визначаються фінансово-економічним механізмом стимулювання розвитку агропромислового виробництва, його досконалістю й ефективністю застосування. В Україні фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва в умовах якісних перетворень перехідного періоду не використовувався належним чином, про що свідчать, зокрема, результати господарювання починаючи з 1991 року.

При використанні найважливіших і найактивніших елементів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва (фінансово-економічних важелів і фінансово-економічних методів – цін, податків, інвестицій, облікових кредитних ставок і, відповідно, оподаткування, інвестування, кредитування) не були враховані її особливості та специфіка трансформаційного періоду. Диспаритет цін, надмірні податкові платежі, необґрунтовано високі облікові кредитні й неконтрольовані процентні ставки, за якими банки надавали суб'єктам аграрної сфери кредити, відсутність відповідного правового захисту іноземних і вітчизняних інвестицій – все це гальмувало економічний поступ. Отже, фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва України потребує подальшого удосконалення з урахуванням потреб інтеграційних процесів.

Йдеться не лише про потребу змінювати способи реалізації основних засад цього механізму у практичній діяльності, але й про потребу теоретичних узагальнень з даної проблематики відповідно до викликів і запитів сьогодення.

Водночас, аналіз наукових літературних джерел із цієї проблеми показав наявність значних розбіжностей у визначенні сутності фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва України, що полягають у різному тлумаченні окремими авторами змісту цього поняття: чи розглядається він як форма реалізації економічної політики, або як окрема фінансово-економічна категорія, чи як методи або й навіть інструменти фінансово-економічного впливу.

В умовах трансформації фінансово-економічних відносин багато аспектів цієї важливої проблеми вимагають подальших поглиблених досліджень з метою пошуку шляхів оптимального їх вирішення.

Критичний огляд існуючих наукових розробок виявив, що питанням змісту дефініції „фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва” присвячено чимало наукових публікацій, але єдності у підходах її визначення серед науковців не спостерігається.

Ще на початку 80-х років минулого століття В.С. Пашковський зазначав, що використання економістами терміна “механізм” безпосередньо пов’язане із системним підходом до аналізу економіки і фінансів¹². Нині в економічній літературі існують два основних підходи або напрями до розуміння цього поняття. За першим напрямом механізм – це організація, налагодження роботи економіки і фінансів¹³. Отже, механізм є важливою складовою виробничого і фінансового менеджменту.

Другий підхід – це розуміння механізму як засобу зовнішнього впливу держави і підприємств на економіку та суспільство¹⁴. Саме цей підхід, на нашу думку, заслуговує на пильну увагу, оскільки економіка не може успішно розвиватися без втручання держави; управління господарством неможливе без відповідного механізму; без адекватного (високим цілям і завданням) механізму не можна вивести національну економіку “на траєкторію сталого розвитку”¹⁵. В економіці діють такі механізми: господарський, фінансово-економічний, кредитний, валютний, ціновий, ринковий, грошовий, організаційний, координаційний, бюджетний, мотиваційний, страховий тощо. Термін “механізм” запозичений із

¹² Пашковский В. С. Кредитно-расчётный механизм в системе управления отраслью / Пашковский В. С. – М.: Финансы, 1980. – 144 с.

¹³ Львовчкін С. В. Фінансовий механізм макроекономічного регулювання / С. В. Львовчкін // Фінанси України. – 2000. – № 12. – С. 25–33.

¹⁴ Опарін В. М. Фінанси (загальна теорія): навч. посіб. / В. М. Опарін. – К.: КНЕУ, 1999. – 164 с.

¹⁵ Україна: Поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України: 2000 рік // Уряд. кур’єр. – 2000. – 23 лют. – С. 8.

природничих наук (механіки), де його розуміють як систему частин, вузлів і деталей, яку застосовують для передавання різних форм руху. У природничих і технічних науках поняття “механізм” означає “внутрішню будову, систему чого-небудь”¹⁶, “машинний пристрій”¹⁷. В економічній теорії поняття механізму використовують у переносному значенні – “як внутрішня будова, як система функціонування, як апарат виду діяльності”¹⁸. В економічній літературі розглядають різні види механізмів, однак базовим поняттям є господарський механізм.

Провідне місце в структурі господарського механізму займає фінансово-економічний механізм¹⁹, тому що він є: основою індикативного планування; базою ціноутворення; підставою для змін у фінансовому праві. Фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва, таким чином, – це органічна частина механізму господарського, тому його дослідження й удосконалення вимагає системного підходу.

Наприклад, не можна вдосконалювати окремі елементи фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва без урахування механізму ціноутворення. Зміна організаційної структури господарського механізму неминуче зумовлює кількісні та якісні зміни у фінансово-економічному механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва.

На макрорівні фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва є складовою частиною єдиної фінансово-економічної системи, яка охоплює: сферу економіки та фінансів на макро- і мікрорівні (об’єкт фінансово-економічної системи); сукупність фінансово-економічних органів та інститутів (суб’єкт фінансово-економічної системи);

¹⁶ Словарь русского языка. Т. II. – М.: Изд.-во Русский язык, 1983. – 752 с.

¹⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. II / Даль В. – М.: Гос. изд.-во иностранных и национальных словарей, 1955. – 780 с.

¹⁸ Никольский П. С. Финансы в системе хозяйственного механизма управления промышленностью / П. С. Никольский. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 128 с.

¹⁹ Економічна енциклопедія. У 3-х т. Т. 3. – К.: Академія, Тернопіль: Академія народного господарства. – 2002. – 952 с.

фінансово-економічний механізму (засіб взаємодії суб'єкта й об'єкта фінансової системи). Фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва стимулює весь процес відтворення: виробництво, розподіл, обмін і споживання. Він покликаний забезпечити найсприятливіші умови дії об'єктивних економічних законів.

Усі елементи фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва повинні бути конкретними, дієвими, погодженими в єдиній системі. Його не можна тлумачити тільки з позиції об'єктивних чинників, оскільки є суттєва відмінність у складі, змісті й характері механізму дії економічних законів і механізму їхнього використання.

Вважаємо, що фінанси як об'єктивна економічна категорія належать до механізму дії економічних законів. Фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва створюють суб'єкти фінансово-економічної системи для реалізації фінансово-економічної політики. Відповідно, при розробці фінансово-економічної політики необхідно враховувати дію об'єктивних економічних законів і закономірностей. Розглянемо деякі визначення фінансового механізму, що розглядаються в економічній літературі в останні роки.

„Сукупність фінансових важелів із притаманними їм особливими методами практичного застосування утворює фінансовий механізм впливу на суспільне виробництво”²⁰. „Фінансовий механізм – це складова частина господарського механізму, сукупність фінансових стимулів, важелів, інструментів, форм і способів регулювання економічних процесів і відносин. Фінансовий механізм включає передусім ціни, податки, мита, пільги, штрафи, санкції, дотації, субсидії, банківський кредитний і депозитний процент, облікову ставку, тарифи”²¹. „Фінансовий механізм – це сукупність методів та форм, інструментів і важелів впливу на

²⁰ Финансовый механизм воздействия на производство. – М.: Финансы, 1972. – 240 с.

²¹ Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – 2-е изд., исправл. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 478 с.

економічний та соціальний розвиток суспільства в процесі здійснення розподільчих і перерозподільчих фінансових відносин”²². „Фінансовий механізм – це сукупність конкретних форм і методів забезпечення розподільчих і перерозподільчих відносин, утворення доходів, фондів грошових коштів”²³. „Фінансовий механізм – це сукупність форм, методів і важелів планового управління фінансовими відносинами, пов’язаними з плануванням фінансів, утворенням, розподілом і використанням грошових доходів, нагромадженням фондів, із системою фінансування витратків”²⁴. „Фінансовий механізм підприємства – це система управління фінансовими відносинами підприємства через фінансові важелі за допомогою фінансових методів”²⁵.

Найбільшою вадою вітчизняних і зарубіжних дослідників у визначенні поняття фінансового механізму є відсутність його тісного взаємозв’язку з фінансово-економічною політикою та брак окремих або й цілих груп елементів. Так, деякі економісти у визначеннях не враховують такий важливий елемент, як фінансовий важіль. Інші у тлумаченні фінансового механізму використовують тільки фінансові важелі та не згадують про фінансово-економічні методи.

Ще інші взагалі не згадують фінансових важелів і фінансово-економічних методів та замінюють їх “системою управління фінансами”. Дехто ув’язує систему управління фінансами лише з використанням фінансових методів. Крім того, в наведених визначеннях фінансового механізму немає згадки про джерела забезпечення використання фінансово-економічних методів і фінансових важелів, а саме: правового, нормативного й інформа-

²² Теория финансов: учеб. пособ. / Н. Е. Заяц, М. К. Фисенко, Т. Е. Бондарь и др. – 2-е изд., стереотип. – Мн.: Высш. шк., 1998. – 368 с.

²³ Кириленко О. П. Формування інституту місцевих фінансів і місцевих бюджетів України / О. П. Кириленко // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту імені В. Гнатюка. Серія економічна. Вип. 8. – 2001. – С. 76–81.

²⁴ Никольский П. С. Финансы в системе хозяйственного механизма управления промышленностью / П. С. Никольский. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 127 с.

²⁵ Шеремет А. Д. Финансы предприятий: учеб. пособ. / А. Д. Шеремет, Р. С. Сайфулин. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 342 с.

ційного. Без цього наміри застосувати передові фінансові важелі та фінансово-економічні методи приречені на провал. Прикладом є практика господарювання суб'єктів аграрного сектору впродовж років незалежності нашої країни.

Починаючи з 2000 року в Україні діє тенденція до зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, темпи якої останнім часом загальмувалися. Трансформаційна криза суттєво зменшила обсяги сільськогосподарського виробництва в Україні. У 2007 р. на одиницю площі продуктивних земель виробляли продукції сільськогосподарства на 37%, а на душу населення – на 32% менше, ніж у 1990 р.

У 2007 р. обсяги аграрного виробництва були майже на 40% меншими рівня 1990 р., а показник середньодушового продовольчого споживання відповідно поступався майже на чверть. Нині пересічний громадянин України споживає продовольства майже на третину менше норм продовольчого споживання розвинутих країн, витрачаючи на продовольчі потреби в 3-4 рази більшу частку свого сімейного бюджету. Водночас, за 2001–2007 рр. кількість підприємств, які мають у власності й оренді понад 10 тис. га сільськогосподарських угідь, збільшилася в 2,6 рази, а загальна площа цих угідь у них – майже у 3,3 рази. Відтак, ці надвеликі агрофірми (середній розмір понад 20 тис. га), що становлять 1,3% усіх підприємств, розпоряджаються 13,6% сільськогосподарських угідь.

Особливо стрімко розширилися посіви ріпаку порівняно з 1990 р. – у 10 разів, сої – у понад 7 разів, частка соняшнику – більш як удвічі. Частка соняшнику в структурі загальної посівної площі досягає в середньому 14–15%. Проте, за нашими розрахунками, частка його в структурі посівної площі сільськогосподарських підприємств, які займалися вирощуванням цієї культури (41%), перевищувала третину, що значно – майже втричі – перевищує раціональну частку (10–12%).

Часто орендарі кілька років підряд висівають соняшник і ріпак на одному й тому ж полі, перетворюючи родючі землі в безплідну субстанцію. Очевидним є те, що розширення площ комерційно привабливих культур відбулося переважно за рахунок

скорочення площ під кормовими культурами. У 2008 р., за даними Міністерства аграрної політики України, соняшник посіяно на площі 4,1 млн га (на 14% більше, ніж у 2007 р.), ріпак – 1,5 млн га (на 64% більше). Урожайність зернових і зернобобових в Україні становить 85% середньосвітового рівня та, принаймні, вдвічі нижча, ніж у розвинених країнах, у тому числі й Франції, яка має схожі погодно-кліматичні умови.

Основними стримувальними чинниками сільського розвитку нині є:

1. погіршення доступу сільського населення до базових послуг;

2. слабка інституціональна забезпеченість: недостатній рівень людського і соціального капіталу сільських громад; слабкість місцевого самоврядування на сільських територіях (у т. ч. його фінансової й організаційної бази); практична відсутність національної системи управління сільським розвитком;

3. звуженість сфери економічної діяльності в сільській місцевості, що спричиняє низький рівень продуктивної зайнятості й трудову міграцію населення. Практично для кожного другого зайнятого сільського жителя єдиним місцем прикладання праці є неформальний сектор економіки, передусім особисте селянське господарство. Останнє ж через техніко-технологічну відсталість і фактичну виключеність із системи регульованого (в різний спосіб підтримуваного) сільськогосподарського виробництва неприйнятне як сфера діяльності для осіб активного працездатного віку;

4. бідність сільського населення – рівень його добробуту залишається загалом нижчим, ніж у докризовий період (1990 р.), і порівняно з міськими жителями. У 2007 р. частка витрат на харчування в структурі сукупних витрат сільських домогосподарств становила 59,3%, міських – 54,3%; частка осіб, які одержували загальні доходи нижче прожиткового мінімуму у сільській місцевості, – 37,5, у міських поселеннях – 25,4%. Низький рівень платоспроможного попиту, в свою чергу, є однією з причин занепаду сфери обслуговування.

Як переконують результати дослідження поняття фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва невіддільне від фінансово-економічної політики. Якою є фінансово-економічна політика, такою є і функція механізму її реалізації. Отже, фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва – це система визначених фінансово-економічною політикою фінансово-економічних методів і фінансових важелів, які використовують у своїй діяльності держава й підприємства за відповідного правового, нормативного та інформаційного їх забезпечення²⁶. Потреба в повноцінному використанні багатофункціональної природи сільського господарства і села в інтересах суспільства спонукатиме до необхідності:

засобами регуляторної політики формувати сприятливі умови для створення і функціонування малих підприємств у сільській місцевості в позааграрних видах діяльності;

у процесі реалізації аграрної політики спрямовувати дедалі більшу частину державної підтримки аграрного сектору на розвиток конкурентоспроможного малого й середнього підприємництва в сільському господарстві, нарощування людського капіталу аграрного сектору, диверсифікацію доходів виробників сільсько-господарської продукції, підтримку екологічних заходів і природоохоронної діяльності;

у процесі вдосконалення міжбюджетних відносин забезпечити наповнюваність місцевих бюджетів податковими надходженнями, достатніми для повноцінного виконання на сільських територіях основних функцій самоврядування;

у межах регіональної політики забезпечувати випереджувальний розвиток сільської інженерної та соціальної інфраструктури;

на всіх рівнях організації суспільства цілеспрямовано формувати сприятливе інституційне середовище сільського розвитку, в тому числі створювати умови для того, щоб сільські жителі

²⁶ Ковалюк О. М. Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики): монографія / О. М. Ковалюк. – Львів: Видавничий центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2002. – 396 с.

активніше використовували право голосу при розв'язанні проблем своїх громад і прийнятті загальнодержавних рішень.

У ситуації, що склалася, для суттєвого гальмування темпів інфляції на продовольчому ринку необхідно:

останнім часом у кінцевих цінах продовольчого споживання абсолютно і відносно зростає частка непрямих податків, що означає збільшення податкового тягара для найменш забезпечених верств населення. Потрібне удосконалення податкової системи як щодо пропорцій прямого й непрямих оподаткування, так і щодо розподілу непрямих податків за товарними групами. Доцільно звести до мінімуму податкову складову у споживчій ціні товарів першої життєвої необхідності – неелітарного продовольства та ліків;

стримувати зростання цін виробників сільськогосподарської сировини і продовольства, яке викликане інфляцією витрат. Для цього державну підтримку сільського господарства слід переорієнтувати з методів, які збільшують прибутки агровиробників за рахунок зростання виручки (цінові надбавки й дотації), на методи, що забезпечують зростання прибутків шляхом здешевлення виробничих витрат. Прикладом такого механізму стримування інфляції витрат є державна програма здешевлення кредитних ресурсів, що надходять в агросферу. Такий механізм варто поширювати на всю сукупність цін придбання товарів і послуг для сільського господарства;

високі темпи інфляції на продовольчому ринку найбільш небезпечні для малодохідних соціальних груп із високою часткою продовольчих витрат у сімейних бюджетах. Апробованим світовою практикою методом соціального захисту таких груп повинно стати запровадження державної програми адресної продовольчої допомоги. Світовий досвід реалізації таких програм свідчить про їхню ефективність і політичну популярність. Крім того, цей напрям соціальної політики одночасно є важливим важелем підтримки агропродовольчих виробників.

Таким чином, фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва не можна тлумачити тільки з позиції об'єктивних чинників, оскільки є суттєва

відмінність у складі, змісті й характері механізму дії економічних законів та особливостей їхнього використання. Вважаємо, що фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва створюють суб'єкти фінансової системи для реалізації фінансово-економічної політики. Відповідно, при розробці фінансово-економічної політики необхідно враховувати дію об'єктивних економічних законів і закономірностей. Крім того, фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва має бути ефективним.

Діагностика фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва як комплексне економічне дослідження вважається складовою частиною механізму управління, яке визначає, зокрема, напрями, структуру, цінову, інвестиційну, інноваційну політику тощо. На переконання О. Скібіцького, проведення діагностики потребує використання певної сукупності інформації внутрішнього та зовнішнього характеру стосовно результатів і перспектив фінансово-економічного контуру агропромислового виробництва. Можливість формування та якісні ознаки інформаційної бази дослідження визнаються вагомими чинниками, оскільки доступ до певних джерел інформації зумовлює повноту та достовірність інформації, вибір методів дослідження, коректність діагностичного висновку²⁷.

Набір діагностичних показників не має бути широким, оскільки це значно ускладнить розрахунки, збільшить час проведення діагностики, спричинить наявність математичної погрішності, а отже, приведе до викривлених висновків. Іншою великою проблемою сьогодення можна вважати пошук необхідної об'єктивної економічної інформації²⁸.

Відібрані для діагностики фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва критерії, індикатори та показники повинні відповідати наступним

²⁷ Скібіцький О. М. Антикризисный менеджмент: навч. посіб. / Скібіцький О. М. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.

²⁸ Зубкова А. В. Приемы антикризисного менеджмента (практическое пособие для бизнесменов и студентов) / А. В. Зубкова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2008. – 398 с. (Высшее образование).

вимогам. Вони мають бути: достовірні й детальні – правдиво відображати реальний фінансово-економічний стан агропромислового виробництва; специфічні – відображати специфіку функціонування агропромислового виробництва; масштабні – характеризувати всі функціональні його напрями; порівнянні, тобто узяті за один і той же період часу; не повторювати один одного²⁹. При діагностиці фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва особливу увагу слід приділити коливанню показників у часі.

Діагностика поточного стану агропромислового виробництва безумовно необхідна і досить достовірна, але її результати значимі в короткому тимчасовому інтервалі. В ідеалі, крім діагностики фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, необхідно займатися моніторингом, тобто відстежуванням зміни фінансових та економічних показників (особливо тих, що характеризують фінансову забезпеченість агропромислового виробництва протягом тривалого періоду).

Наприклад, систематичний моніторинг бухгалтерської звітності дає змогу вчасно зосередити увагу на насторожуючих змінах в основних статтях балансу (передусім у доходах) або різких змінах його структури (передусім, на користь пасивів). Моніторинг здійснюється методом сканування економічного простору. Скануванням є систематичне повторення моментної діагностики певних ознак і характеристик. Наприклад, доцільно щомісяця розраховувати показники рентабельності та прибутковості, ліквідності активів і порівнювати їх із певними сигнальними орієнтирами й індикаторами.

Сканування дає можливість відокремити сигнали кризи агропромислового виробництва від так званих „фонових шумів” – коливань значень окремих фінансово-економічних показників у певних межах з об’єктивних причин (коливання значень показни-

²⁹ Зубкова А. В. Приемы антикризисного менеджмента (практическое пособие для бизнесменов и студентов) / А. В. Зубкова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2008. – 397с. – (Высшее образование).

ка рентабельності продажів може бути пов'язано з дією сезонного чинника або національних і релігійних особливостей покупців).

Так, у період дії мусульманського рамадану, коли усі мусульмани дотримуються посту, попит на сільськогосподарську продукцію в арабських країнах суттєво знижується. Подібні коливання не спричиняють за собою виникнення кризового стану з експортом продовольства вітчизняними підприємствами АПВ, а є прогнозованими і очікуваними.

Діагностику фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва доцільно здійснювати за такими основними етапами: створення інформаційної бази дослідження, збір інформації та оцінка її вірогідності на підставі аналізу економічної політики, даних управлінського, податкового та бухгалтерського обліку; вивчення базових параметрів функціонування агропромислового виробництва; визначення об'єктів спостереження „кризового поля”, що створює небезпеки для функціонування агропромислового виробництва; формування системи індикаторів оцінки загроз функціонуванню агропромислового виробництва; переведення типових форм бухгалтерської звітності в аналітичну форму, розрахунки і групування показників за основними напрямками економічної діагностики; оцінка динаміки валюти та структури балансу, інших фінансових звітів і динаміки показників; оцінка окремих напрямів розвитку агропромислового виробництва, що здійснюється стандартними методами; оцінка і зміна груп показників за досліджуваний період; виявлення взаємозв'язків між основними досліджуваними показниками й інтерпретація результатів; підготовка висновків, визначення вузьких місць і пошук резервів, попередня оцінка масштабів фінансово-економічних проблем щодо функціонування агропромислового виробництва та визначення ключових аспектів його розвитку для поглибленого діагностування та прогнозування.

Згідно з попереднім оглядом статистичної, бухгалтерської, фінансової звітності оцінюють тенденції зміни основних показників агропромислового виробництва, якісну модифікація майбутнього контуру агропромислового виробництва, перевіряють правильність заповнення граф, наявність усіх необхідних форм і додатків, валюти балансу і всі проміжні підсумки.

У державах з ринковою економікою показники прибутку, виробленої та реалізованої продукції, середньорічної (квартальної) вартості майна використовують для характеристики ділової активності керівництва підприємства. Для зарубіжних підприємств АПВ такі показники розробляють фінансові, податкові служби, а також різні підприємницькі спілки та спеціалізовані організації. В СНД такі показники поки що розробляють на замовлення окремих підприємств і відомств³⁰.

За різними оцінками, для забезпечення виробничого процесу, адекватного сучасному потенціалу агропромислового виробництва, перманентний дефіцит обігових коштів у рослинництві становить 45–60 млрд грн, у тваринництві – 40–45 млрд грн³¹. Розрахунки підтверджують, що фінансування виробничої й інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств здійснюється на 75–80% за рахунок власних джерел, на 6–9% – фінансових ресурсів державного та місцевих бюджетів та на 10–15% – кредитних ресурсів комерційних банків. Для гарантування розширеного відтворення на мінімально прийнятному рівні обсяги інвестицій агропромислового виробництва в найближчі 5 років повинні досягти 150–240 млрд грн, однак три чверті з них не мають реальної фінансової платформи.

Структура джерел формування фінансових ресурсів підприємств АПВ охоплює внутрішні витoki або нерозподілений прибуток (60%); банківські кредити (20%); внески власників або випуск нових акцій (13%); кредит, наданий продавцем (5%); інші джерела (2%). З початком нового століття помітна тенденція до зростання валової доданої вартості, створюваної в аграрному виробництві³².

За 2001–2011 рр. її обсяг зріс у 2,8 раза і становив майже 80 млрд грн. Якісне наповнення цього зростання не адекватне фінансовим потребам агропромислового виробництва. У 2009–

³⁰ Мец В. О. Економічний аналіз фінансових результатів та фінансового стану підприємства: навч. посіб. / В. О. Мец. – К.: Вища шк., 2003. – 278 с.

³¹ Стецюк П. А. Фінансові проблеми розвитку аграрного виробництва / П. А. Стецюк, О. Є. Гудзь // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 73–78.

³² Там само.

2011 рр. 62,2% сільськогосподарських підприємств мали виручку від реалізації продукції та послуг в обсягах, що не перевищували 5 млн грн. При цьому рентабельність сільськогосподарського виробництва для даної групи підприємств коливалася від -5,9% до +16,9%, а її середньозважене значення становило близько 8%. На їхню частку припадало лише 13,9% від загально-го обсягу реалізації продукції. Це свідчить про низький фінансово-інвестиційний потенціал більшості підприємств аграрного сектору і непривабливість їх для кредиторів та інституційних інвесторів.

Постійне зростання обсягів бюджетного фінансування спостерігалось до 2008 р., коли Україна набула членство у Світовій організації торгівлі. Тоді за різними каналами держава виділила агропромислому комплексу 11,2 млрд грн. Обсяг державної підтримки сільськогосподарських підприємств у 2009 і 2010 рр. було скорочено до 8,2 млрд грн. Україна значно поступається за обсягами державної підтримки порівняно із сусідніми країнами: Європейським Союзом – більше ніж у 21 раз, Чехією – 20, Латвією – 7,7, Російською Федерацією – 2,4 рази. Суттєвим недоліком існуючої системи бюджетного фінансування є нерівномірність розподілу коштів по окремих часових періодах – лівова їх частина виділяється в останні місяці року, а використання доступне з певним часовим лагом³³. Крім того, фактичне фінансування здійснюється в набагато менших обсягах ніж передбачено відповідними державними програмами. Та й кількість державних програм підтримки розвитку аграрного виробництва не виправдано велика, що призводить до розпорощення обмежених ресурсних можливостей бюджетів різних рівнів³⁴.

На основі результатів діагностики агропромислового виробництва можна виділити головні ознаки, наявність яких привер-

³³ Гудзь О. Є. Діагностика забезпечення сільськогосподарських підприємств фінансовими ресурсами / О. Є. Гудзь // Вісник Харк. нац. техн. ун-ту сільськогосподарства: Економічні науки. Вип. 55. – Х.: ХНТУСГ, 2007. – С. 261–267.

³⁴ Гудзь О. Є. Ідентифікація та діагностика платоспроможності в сільськогосподарських підприємствах / О. Є. Гудзь : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (у заочній формі) „Сучасні проблеми фінансів підприємств в агробізнесі та шляхи їх вирішення”. – К.: ННЦ „ІАЕ” – 2011. – С. 27–29.

тає увагу: зменшення валюти балансу на кінець звітного періоду порівняно з його початком; негативна динаміка окремих фінансових та економічних показників агропромислового виробництва; перевищення позичкового капіталу над власним і збільшення темпів його зростання порівняно з темпами зростання власного капіталу; значні коливання темпів приросту дебіторської і кредиторської заборгованості; зменшення частки власних обігових коштів понад 10%.

Підсумовуючи результати проведеної діагностики фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва можна констатувати наступне. Існуючий фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва не вирішує актуальних питань поточного характеру та проблем перспективного розвитку. Це свідчить про необхідність його трансформації.

Розвиток агропромислового виробництва стримується низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників, найбільш суттєвими серед яких є: низька ефективність аграрного виробництва; обмежений доступ підприємств АПВ до фінансово-кредитних ринків; нерозвиненість фінансово-кредитної інфраструктури, орієнтованої на обслуговування аграрного виробництва; низький рівень антимонопольного захисту та дисфункціональність цінового механізму; недостатній рівень державної підтримки. Ключовими напрямками розвитку агропромислового виробництва є активізація державної аграрної політики та її фінансової складової; стимулювання концентрації агропромислового виробництва; посилення антимонопольного захисту підприємств АПВ; формування і розвиток спеціалізованої фінансової інфраструктури, орієнтованої на їх обслуговування; розвиток і вдосконалення механізму та системи стимулювання агропромислового виробництва.

Якісно проведена діагностика фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва створює необхідне аналітичне підґрунтя для формування антикризової програми, визначення типу стратегії конкурентної боротьби (оборонного, імітаційного чи наступального), переліку раціональних заходів для розвитку агропромислового виробництва, а

отже є складовою частиною механізму попередження загроз і запорукою успішного розв'язання стратегічних фінансово-економічних завдань. Викладена декомпозиція процесу діагностики фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва дає можливість чітко структурувати процес дослідження, виокремити об'єкти окремих етапів діагностики та завдання, надати користувачам діагностики (державним органам, власникам, інвесторам, санаторам, кредиторам) об'єктивну й повну інформацію для прийняття управлінських рішень та обґрунтування стратегії і тактики необхідних заходів, визначення короткострокових та стратегічних завдань, розподілу ресурсів, удосконалення організаційної структури системи управління та вибору політики дій.

Сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, здебільшого зорієнтовані на постіндустріальний розвиток. Це передбачає реформування моделі матеріально-ресурсного розвитку і вдосконалення структурно-функціональних інститутів з адаптацією їх до умов глобального середовища, яке теж перебуває в стані трансформації. Відтак визначення подальших перспектив модернізації інституційної складової фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку АПВ потребує детальнішого дослідження й обґрунтування.

Україна з набуттям у 2005 р. статусу країни з ринковою економікою і підписанням у 2008 р. угоди щодо членства в СОТ отримала можливість прискорити трансформаційні процеси та вдосконалити соціально-економічні відносини. З огляду на це набувають великого значення проблеми, пов'язані з інституційною та структурною перебудовою аграрної сфери. Вирішення означених проблем можливе за умов переорієнтації державного регулювання та створення нових неформальних інститутів. Тому стає вагомішою проблема теоретичного обґрунтування процесів, чинників, а також наслідків інституційних перетворень в аграрній сфері економіки на основі концептуальних засад інституціональної економічної теорії та аналітичного інструментарію сучасного інституціоналізму. Це дасть змогу адекватно відобразити суть і природу трансформаційних процесів, розробити механізми при-

скорення інституційних змін і вдосконалення соціально-економічних відносин, дозволить з'ясувати й оцінити рівень впливу різних інституцій на процеси трансформації, розробити модель інноваційно-інституційного розвитку АПВ. Цим і визначається актуальність даної наукової розвідки як у теоретичному, так і практичному аспектах.

Інституціоналізм як напрям економічної думки не має чіткої економічної моделі, відтак актуальною залишається проблема подальшої інтеграції різних наукових течій у міждисциплінарний блок. Доцільність такого підходу підтверджується тим, що інститути як сукупність традицій, звичаїв, устроїв існують давно, проте в сучасних умовах, які характеризуються стрімкими інтернаціоналізаційними і глобалізаційними процесами, вони не завжди відповідають цілям і стратегіям країн із різними типами економік. У трансформаційній економічній системі інституційний підхід до аналізу економічних проблем дає змогу дослідити їх у комплексі з соціальними, політичними, правовими інституціями, що в сукупності впливає на сталий соціально-економічний розвиток АПВ. Для такої системи ринковий механізм не є ідеальним, оскільки він не в змозі долати суперечності, що складаються між інституціями та регулювати економічний розвиток. Відтак інституційні перетворення повинні відбуватися з втручанням держави і суспільства та стосуватись як формальних, так і неформальних інститутів.

Формальні інститути розглядаються як загальноприйняті норми та правила, що створені й підтримуються органами, яким делегувало повноваження суспільство. Відповідно, неформальні інститути розглядаються як загальноприйняті умовності, еволюційно-спадкові норми ментальності та етичні кодекси поведінки людей. До функцій інститутів можна віднести, по-перше, створення дієвої структури мотивів, що спонукають до взаємодії економічних агентів, по-друге, зменшення невизначеності в соціально-економічних відносинах, по-третє, організацію повсякденного життя суспільства. Підґрунтям для створення неформальних інститутів є інформація, що передається через соціальні механізми і є частиною культурної спадщини.

Основною детермінантою для якісного економічного аналізу інституційних перетворень є категорія власності. При цьому поняття «власність» набуває ширшого тлумачення і використовується як «право власності», оскільки не ресурс (засоби виробництва або робоча сила) є власністю, а низка чи «пучок» прав (або принаймні частка права на використання ресурсу). Отже, права власності, у тому числі інтелектуальної, в трансформаційній економічній системі необхідно розглядати як санкціоновані суспільством суб'єкт-суб'єктні, суб'єкт-об'єктні та поведінкові відносини, що виникають у зв'язку з існуванням певних благ і стосуються їх використання.

Правова визначеність і розмежування прав між суб'єктами привласнення створюють підґрунтя для вирішення соціально-економічних проблем та інституційних перетворень і безпосередньо впливають на ефективність функціонування ринкової економіки, що утверджується в нашій країні. В такій економіці перетворення наявних і формування нових інститутів матиме конструктивний характер, якщо економічні агенти самі братимуть активну участь у цьому процесі, вміло оперуючи економічними поняттями і законами. Отже, інституційні перетворення у трансформаційній економіці повинні сприяти, крім формування інституційного середовища, створенню нового світогляду суспільства, а кількісна зміна прав власності приведе до якісних змін в економічному стані господарюючих суб'єктів.

Ускладнює такий процес ряд чинників, а саме: здебільшого формальне існування законів, їх недосконалість, суперечливість; велика кількість політичних партій, блоків, об'єднань, які розширюють населення за ідеологічними поглядами; перетин поглядів різних поколінь (як мінімум трьох), які по-різному сприймають і реагують на реформи; протиріччя між проголошеними цілями і заходами, що реалізуються в сфері економічної і соціальної політики, це провокує подальше розшарування населення за статусом і рівнем доходів; тінізація процесів роздержавлення і приватизації; домінування у виробництві товарів із низьким рівнем технологічної обробки; диспропорції в розвитку регіонів, галузей національного господарства, в зовнішньоекономічній політиці; низький рівень розвитку соціальної сфери та екологічної політики тощо.

У трансформаційній економічній системі економічне зростання досягається за рахунок інституційних і організаційних інновацій, що дає можливість знизити трансакційні витрати, стимулює підприємницьку діяльність і підвищує конкурентоспроможність АПВ. Таким чином, інститути повинні не тільки знизити витрати щодо специфікації прав власності, а також пов'язані з розробкою законодавчої та договірно-правової бази захисту і просуванням національних інтересів на світові ринки, але й сприяти децентралізованому прийняттю рішень економічними суб'єктами, надаючи їм в повному обсязі інформацію та сучасні знання про ефективне функціонування конкурентних ринків.

Першоелементом інституційної моделі трансформації національної економіки є не просто відокремлене поєднання конституційованих інститутів, ресурсів і економічних суб'єктів, що ними розпоряджаються, а створення дієвих взаємозв'язків між ними у сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання. Це дасть змогу вивести трансформаційну економічну систему на якісно інший щабель. У цьому аспекті дослідження конструктивних інституційних перетворень дає можливість здійснити оцінку економічної, організаційної, правової, політичної, адміністративної та соціальної сфер комплексно. Основне завдання такого підходу лежить у площині дослідження рівня асиметрії інформації, трансакційних та інтерактивних витрат, що виникають до, під час і після ухвалення певних рішень інституційними одиницями. Наведені витрати в деяких випадках можуть мати вартісну оцінку, проте здебільшого вимірюються якісно (з урахуванням фактору часу) та мають виражений соціально-економічний, ментальний, моральний та соціопсихологічний характер.

Ринкова модель для аграрної сфери економіки не є самоціллю, вона виступає лише засобом підвищення добробуту населення й укорінення демократичних принципів у суспільстві. Це у свою чергу спонукає державу приділити увагу підвищенню значущості соціальних інституцій і суспільних інтересів при виборі стратегічних і тактичних дій розвитку економіки й гармонійно поєднувати приватні інтереси з інтересами країни. Отже, на якість функціонування національного ринку внаслідок інститу-

ційних перетворень впливає кілька складових: насиченість економіки необхідними ринковими інститутами, правова підтримка та інформаційне забезпечення. Держава сприяє розвитку таких інститутів, засоби регулювання якими визначаються цілями державної політики, що на сучасному етапі є невідлагодженою. Тому трансформаційну економічну систему можна визначити як сукупність формальних і неформальних інститутів, ресурсів та економічних суб'єктів, взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Ключовим і визначальним чинником, що підтверджує необхідність скоординованих і чітких дій з боку держави для поліпшення соціально-економічних відносин і переходу від економічного зростання до сталого економічного розвитку, є інститут підприємництва. Інститут підприємництва, чітко визначені права власності та всебічно поінформовані підприємці є однією з головних рушійних сил і стимулом динамічного розвитку національної економіки на ринкових засадах, ефективним засобом структурної її перебудови, інструментом подолання диспропорцій, активізації інноваційної діяльності й розвитку конкуренції. Становлення й розвиток підприємств малого агробізнесу є необхідною складовою інституційних перетворень і створення ефективного механізму ринкових відносин.

Необхідність державного регулювання підтверджується також тим, що у трансформаційній економіці не існує механізму, який перетворює її на автоматичну саморегульовальну систему, що постійно перебуває у стані рівноваги. Для ефективного регулювання і координації з боку держави інституційних перетворень доречним є використання моделі кластеризації економіки, що безпосередньо пов'язана з детермінантами соціально-економічного прогресу, національними інтересами і є проявом системного характеру інституційних перетворень. Її використання в інституційному середовищі дасть можливість створити умови для підвищення конкурентоспроможності певного регіону або певної галузі в межах кластера, що згодом сприятиме підвищенню конкурентоспроможності іншої галузі чи регіону і врешті-решт – аграрної сфери економіки.

4.2. Податкове навантаження та його вплив на розвиток агропромислового виробництва України

Нині в галузях агропромислового виробництва України склалася ситуація, за якої високе податкове навантаження можна вважати однією із стрижневих проблем його розвитку. Водночас це послаблює конкурентоспроможність економічних суб'єктів, які займаються агропромисловим виробництвом, і негативно впливає на ефективність їхньої господарської діяльності. Варто відмітити, що проблеми, притаманні системі оподаткування в галузях агропромислового виробництва України, полягають не стільки у високих податкових ставках, скільки у нерівномірності податкового навантаження. Тому не менше уваги необхідно приділити пошуку певного регуляторного механізму щодо врегулювання податкового навантаження між усіма платниками податків економічних суб'єктів АПВ. Надвисоке податкове навантаження в Україні пояснюється тим, що при аналізі використовують неправильну базу співставлення, порівнюючи податок на прибуток, сплачений прибутковими підприємствами, із фінансовими результатами економічних суб'єктів за усіма галузями АПВ.

Проблематика податкового навантаження та його вплив на економічну активність і доходи економічних суб'єктів агропромислового виробництва були предметом поглиблених досліджень багатьох науковців. Нині система оподаткування суб'єктів АПВ в Україні вийшла на стадію пошуку оптимального поєднання структури податків, співвідношення податкового навантаження на виробництво продукції, її переробку і реалізацію. Оскільки різні підкомплекси, що виробляють продукцію (зерно, м'ясо, молоко й ін.), мають неоднаковий рівень рентабельності й умови для конкуренції після вступу України до СОТ, доцільно використовувати диференційований підхід до основних галузей агропромислового виробництва. В нашій країні рівень податкового навантаження оцінюється по-різному. Майже всі експерти, які займаються оцінкою інвестиційного клімату в агропромисловому виробництві України, вважають, що він є несприятливим, оскільки оподаткування реального сектору економіки надто обтяжли-

ве³⁵. Воно пригнічує процеси економічного відтворення, а економічні суб'єкти АПВ можуть функціонувати рентабельно лише за умов приховування своїх доходів від оподаткування.

З іншого боку, в міжнародній практиці для оцінки рівня податкового навантаження використовують податковий коефіцієнт, розрахований як відношення суми сплачених податків, включаючи обов'язкові відрахування на соціальне страхування, до ВВП у ринкових цінах³⁶. Як переконують розрахунки, за цим критерієм в Україні низький рівень податкового навантаження. На жаль, вітчизняні суб'єкти господарювання АПВ розглядають питання розміру податкового навантаження в площині конкурування з тіньовим сектором економіки³⁷. Основний вплив рівня податкового навантаження на агропромислове виробництво розкривається в межах функціонування неформальної та „тіньової” (нелегальної) економіки, оскільки вибір економічними суб'єктами на користь ведення нелегального агропромислового бізнесу не залежить від тиску з боку системи оподаткування. За результатами кореляційно-регресійного аналізу виявлено, що істотно впливають на результативні змінні сплата фіксованого сільськогосподарського податку та розмір податкового навантаження в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Одним із вагомих факторів, що впливають на ВВП, є розмір сплачених податків у розрахунку на 100 грн виручки від реалізації продукції³⁸. Збільшення показника ваги податкового тягаря на 1% призводить до зниження рівня рентабельності на 0,55%, а збільшення показника ваги податкового тягаря на 1% приведе до зменшення залишку прибутку на 6,2 тис. грн.

³⁵ Білостоцька В. Податкове навантаження в Україні / В. Білостоцька, І. Островецький // *Фінанси України*, 2002. – № 12. – С. 111–117.

³⁶ Меламед М. Валовий внутрішній продукт України та його податковий потенціал / М. Меламед // *Вісник НБУ*. – 2005. – № 5. – С. 24–33.

³⁷ Корнус В. Податкове навантаження та купівельна спроможність населення в економіці України / В. Корнус // *Вісник НБУ*. – 2005. – № 7. – С. 35–37.

³⁸ Гудзь О. Є. Податкові важелі державного регулювання інноваційно-інвестиційних процесів агро формуваль / О. Є. Гудзь // *Агросвіт*. – 2012. – № 3. – С. 9–13.

Законодавчо встановлене податкове навантаження можна визначити як договір між суспільством і державою: платник податків сплачує до бюджету частину своїх доходів, держава належним чином виконує свою частину зобов'язань – забезпечує платників податків суспільними благами. Отже, можна виокремити дві основні моделі такої угоди. Економічні суб'єкти отримують невеликі послуги від держави і сплачують невисокі податки – в обсягах близько 30% ВВП. Згідно з іншою моделлю – загальноєвропейською, економічні суб'єкти сплачують 60 або 70% ВВП, однак за це вимагають від держави надання широкого спектру послуг високої якості. Нині в Україні спостерігається доволі не-вдале поєднання зазначених вище моделей: значне податкове навантаження та невеликий спектр державних послуг і гарантій. Якщо не враховувати психологічні чинники проблеми ухилення від оподаткування, спостерігається певна закономірність. Вона полягає в тому, що коли зазначені компоненти суспільної угоди розбалансовані, то платник податку, порушуючи закон ухиляється від сплати податків.

Для того щоб мати рівень рентабельності 30%, показник ваги податкового навантаження повинен бути 38%, а розмір податкової ставки в загальній сумі виручки – 0,095%.

Однією з важливих складових гармонізації оподаткування агропромислового виробництва є радикальне посилення її позитивного впливу на формування повноцінних суб'єктів ринку і всієї ринкової інфраструктури, формування сприятливого інвестиційного клімату в офіційній економіці, забезпечення ефективного й безпечного вкладення капіталу, створення механізмів захисту від знецінення коштів, конкурентного середовища як механізму реалізації найефективніших господарських рішень. Вносячи зміни до податкової політики, слід пам'ятати, що податкова система має бути повернута до агропромислового виробництва, стимулюючи його зростання та не створюючи антистимулів у економічних суб'єктів до його розвитку й ефективності.

Актуальність даної наукової розвідки визначається, передусім, загальновизнаною недосконалістю податкової політики та застосування податкових важелів в агропромисловому виробництві. Це, з одного боку, гальмує підвищення економічної ефектив-

ності цього важливого сегменту національної економіки, з іншого – знижує цінову доступність продовольства широких прошарків населення, підсилюючи тим самим бідність і соціальне розшарування суспільства. Функціональна складність агропромислового виробництва й особливості його ринкової трансформації не вичерпують весь спектр окресленої багатовекторної проблеми. На початку ХХІ ст. стала наростати соціальна невдоволеність високою часткою сімейного бюджету на продовольство, що в Україні досягає 60–65% при 12–20% в економічно потужних країнах.

Низька економічна ефективність агропромислового виробництва, вимушений імпорт продовольчого зерна в нашу країну після активного його експорту активізували наукову дискусію щодо пошуку напрямів гармонізації податкової політики та застосування податкових важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва.

Як нами вже зазначалося на початку даного параграфу монографії, нині в галузях агропромислового виробництва України спостерігається ситуація, коли високе податкове навантаження можна вважати однією із стрижневих проблем його розвитку. Водночас це послаблює конкурентоспроможність економічних суб'єктів які займаються агропромисловим виробництвом та негативно впливає на ефективність їх господарської діяльності.

Варто відмітити, що проблеми, які притаманні системі оподаткування в галузях агропромислового виробництва України, полягають не стільки у високих податкових ставках, скільки у нерівномірності податкового навантаження. Тому не менше уваги необхідно відвести розгляду та дослідженню, пошуку певного регуляторного механізму щодо врегулювання податкового навантаження між усіма платниками податків економічних суб'єктів АПВ.

Разом з цим, надвисоке податкове навантаження в Україні пояснюється тим, що при аналізі використовують невірну базу співставлення, порівнюючи податок на прибуток, сплачений прибутковими підприємствами, із фінансовими результатами економічних суб'єктів за усіма галузями АПВ³⁹.

³⁹ Саблук П. Т. Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 3–16.

Складність розв'язання проблем посилюється тим, що податкова політика та застосування податкових важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, з одного боку, повинні забезпечити наповнення бюджетів усіх рівнів, а з іншого боку – стійке, поступове відродження та сталий розвиток агросфери. Останнє передбачає перехід на досконаліші технології за нових формах власності та господарювання в цьому складному, багатукладному секторі національного господарства.

Оподаткування за ринкових умов є чи не найважливішим фінансовим методом, уміло використовуючи який держава може досягти бажаних результатів. Його використовують з найдавніших часів, а точніше – з появою держави. Водночас запровадження податків мало надзвичайно важливе прогресивне значення для розвитку суспільства. При цьому слід пам'ятати, що податки є дуже небезпечним інструментом у розпорядженні держави.

„Без наукової концепції податкової політики, – зазначає О.Д. Василик, – вони можуть перетворитися на гальмо економічного розвитку. Концепція податкової політики держави має містити обґрунтовані висновки про вплив оподаткування на результати господарської діяльності підприємств і організацій, обсяг, напрями і характер інвестицій, розмір і структуру фонду споживання, галузеву і територіальну структуру економіки”⁴⁰.

Податкова політика повинна бути гнучкою, щоб оптимально пов'язати інтереси держави з інтересами товаровиробників, рядових платників податків. Вона суттєво впливає на забезпеченість підприємств обіговими коштами⁴¹. Для досягнення якнайбільшої ефективності оподаткування варто спиратися на принципи його побудови, найважливішими з яких є стимулювання підприємницької виробничої та інвестиційної діяльності.

⁴⁰ Василик О. Д. Державні фінанси України: навч. посіб. / Василик О. Д. – К.: Вища шк., 1997. – 384 с.

⁴¹ Коренева О. Г. Вплив податкової політики на забезпеченість підприємств обіговими коштами / О. Г. Коренева // Фінанси України. – 1999. – № 2. – С. 115–118.

У кожній конкретній ситуації необхідно або запроваджувати пільги, або (як це є сьогодні з пільгами на ПДВ в Україні) відмінити їх. Запровадження великої кількості податків в Україні, а також завищення ставок окремих податків (наприклад, на ПДВ, податок на прибуток, прибутковий податок з громадян та ін.) не стимулювало розвиток підприємництва в Україні.

Особливо загострилася ситуація із застосуванням такого принципу оподаткування як „рівність”. Використання на практиці цього принципу зігнорувало класичні вимоги до оподаткування, закладені ще Адамом Смітом⁴². Розглядаючи водночас і наступний принцип – „соціальної справедливості”, можна відмітити, що в Україні обидва не використовуються повною мірою.

Адам Сміт вважав, що „громадяни кожної держави повинні брати участь у підтримці своєї держави по можливості та відповідно до доходів, які вони одержують під охороною держави”⁴³.

Тривалий час в Україні нехтували таким важливим принципом оподаткування, як „стабільність” – забезпечення незмінності податків і зборів та їхніх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року. У 1992–1996 рр. надто часто змінювали кількість і ставки податків.

Також не завжди дотримували принципу економічної обґрунтованості – запровадження податків і зборів (обов’язкових платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами – через різні об’єктивні та суб’єктивні причини⁴⁴.

Оподаткування досягло такого рівня, коли агропромислове виробництво стає не вигідною сферою вкладення капіталу, затримує його структурну перебудову.

Ще раз наголошуємо на тому, що нині система оподаткування суб’єктів АПВ в Україні перебуває на стадії пошуку опти-

⁴² The Economics of International Taxation (Tax Foundation ed., 2002), <http://www.taxfoundation.org/research/show/153.html>.

⁴³ Василик О. Д. Теорія фінансів / Василик О. Д. – К.: НІОС, 2001. – 416 с.

⁴⁴ Michael Kenn, Yitae Kim & Ricardo Varsano. The “Flat Tax(es)”: Principles and Evidence. The IMF Working Paper. Sept. 2006, at <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp06218.pdf>.

мального поєднання структури податків, співвідношення податкового навантаження на виробництво продукції, його переробку і реалізацію. Оскільки різні підкомплекси, що виробляють продукцію (зерно, м'ясо, молоко й ін.), у даний час мають неоднаковий рівень рентабельності й умови для конкуренції після вступу України до СОТ, доцільно використовувати диференційований підхід до основних галузей агропромислового виробництва.

Перехід до ринкових відносин спричинив введення умовної податкової системи. Використовуючи податки, пільги і фінансові санкції, держава висуває однакові вимоги до підприємств АПВ щодо ведення господарства.

Досить високий рівень оподаткування – характерна риса фінансової кризи. Акцентуючи увагу на неможливості точного визначення межі загального рівня оподаткування агропромислового виробництва, водночас наголошуємо на необхідності дослідження тенденції взаємозв'язку між розвитком економіки, частиною податкових надходжень до бюджету і структурою податків, яке допоможе запобігти негативній дії податків або згладити їх у певній економічній ситуації.

Оскільки система оподаткування прямо чи опосередковано впливає практично на всі сфери суспільного життя, то економічна теорія з метою визначення критерію ефективності податкових важелів пропонує використання групи індексів і показників. Для з'ясування такого стану оцінюють динаміку зміни величини доходів бюджету щодо ВВП, використовуючи класичні коефіцієнти еластичності та динаміки податків.

Як відомо, коефіцієнт еластичності податкових надходжень (ELAST) відбиває відносні зміни їх обсягу за чинної податкової системи, яка залишається незмінною щодо відносної зміни бази оподаткування, а також виводить пряму залежність між економічною ефективністю підприємств, національної економіки в цілому і рівнем оподаткування. Податкові важелі впливають на економічну ефективність виробництва за рахунок зміни його обсягів, що характеризується рівнем чистого національного продукту⁴⁵.

⁴⁵ Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання: Кол. монографія у двох томах. Т.2 / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2001. – С. 13.

Показники ефективності податкових важелів можна розділити на загальні та часткові. До загальних показників належать: збільшення або зменшення загальної суми податкових платежів в абсолютному виразі і темпи зростання загального розміру податкових платежів підприємств за звітний або попередній рік; рівень оподаткування, податкоємність діяльності та податкова квота підприємства. До часткових показників ефективності податкових важелів можна віднести рівень оподаткування окремих господарських операцій або укладених угод, окремих видів діяльності, масштаби пільгового оподаткування господарства і коефіцієнт оподаткування його прибутку.

Знову ж таки зазначимо, що в Україні рівень податкового навантаження оцінюють по-різному. Майже всі експерти, які займаються оцінкою інвестиційного клімату в агропромисловому виробництві України, вважають, що він є несприятливим, оскільки оподаткування реального сектору економіки надто обтяжливе⁴⁶. Воно пригнічує процеси економічного відтворення, а економічні суб'єкти АПВ можуть функціонувати рентабельно лише за умов приховування своїх доходів від оподаткування.

Як ми вже зазначали, в міжнародній практиці для оцінки рівня податкового навантаження використовують так званий податковий коефіцієнт, який розраховується як відношення суми сплачених податків, включаючи обов'язкові відрахування на соціальне страхування, до ВВП у ринкових цінах⁴⁷. Як переконують розрахунки, за цим критерієм в Україні низький рівень податкового навантаження. На жаль, нині вітчизняні суб'єкти господарювання АПВ питання розміру податкового навантаження розглядають в площині конкурування з тіньовим сектором економіки⁴⁸.

Основний вплив рівня податкового навантаження на агропромислове виробництво розкривається в межах функціонування

⁴⁶ Білостоцька В. Податкове навантаження в Україні / В. Білостоцька, І. Островецький // Фінанси України, 2002. – № 12. – С. 111–117.

⁴⁷ Меламед М. Валовий внутрішній продукт України та його податковий потенціал / М. Меламед // Вісник НБУ, 2005. – № 5. – С. 24–33.

⁴⁸ Корнус В. Податкове навантаження та купівельна спроможність населення в економіці України / В. Корнус // Вісник НБУ, 2005. – № 7. – С. 35–37.

неформальної та „тіньової” (нелегальної) економіки, оскільки вибір економічними суб’єктами на користь ведення нелегального агропромислового бізнесу не залежить від тиску з боку системи оподаткування. За результатами здійсненого кореляційно-регресійного аналізу, виявлено, що істотний вплив на результати-вні змінні мають сплата фіксованого сільськогосподарського податку та розмір податкового навантаження в розрахунку на 100 гектарів сільськогосподарських угідь. Одним з вагомих факторів, що впливають на ВВП є розмір сплачених податків у розрахунку на 100 грн. виручки від реалізації продукції⁴⁹. Збільшення показника ваги податкового тягара на 1% призводить до зменшення рівня рентабельності на 0,55%, а збільшення показника ваги податкового тягара на 1% приведе до зменшення залишку прибутку на 6,2 тис. грн⁵⁰.

Законодавчо встановлене податкове навантаження можна визначити як договір між суспільством і державою: платник податків сплачує до бюджету частку своїх доходів, держава належним чином виконує свою частину зобов’язань – забезпечує платників податків суспільними благами. Виходячи з цього можна виокремити дві основні моделі такої угоди. Економічні суб’єкти отримують невеликі послуги від держави і сплачують невисокі податки – у обсягах близько 30% ВВП. Згідно з іншою моделлю – загальноєвропейською, економічні суб’єкти сплачують 60 або 70% ВВП, однак за це вимагають від держави надання широкого спектру послуг високої якості⁵¹. Нині в Україні спостерігається доволі невіддалене поєднання зазначених вище моделей: значне податкове навантаження та невеликий спектр державних послуг та гарантій. Якщо не враховувати психологічні чинники проблеми ухилення від оподаткування, спостерігається певна закономір-

⁴⁹ Гудзь О. Є. Податкове регулювання розвитку агросфери в Україні [Електронний ресурс] / О. Є. Гудзь // Ефективна економіка – 2012. – № 1. – С. 21–26. – Режим доступу до журналу: <http://www.economy.nauka.com.ua>.

⁵⁰ Стецюк П. А. Формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств / П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 111–116.

⁵¹ Шолудько Д. Податкове навантаження та тінізація суспільно-економічних відносин: зв’язки, залежності, засоби протидії / Д. Шолудько, В. Попович / зб. наук. праць Академії ДПС України, 2002. – № 3 (17).

ність. Вона полягає в тому, що коли зазначені компоненти суспільної угоди розбалансовані, то платник податку порушуючи закон ухиляється від сплати податків.

Щоб мати рівень рентабельності 30%, показник ваги податкового навантаження повинен бути 38%, а розмір податкової ставки в загальній сумі виручки 0,095%. Однією з важливих складових гармонізації оподаткування агропромислового виробництва є радикальне посилення її позитивного впливу на формування повноцінних суб'єктів ринку і всієї ринкової інфраструктури, формування сприятливого інвестиційного клімату в офіційній економіці, забезпечення ефективного та безпечного вкладення капіталу, створення механізмів захисту від знецінення коштів, створення конкурентного середовища як механізму реалізації найбільш ефективних господарських рішень. Вносячи зміни до податкової політики, слід не забувати, що податкова система має бути повернута до агропромислового виробництва стимулюючи його зростання та не створюючи анти стимулів у економічних суб'єктів до його розвитку та ефективності.

Система оподаткування агропромислового виробництва практично регулює лише виробничу функцію сільських територій та сільського населення на шкоду всім іншим. У різних країнах на різних етапах розвитку застосовувалися неоднакові податкові важелі фінансово-економічного механізму стимулювання агропромислового виробництва. Деградація агропромислового виробництва на більшій частині території України є закономірним наслідком невиваженої, однобічної орієнтації на збільшення точних доходів бюджетів усіх рівнів.

Податкові важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва не повинні виконувати деструктивну, руйнівну й гальмуючу функцію щодо агропромислового виробництва, а навпаки, бути ринковими методами стимулювання стійкого процесу наближення за якістю та ціною вітчизняної продукції з кращими світовими аналогами. На наш погляд, необхідно зберегти пільговий режим оподаткування агропромислового виробництва для виходу його з системної кризи. Однак він повинен мати диференційований характер, викону-

вати, передусім, стимулюючу роль щодо зниження енергоємності виробництва. Після того, як будуть досягнуті позитивні та стабільні результати (нарощування обсягів виробництва агропромислової продукції та підвищення рівня його рентабельності не нижче 35–40%) можна переглядати принципи системи оподаткування.

Назріла необхідність формування механізмів транспарентного оподаткування агропромислового виробництва з метою неухильного припинення відхилень від їх сплати. Принцип „податки повинні платити всі” має бути визначальним і непорушним для всіх суб’єктів АПВ. Такий підхід до модернізації, ефективності та гармонізації податкових важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва забезпечить розв’язання проблеми через призму складних, віддалених у часі соціальнодемографічних процесів на селі.

4.3. Бюджетні важелі та система страхового захисту розвитку АПВ

Нині набуває надзвичайної важливості проблема подальшого удосконалення принципів формування та реалізації бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва та способів їх використання в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів. Як успіхи, так і невдачі розвитку аграрної сфери економіки України великою мірою визначаються бюджетними важелями фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, їх досконалістю й ефективністю застосування. Практика функціонування аграрної сфери, її здобутки та втрати є переконливим доказом цього. Йдеться не лише про потребу змінювати способи реалізації основних засад застосування бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва у практичній діяльності, але й про потребу теоретичних узагальнень з даної проблематики відповідно до нових реалій та трансформацій економічного простору.

Необхідність теоретичного обґрунтування принципів формування та реалізації бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва відповідно до викликів і вимог сучасного етапу розвитку економічного простору, потреба у визначенні напрямів бюджетного фінансування для прискорення економічного розвитку аграрної сфери визначили актуальність поглибленого дослідження цих питань.

Суттєве місце у фінансовій науці посідає розробка оптимальних бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, які зорієнтовують на досягнення компромісу інтересів усіх учасників процесу відтворення, спрямовують на зростання сукупного споживання. „Вироблення бюджету, – зазначив директор бюджетного фонду США Моріс Стане, – є мистецтво рівномірного розподілу розчарувань”.

В іншому разі бюджетні важелі перетворюються в активне знаряддя руйнування економічного потенціалу агропромислового виробництва. Саме таким знаряддям і були бюджетні важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва. І чим довше вони будуть реалізовуватись не в руслі пошуку компромісу економічних інтересів суспільства, а їх використовуватимуть тільки як інструмент реалізації фіскальних інтересів, тим наочніше виявиться невідповідність між цілями бюджетних важелів і засобами їхнього досягнення. Бюджетні важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва посідають чільне місце у визначенні темпів і напрямів розвитку агропромислового виробництва. Вони відображають реальний фінансовий потенціал держави, її можливості, фокусують грошові, кредитні, податкові, цінові, амортизаційні, інвестиційні, структурні важелі.

Нині реалізація бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва здійснюється за двома напрямками: у формі застосування механізму дії ринкових важелів (регулювання цін, надання субсидій та дотацій, а також пільговий режим оподатку-

вання) та як цільове бюджетне фінансування програм і заходів, спрямованих на розвиток агросфери.

Державна підтримка аграрної сфери в Україні містить „бюджетне фінансування програм і заходів, спрямованих на розвиток галузі, пільговий режим оподаткування, часткову компенсацію процентних ставок за користування кредитами комерційних банків, списання безнадійної заборгованості перед бюджетом і соціальними фондами”.

Бюджетне фінансування аграрної сфери нині регулюється Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року та Угодою про сільське господарство, укладеною з СОТ під час Уругвайського раунду. Основні напрями удосконалення бюджетного фінансування, визначені Державною цільовою програмою, передбачають обґрунтування критеріїв розподілу бюджетних коштів; забезпечення рівного доступу агроформувань до бюджетних коштів та ефективності їх використання шляхом запровадження програмно-цільового методу; пріоритетність фінансування наукових розробок, підготовку кадрів, розвиток дорадництва, соціальної сфери села й сільських територій, системи контролю якості та стандартизації продуктів харчування; проведення моніторингу бюджетних програм і скасування неефективних.

Водночас принципи й правила СОТ зорієнтовані на максимальну лібералізацію торгівлі, усунення бюджетного фінансування та захисту національних виробників. Таким чином, виникає одна з ключових суперечностей членства України у СОТ: між необхідністю бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва та лібералізацією економічної діяльності як головним принципом СОТ. Від шляхів вирішення цієї суперечності залежатиме подальший розвиток аграрної сфери України.

У цілому бюджетне фінансування належить до зовнішнього ресурсу як джерела забезпечення розвитку агропромислового виробництва та діяльності економічних суб'єктів цієї сфери. Поряд з іншими зовнішніми ресурсами, такими як банківське кредитування, страхування, інвестиційні кошти, випуск акцій, лізинг, бюджетне фінансування розвитку агропромислового виробництва

посідає одну з провідних позицій серед загальнодержавних заходів забезпечення соціально-економічної стабільності аграрної сфери, удосконалення фінансової політики розвитку АПК, побудови високоефективного аграрного ринку в Україні. Бюджетне фінансування розвитку агропромислового виробництва пояснюється необхідністю досягнення двоєдиної мети: підтримки процесу розширеного відтворення агропромислового виробництва, стримання інфляційних процесів й захисту інтересів споживачів аграрної продукції.

У середньому за 2004–2009 рр. заплановані державні видатки бюджету, що були передані Міністерству аграрної політики України, сягали рівня 4,5% від загальних витрат державного бюджету, а в 2010 р. – лише 1,9% (рис. 4.1). Звичайно, що такий рівень бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва в Україні ще вкрай недостатній і у кілька разів менший за необхідний.

Щорічне збільшення обсягів бюджетного фінансування ще не досягло мінімального рівня, необхідного для здійснення стимулювання розвитку агропромислового виробництва. І хоча бюджетне фінансування й тепер важко назвати основним чинником, що зумовлює конкурентоспроможність українських агроформувань, його частка поступово зростає. Частка видатків, спрямованих на розвиток агропромислового виробництва, в загальній сумі видатків державного бюджету переданих Міністерству аграрної політики у 2008 р., становила більш як 79%, на відміну від попередніх років, коли вона коливалася від 30 до 60%. Реальні ж потреби агропромислового виробництва у 2009 р. були 17,5 млрд грн, а його фінансування в 2009 р. становило лише 6,4 млрд грн проти 12,2 млрд у 2008 р., а в 2010 р. – тільки 5,8 млрд грн. Тобто бюджетне фінансування виявилось в чотири рази меншим, якщо порівняти з „десятиною” витратної частини державного бюджету, задекларованої в законодавчому акті про пріоритетність розвитку сільського господарства. У витратах на 2009 р. не передбачено фінансування програм на загальну суму майже 1,5 млрд грн, а в 2010–2011 р. ще чотирьох.

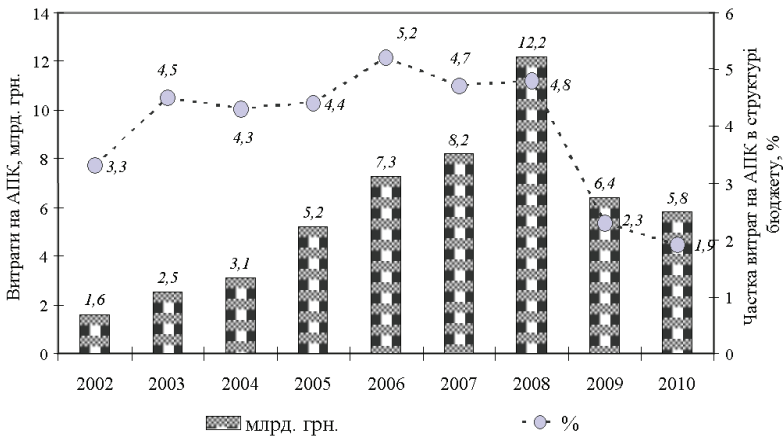


Рис. 4.1. Бюджетне фінансування розвитку агропромислового виробництва

Джерело: Дані Міністерства фінансів України.

Процес фінансування розвитку агропромислового виробництва за рахунок коштів Державного бюджету України протягом багатьох років характеризується неефективним і недосконалим розподілом. Тому наразі важливим є значення не лише обсягів державної підтримки, а механізмів і технології її надання.

Загальна сума фінансової підтримки агроформувань за останні роки зросла більш як у чотири рази: у 1999 р. – 273 млн грн, 2004 – 1,0 млрд грн, 2007 – 5,0 млрд грн, 2008 – 9,7 млрд грн, а у 2009 р. – близько 7 млрд грн, хоча в 2010 та 2011 рр. різко зменшилася. Зростання обсягів державної фінансової підтримки пояснюється збільшенням обсягів бюджетного фінансування та запровадженням спеціальних режимів і механізмів оподаткування⁵².

Водночас, до Зведеного бюджету станом на 01.01.2009 р. надійшло від суб'єктів аграрної сфери 17296,3 млн грн податкових

⁵² Гудзь О. Є. Вплив державної фінансової підтримки на формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств / О. Є. Гудзь // Экономика и управление. – 2007. – № 3. – С. 123–129.

платежів, що в 1,4 раза більше, ніж було сплачено на 01.01.2008 р. Від аграрних підприємств надійшло 3078,6 млн грн (в 1,8 раза більше), від підприємств харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів – 14120 млн грн (в 1,3 раза більше), рибної промисловості – 51,3 млн грн (в 1,2 раза більше), видобування солі – 46,4 млн грн (в 1,5 раза більше).

За розрахунками фінансова підтримка агроформувань за 2009 р. становила 16,6% від валового обсягу виробництва сільськогосподарської продукції. Водночас обсяг валового виробництва сільськогосподарської продукції зріс на 13,6%. При цьому у 2009 р. обсяг виробництва порівняно з 2004 р. навіть зменшився на 3,2%, або на 3035,0 млн грн. Державна підтримка у 2010 та 2011 рр. не покращила ситуацію.

Привертає увагу той факт, що виробництво сільськогосподарських культур в агроформуваннях, які отримали у 2008–2009 рр. основну суму державної фінансової підтримки, зросло на 84,1%, а в господарствах населення, які її не отримали – на 73,7. Урожайність зернових культур зросла в агроформуваннях на 59,2%, а в господарствах населення – на 57,9%⁵³. Такі тенденції висувають додаткові вимоги до якості бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, адже якщо вони допускатимуть суб'єктивний розподіл коштів, фінансова підтримка надаватиме необґрунтовані переваги одним виробникам порівняно з іншими.

У структурі бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва найбільшу частку займає безпосередня підтримка сільського господарства, а саме: розвиток галузі тваринництва (за період 2008–2009 рр. спрямовано 3137,9 тис. грн); формування державного продовольчого резерву Аграрним фондом та проведення цінової політики в аграрній сфері (2921,1 тис. грн); розвиток галузі рослинництва (1871,8 тис. грн); кредитні субсидії (1572,5 тис. грн).

Необхідно відзначити, що в останні роки в нашій країні розмір бюджетних субсидій агроформуванням коливається від 3 до 8% обсягу виручки від реалізації товарної продукції. У країнах, що

⁵³ Офіційний сайт Державної служби статистики України: www.ukrstat.gov.ua.

мають високий рівень розвитку агропромислового виробництва, цей показник становить 20–60%.

Основними причинами неефективності бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва є недосконалість механізмів отримання і розподілу бюджетних коштів, порушення бюджетної дисципліни при їх використанні, щорічна зміна порядків і механізмів, несвочасне їх затвердження та внесення до них неодноразових змін протягом року, недоступність одержання бюджетних коштів для значної частини дрібних агроформувань, фермерських господарств і селянських домогосподарств.

Фінансовою підтримкою в 2008 р. було охоплено лише 4,6%, а у 2009 р. – 5% від загальної кількості господарств. Кількість агроформувань які отримували фінансову підтримку, відчутно скоротилась у 2010 та 2011 рр. В особистих селянських господарствах (яких налічується близько 5 млн) виробляється понад 70% продукції тваринництва. При цьому з державного бюджету на тваринництво дотацію за реалізацію на забій та переробку кондиційної худоби особистим селянським господарствам спрямовано лише 45% від загального обсягу такої фінансової підтримки. Це свідчить про недоступність одержання бюджетних коштів для значної частини сільськогосподарських товаровиробників і порушення принципу справедливості при їх розподілі. Як наслідок, бюджетні кошти використовуються з низькою віддачею й неадекватними кінцевими результатами діяльності агроформувань.

На думку М.Я. Дем'яненка, для ефективнішого використання бюджетних коштів за цільовими програмами підтримку слід здійснювати комплексно, що передбачає бюджетне фінансування в межах кількох взаємообумовлених програм одночасно, оскільки відсутність фінансування або недофінансування однієї з програм може призвести до розриву всього технічного ланцюга і спричинити невиконання заланованих бюджетних програм⁵⁴.

На переконання науковців, найдієвішими заходами щодо вдосконалення бюджетного фінансування розвитку агропромисло-

⁵⁴ Дем'яненко М. Я. Стан державної фінансової підтримки сільського господарства / М. Я. Дем'яненко, Ф. В. Іванина // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку / за ред. П. К. Канінського. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – С. 233–235.

вого виробництва є визначення кількісних показників його результативності та створення системи інформаційного забезпечення виконання бюджетних цільових програм.

Також потребує удосконалення механізм узгодження державних цільових програм із середньостроковим бюджетним плануванням і можливостями їх фінансування протягом усього терміну реалізації. Потрібно також зважати, що результатом реалізації бюджетної програми може бути не тільки економічний, а й соціальний та екологічний ефект.

Таким чином, бюджетні важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва не принесли очікуваних результатів як фінансового, так і соціального спрямування. Основними причинами такого стану є недостатній рівень фінансування розвитку агропромислового виробництва, відсутність дійового фінансового контролю в управлінні асигнуваннями, недосконалість механізмів отримання й розподілу бюджетних коштів і порушення бюджетної дисципліни при їх використанні, щорічна зміна порядків і механізмів виділення коштів з державного бюджету, несвочасне їх затвердження та внесення до них неодноразових змін протягом року, ускладнений порядок одержання адекватної інформації про бюджетні витрати, спрямовані на розвиток агропромислового виробництва; наявність трансфертів сільському господарству з регіональних бюджетів, формування яких є недостатньо прозорим; наявність взаємозаліків. Окрім того, спостерігаються значні недоліки щодо „сезонного характеру” виділення та використання бюджетних коштів та щодо недостатності забезпечення малого агробізнесу – фермерських та особистих господарств.

В Україні принципи формування та реалізації бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва в умовах якісних перетворень перехідного періоду не використовуються належним чином, про що свідчать, зокрема, результати господарювання суб'єктів аграрної сфери починаючи з 1991 р.⁵⁵ При використанні найважливі-

⁵⁵ Гудзь О. Є. Модернізація механізму кредитних субсидій підприємств АПК / О. Є. Гудзь // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 59–62.

ших принципів бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва не були враховані його особливості та специфіка трансформаційного періоду. Надмірні податкові платежі, необґрунтовано високі облікові кредитні та неконтрольовані процентні ставки, за якими банки надавали суб'єктам аграрної сфери кредити, відсутність відповідного правового захисту іноземних і вітчизняних інвестицій – все це гальмувало економічний поступ. Водночас, недостатньо враховуються вимоги СОТ щодо обсягів і напрямів бюджетного фінансування агросфери.

Відповідно, при розробці та реалізації бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва необхідно враховувати дію об'єктивних економічних законів і закономірностей, і саме в разі їх дотримання можуть відкритися нові можливості розвитку агропромислового виробництва.

Сільське господарство є однією з ключових, життєво важливих і водночас найбільш ризикових галузей суспільного виробництва, оскільки відтворювальний процес пов'язаний з природно-кліматичними та біологічними чинниками. Ступінь участі держави в стабілізації розвитку агропромислового виробництва та методичні підходи до вирішення цієї проблеми мають свою специфіку в кожній розвиненій країні.

До теперішнього часу Україна не створила національну інфраструктуру з управління ризиками в аграрній сфері. Більшість галузей, які співпрацюють з аграрним сектором, вважає його високо ризиковим. На часі наукове обґрунтування механізму державного регулювання системи страхового захисту в аграрній сфері й визначення стратегій і механізмів раціонального формування, розподілу страхових та інших резервних фондів як визначальної передумови упередження і відшкодування збитків, спричинених ризиковими обставинами.

Сутність страхового захисту полягає в нагромадженні й витратанні грошових та інших ресурсів для здійснення заходів щодо попередження, подолання або зменшення негативного впливу ризиків і відшкодування пов'язаних із ними втрат. Дослідження

свідчать про недостатню розробленість сутності страхового захисту в аграрній сфері. Оскільки сільськогосподарське виробництво є специфічним, а результати діяльності залежать від багатьох факторів (включаючи природно-кліматичні) та погано піддаються прогнозуванню, створення тільки страхових фондів для відшкодування збитків не є достатнім для забезпечення природного та економічно ефективного середовища в сільському господарстві⁵⁶. Виходячи з цього, страховий захист в аграрній сфері повинен спрямовуватися на виконання головних завдань щодо виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення господарств фінансовими ресурсами, натуральними запасами та матеріально-технічними засобами на всіх стадіях виробництва продукції, а також на відшкодування збитків у разі настання страхового випадку. Страховий захист має будуватись на основі специфіки діяльності аграрної сфери.

Мета страхового захисту сільськогосподарських виробників полягає в організації роботи з підтримання виробничого процесу, відшкодування завданих збитків, забезпечення оптимальності й достатності запасів.

Визначальною є провідна регуляторна роль держави в розвитку системи страхування, що полягає не тільки в підтримці, а й в організації сільськогосподарського страхування⁵⁷. Держава має регламентувати страхову сферу, при підтримці держави можливе і розширення сфери сільськогосподарського страхування шляхом залучення в нього нових об'єктів, зокрема земель сільськогосподарського призначення.

Ключовими факторами, які перешкоджають розвитку страхової сфери в Україні, можна вважати: відсутність спадковості у програмуванні страхової сфери на загальнодержавному і регіональному рівнях та його неефективність; значне зниження рівня контролю та ролі держави у страховій сфері через скорочення кількос-

⁵⁶ Борисова В. А. Організаційно-економічний механізм страхування / В. А. Борисова, О. В. Огаренко – Суми: Видавництво “Довкілля”, 2001. – 194 с.

⁵⁷ Ботвіна Н. О. Проблеми розвитку страхового ринку України / Н. О. Ботвіна // Розвиток економіки України в умовах глобалізації: Всеукр. наук.-практ. конф.: зб. наук. робіт. – Х. – 2011. – №5 (102). – С. 77–79.

ті державних та активне збільшення кількості недержавних страхових компаній; низький рівень довіри до фінансових інституцій та страхової культури в Україні; олігополістичний характер конкуренції на ринку; недостатній фінансовий потенціал вітчизняних страхових компаній; відсутність належної мотивації та усвідомлення потреби добровільного страхування⁵⁸.

Аналіз законодавчого поля, в якому здійснюється страхування сільськогосподарських ризиків, свідчить, що чинне законодавство є досить сприятливим для розвитку цього сектору⁵⁹. Воно не створює суттєвих перешкод для становлення страхової системи, а окремі елементи законодавства навіть ставлять її у вигідніші умови порівняно з іншими видами діяльності. Дослідження законодавчого регулювання в галузі страхування сільськогосподарських ризиків дало змогу виділити три блоки законодавства, які впливають на страхову діяльність. Перший, основоположний, включає Закон України “Про страхування”, який заклав підґрунтя системи правового регулювання страхової діяльності в Україні, визначив головні поняття, пов’язані з ринком страхових послуг, принципи здійснення державного регулювання та нагляду за страховою діяльністю⁶⁰. Другий блок – це законодавство загальної дії, яке поширюється на всі суб’єкти підприємницької діяльності, зокрема, страхової. До цього блоку належать: норми Конституції України щодо власності, підприємництва, компетенції органів державної влади, регулювання підприємницької діяльності; Цивільний кодекс України; Господарський кодекс України, Закони України “Про власність”, “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг”, “Про господарські товариства”, “Про оподаткування прибутку підприємств” та ін. Третій блок законодавства, який регулює сферу страхування сільськогосподарських ризиків, – це нормативні акти, що стосуються питань

⁵⁸ Гаманкова О. О. Ринок страхових послуг України, методологія, практика : [монографія] / Гаманкова О. О. – К. : КНЕУ, 2009. – 284 с.

⁵⁹ Навроцький С. А. Соціально-економічні аспекти страхування АПК / С. А. Навроцький – Суми: Видавництво “Довкілля”, 2004. – 316 с.

⁶⁰ Князева Е. Г. Принципы и инновационные элементы страховой защиты предприятия / Е. Г. Князева // Фундаментальные исследования. – 2008. – № 2. – С. 127–128.

надання державної підтримки сільськогосподарським виробникам. Аналіз умов страхування сільськогосподарських ризиків в окремих зарубіжних країнах виявило, що розвиток такого страхування відбувається в інерційному середовищі⁶¹. Сільськогосподарські товаровиробники мають суттєву фінансову підтримку з боку держави, яка, зокрема, спрямована на пом'якшення умов здійснення страхового захисту як для господарств, так і страховиків.

Спільним для уряду зарубіжних країн є забезпечення стабільного розвитку аграрного сектору економіки⁶². Заслугує на увагу досвід сільськогосподарського страхування таких європейських держав, як Португалія та Іспанія, оскільки вони мають потужні агропромислові комплекси і розвинені системи саме сільськогосподарського страхування.

Сільськогосподарське виробництво відіграє важливу роль у зміцненні економіки країни, підвищенні життєвого рівня населення і розв'язанні соціально-економічних проблем. Порушення, завдані під впливом природних і техногенних факторів, а також фінансові втрати є великими. Як свідчить аналіз земельного фонду України, в його структурі сільськогосподарські угіддя займають 69,3%, у т. ч. рілля – 54,8, багаторічні насадження – 1,6, луки і пасовища – 12,9%. Земельний фонд України характеризується наявністю ґрунтів з високою біопродуктивністю, у структурі яких переважають найбільш родючі землі. Основна база землеробства України розміщується на чорноземних ґрунтах і ґрунтах чорноземного типу – 61,4% площі орних земель.

Обмеженість площі продуктивних земель робить їх об'єктом особливої охорони. Проте якісний стан продуктивно використовуваних земель погіршується, наростають темпи подальшої деградації ґрунтів. Так, 43% площі земель з осушувальною мережею мають підвищену кислотність, 7,6% – засолені, а 13% – заболочені. На 80% зрошуваної землі зафіксовано процеси техногенного

⁶¹ Коваль О. А. Розвиток страхової діяльності в аграрному секторі економіки України / О. А. Коваль // АгроСвіт. – 2008. – № 22. – С. 38–41.

⁶² Гудзь О. Є. Територія екологічного агрострахування: можливості та нові горизонти / О. Є. Гудзь // Вісник Сумськ. нац. аграр. ун-ту. Серія: Фінанси і кредит. – 2012. – № 1 (32). – С. 23–29.

підтоплення, а ураженість процесами вторинного засолення спостерігається на 11–25% загальної площі поливних земель.

Зниження якісного стану сільськогосподарських земель простежується і в регіонах. Основними чинниками антропогенного впливу на земельні ресурси є сільське господарство, промисловість, енергетика, транспорт.

Останнім часом відбувається природне або антропогенне навантаження: спрощення агроландшафтів, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій ґрунтів, зокрема внаслідок ерозійних процесів. Суттєвим антропогенним фактором, що спричиняє ерозію ґрунтів, є структура ріллі (посівних площ). Негативний вплив на якість ґрунтів мають зрошувальні води.

Основні екологічні проблеми щодо охорони й використання земельних ресурсів не вирішуються через недостатнє фінансування природоохоронних програм. У результаті дії техногенних і природних факторів триває деградація ґрунтового покриву, яка, крім ерозії ґрунтів, виражається в збідненні його гумусом і поживними речовинами, засолюванні й підтопленні зрошувальними водами. За відсутності необхідного фінансування очікується негативний прогноз щодо поліпшення стану охорони і раціонального використання земельних ресурсів. Процеси, що впливають на якісні характеристики землі, поділяються на природні, або стихійні та техногенні, чи антропогенні, пов'язані з людською діяльністю. Природні й техногенні процеси тісно пов'язані між собою: накопичення техногенних дій спричиняє природні зміни.

У правовому аспекті земельні угіддя захищені недостатньо. Це зумовлено відсутністю фінансової державної підтримки землекористувачів у частині витрат на проведення ними землеохоронних заходів, гарантоване відшкодування землекористувачам збитків від природних і антропогенних явищ. Не фінансується більшість програм і проектів з охорони земель. Практика покриття збитків від надзвичайних ситуацій за рахунок засобів державних резервних фондів показала їх суто обмежені можливості, тому постає необхідність розроблення системи відшкодування збитків, завданих продуктивним землям сільського господарства внаслідок негативних дій різного характеру. У цих умовах роль страхування

як джерела засобів відшкодування збитку особливо зростає. У ринкових умовах, з одного боку, неминуче збільшується попит на страхові послуги, а з іншого – з'являється можливість вільно займатися таким видом діяльності, як страхування.

Як свідчить аналіз стану земель сільськогосподарського призначення, землекористувачі несуть непоправні втрати від процесів деградації сільгоспугідь. Це вимагає кардинального перегляду відносин з приводу вдосконалення механізму економічного захисту сільськогосподарських угідь регіону. В Україні не створено цілісної системи правових і організаційних заходів щодо проведення земельної реформи, збереження, відтворення й забезпечення раціонального використання земельних ресурсів, організації землеустрою. Недостатня правова захищеність ґрунтів як одного з головних компонентів екосистеми є наслідком відсутності в чинній правовій базі екологічних і природоохоронних регламентів антропогенних навантажень на ґрунти, ефективного правового механізму закріплення відповідальності правонаступників за деградацію ґрунтів під час переходу прав власності або користування. Виходячи з цього, завдання захисту земель законодавчо покладене на власників земельних ділянок, землевласників і землекористувачів.

Ефективним механізмом реалізації цього завдання, спрямованого на захист землі, може бути страхування. Доцільно створення нового продукту – страхування земель сільськогосподарського призначення, основна ідея якого полягає в тому, щоб розробити перший прозорий і нескладний продукт страхування сільського господарства нової лінії. Він повинен ґрунтуватися на даних, пов'язаних з відповідними ризиками й минулим досвідом. На основі цих даних слід розраховувати актуарно підтверджений продукт, який би свідчив про те, що за той ризик, який страхова компанія бере на себе, вона одержує справедливую плату. Це дасть змогу їй покрити всі витрати, пов'язані зі створенням й обслуговуванням цього продукту, закласти в його ціну розумну маржу й гарантувати аграрним товаровиробникам своєчасну виплату компенсації у разі виникнення законних претензій.

Організація страхування земель сільськогосподарського призначення дасть змогу компенсувати збитки і фінансування зем-

левідновлювальних робіт. Однак страхування земель є специфічною сферою страхування, де немає розробленого для практичного застосування механізму реалізації страхових відносин. Тому доцільно використовувати методичні підходи до оцінки сільськогосподарських угідь з метою страхування на основі вирішення пов'язаних між собою методичних питань: визначення страхової вартості та страхової суми земельних ділянок; розрахунок страхового тарифу, заснований на оцінці вірогідності виникнення негативних природних і техногенних процесів; визначення страхових внесків землекористувачів; оцінка збитку, завданого земельним ділянкам природними і техногенними подіями; розрахунок сум страхових відшкодувань.

Отже, страхування дасть змогу перерозподіляти засоби страхового земельного фонду як на території України, так і в часі залежно від місця прояву несприятливих впливів на сільськогосподарські угіддя. Такий перерозподіл економічно ефективний в умовах значних відмінностей природно-кліматичних зон України. У часі перерозподіл засобів відбуватиметься для кожного страхувальника: у спокійні роки він тільки виплачуватиме страхові внески, в несприятливі за негативним проявом страхових випадків – одержувати страхове відшкодування понесених збитків. Разом із розподільчою організацією земельного страхування покликана виконувати контролюючі та стимулюючі функції.

Аналіз економічного і правового захисту земель сільськогосподарського призначення показує, що високий рівень централізації ускладнює роботу із страхувальниками. Тому для них пріоритетною є така організація, коли всі операції, пов'язані із страхуванням, здійснюються на місцях. Виходячи з цього, слід використовувати систему взаємозв'язку органів державного регулювання, користувачів земельних ділянок і страхових організацій на ринку страхування сільськогосподарських земель, згідно з якою для страхування земель використовуватимуться існуючі регіональні страхові організації й лише за їх відсутності та в міру необхідності створюватимуться нові. Це дасть змогу не тільки реально акумулювати засоби на проведення попереджувальних (протиерозійних та інших ґрунтозахисних заходів) і відновлюваних робіт, а ще й управлін-

ням земельних ресурсів у регіонах контролювати і стимулювати процеси виконання землекорис-тувачем комплексу обов'язкових заходів щодо охорони земель.

Землекористувач зацікавлений в реалізації такої принципово нової моделі організації страхування, оскільки буде захищений від негативних як природних, так і техногенних дій. Очевидно, що в тому будуть зацікавлені і страхові організації, оскільки ця діяльність є комерційною, до того ж у сприятливі (з погляду відсутності проявів різних руйнівних природних страхових подій) роки вони одержуватимуть значно більше страхових платежів, ніж виплачуватимуть страхових відшкодувань, а отже, поповнюватимуть свої резервні фонди. У разі компенсації збитків від техногенних подій страхові організації, що виплатили по них страхові відшкодування, в межах їх сум матимуть право пред'являти позов до фізичних і юридичних осіб, винних у нанесенні таких збитків.

Таким чином, страховий захист в аграрній сфері повинен спрямовуватися на виконання головних завдань щодо виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення господарств фінансовими ресурсами, натуральними запасами та матеріально-технічними засобами на всіх стадіях виробництва продукції, а також на відшкодування збитків у результаті настання страхового випадку.

Формування системи страхування в аграрній сфері потребує організовуючої участі держави у виробленні правил і створенні необхідних для цього умов. Передусім, необхідно включити до проекту Закону України "Про сільськогосподарське страхування" додаткову статтю "Про страхування земель сільськогосподарського призначення", що закріплює державно-комерційний характер страхування, участь бюджету в його фінансуванні, порядок його наукового, технічного і кадрового забезпечення.

Належить також сформувати банк даних про сприйнятливність територій до дії небезпечних природних і техногенних процесів (їх інтенсивність, площі розповсюдження, ступінь небезпеки), необхідних для встановлення страхових тарифів; зорієнтувати державний земельний кадастр на інформаційне забезпечення страхування земель; сформувати у складі страхових організацій спеці-

алізовані підрозділи із страхування сільськогосподарських земель; організувати підготовку фахівців земельного страхування; визначити порядок фінансування страхування сільгоспугідь за рахунок засобів цільових бюджетних фондів; залучити наукові організації до підготовки пропозицій за умов діяльності страхових компаній, що займаються страхуванням земель, а також програм навчання фахівців з цієї проблеми; вирішити питання фінансування науково-дослідних робіт і підготовки кадрів з питань земельного страхування. Створення та впровадження ефективної системи страхування земель за активної державної підтримки дасть змогу значно збільшити надходження коштів з позабюджетних джерел на запобігання і ліквідацію негативних наслідків природних і антропогенних процесів, сприятиме підвищенню фінансової стійкості землеробства.

4.4. Науково-методологічні засади ефективного функціонування аграрного ринку в дослідженнях і розробках вітчизняної науки

Трансформаційні перетворення в аграрній економіці України започатковано і здійснюються з метою комплексної перебудови й утвердження ринку як життєзабезпечуючої структури суспільства. Проте складність і важливість невідворотних процесів щодо переформатування аграрної компоненти свідомо оцінюються наукою з позиції важливості цієї сфери господарювання, масштабності соціально-економічних наслідків для держави. Об'єктивним є той факт, що процеси, пов'язані зі становленням аграрного ринку та організацією його функціонування, потребують відповідного науково-методологічного забезпечення. Адже лише науковий підхід і фундаментальне розуміння проблем дозволяють забезпечити успіх реформ та ефективне функціонування аграрного ринку.

Аграрний ринок – важлива складова вітчизняної економіки, яка спричиняє фундаментальний вплив на перебіг суспільно-економічних процесів, базисно опосередковує добробут нації і досягнення стратегічних цілей національного державотворення,

зокрема створення високоефективного аграрного сектору як запоруки продовольчої безпеки та продовольчої незалежності. Об'єктивні реалії свідчать, що фундаментальні основи, механізми виконання аграрним ринком окреслених функцій закладаються наукою, яка завжди виступає провідником інновацій суспільного буття, в тому числі і стосовно розробки науково-методологічних засад функціонування аграрного ринку. Підстави для такого висновку випливають із широкого кола розробок вітчизняних науковців, зокрема ННЦ “Інститут аграрної економіки”. Вчені економісти-аграрники завжди стояли на позиціях щодо необхідності формування в Україні економічно-відповідального середовища аграрної складової, тому методологічні основи ринку були закладені ще до реального переходу національної економіки у фазу ринкових перетворень. Проте не завжди фундаментальні істини розбудови методології організації і функціонування аграрного ринку були почутими, тому сьогодні все ще залишається багато проблем у вирішенні завдань аграрної реформи.

Наукою визначено складові аграрної реформи, які покладено в основу розбудови методології функціонування аграрного ринку в умовах України. Саме наведеним складовим підпорядковано науковий пошук у сфері вирішення проблем аграрного ринку. Зокрема, на базі означених складових аграрної реформи сформовано чітке розуміння сутності, значимості господарського та економічного механізму функціонування аграрного ринку, який покладено в основу методології його функціонування. В цілому результати економічних досліджень актуальних для аграрної науки і практики проблем підпорядковані ідеології ринку, а головне – результати наукового пошуку дали можливість сформулювати необхідну науково-методологічну базу, рекомендації щодо розбудови ринкової системи господарювання в Україні.

Зараз перебувають на розгляді у законодавчих органах законопроекти: Проект Закону “Про внесення змін до Закону України “Про молоко та молочні продукти”, Проект Закону “Про внесення змін до Закону України “Про зерно та ринок зерна в Україні”, Проект Закону “Про оптові ринки сільськогосподарської продукції”, до яких на певних етапах розроблення долучалися науковці, надаючи пропозиції та рекомендації.

Фундаментальні основи розвитку і розбудови аграрного ринку визначені ще цілою низкою рекомендацій, концепцій, перш за все це: Проект стратегії розвитку агропромислового комплексу України, Державна цільова програма розвитку українського села до 2015 року, Комплексна програма розвитку сільсько-го господарства Київської області у 2008–2010 роках та на період до 2015 року, проте переважна більшість цієї неповної кількості документів, розроблених у контексті розбудови “правил гри” і формування науково-методологічних засад функціонування аграрного ринку в Україні, лише взято до уваги, але вони не виконуються. Особливо необхідно наголосити на проблемі організації й управлінні аграрним ринком, на вирішення якої розроблено і передано директивним органам проекти Закону України “Про організацію та управління аграрним ринком”, “Про професійні та міжпрофесійні об’єднання в аграрній сфері”, проекти змін до Законів України “Про кооперацію”, “Про сільськогосподарську кооперацію” та інші, проте через незалежні від науки причини трансформація наукових продуктів у використовувані практикою відбувається повільно. Є всі підстави підкреслити, що науково-методологічне забезпечення вирішення проблем функціонування аграрного ринку, у створенні якого бере участь аграрна економічна наука, знаходиться на достатньому рівні та завжди здійснювалось у контексті аграрної реформи, ставлячи за мету формування дієвої інституціональної бази розбудови ефективного аграрного ринку. Безперечно, наука сьогодні володіє питанням і напрацюваннями, які пропонують шляхи вирішення проблем, слугують дороговказом в окресленому напрямі аграрних перетворень.

Розкриваючи науково-методологічні засади функціонування аграрного ринку в Україні, потрібно виокремити дві фундаментальні проблеми, які залишаються невирішеними: формування “правил гри” на ринку, в основі яких економічний інтерес селянина, і створення ефективної системи управління аграрним ринком та його структурної перебудови. Ці дві фундаментально невирішені проблеми потрібно вважати головними інституціональними обмеженнями на шляху формування ефективного аграрного

ринку в Україні. Проте і стосовно цих питань наука напрацювала певні рекомендації. Проводяться дослідження з удосконалення науково-методологічного забезпечення функціонування аграрного ринку в частині ціноутворення та формування ринкової інфраструктури як пріоритетних завдань аграрної економічної науки.

Розробки щодо упорядкування відносин у системі аграрного ринку і методологічного забезпечення його функціонування характеризують надзвичайно широке коло питань, до вирішення яких долучилася наука, проте несприйняття науково-методологічних постулатів практиками призвело до формування стійкої інституціональної бази українського аграрного ринку, яка продукує неефективний та економічно незаінтересований тип виробництва. Об'єктивним є той факт, що науково-методологічне забезпечення функціонування аграрного ринку включає величезну кількість різнохарактерних розробок, але існують проблеми їх втілення в життя і практичного виконання. Методологія розбудови і ефективність функціонування аграрного ринку характеризуються недовершеністю створення сприятливого середовища в частині економіко-господарського механізму (ціновий, інвестиційний, кредитний), що продукує стагнацію ринку, а також вносить деструктив у організацію та управління. Це є головні науково-методологічні проблеми українського аграрного сьогодення, які економічна наука вирішує здійснюючи науковий пошук.

Нині невідкладним завданням слід вважати нормативно-правове закріплення напрацювань науковців у галузі системної методології організації та функціонування вітчизняного аграрного ринку, адже загальновідомо, що організація – це створення системи із необхідних ресурсів. Стосовно організації аграрного ринку необхідно, перш за все, мати адекватне уявлення щодо предмета організації, тобто створення. Зміст економічного об'єкта, процесу або явища відображається за допомогою його визначення. На жаль, до цього часу ні в межах країн СНД, ні в Україні не склалось єдиного уявлення щодо змісту поняття „аграрний ринок”.

Так, в „Угоді про спільний аграрний ринок держав-учасниць СНД” (підписана в Москві 6.03.1998 р. і ратифікована

Україною 8.04.1998 р. № 578-XIV) цей термін тлумачиться як „ринок сільськогосподарської продукції і продовольства”. Провідні російські вчені економісти-аграрники (Буздалов І.Н., Крилатих Е.Н. та ін.) користуються терміном „агропродовольчий ринок” і тлумачать його як „систему економічних відносин та інституційних форм доведення сільськогосподарської продукції та продовольства до кінцевого споживача через ланки біржової, оптової, роздрібної торгівлі”. Ці ж автори наводять і таке визначення агропродовольчого ринку – „сфера торгівлі сільськогосподарською сировиною, продовольчими напівфабрикатами, готовою продукцією”. Два різних терміни мають майже однакове змістове наповнення⁶³. Білоруські вчені-аграрники значно ширше визначають зміст аграрного ринку, включаючи до його складу крім продукції також і працю⁶⁴. Як бачимо, тлумачення одного ж й того ж терміна – „аграрний ринок” – у межах СНД істотно різняться. Аналогічна ситуація спостерігається і в Україні.

У статті 2 Закону України від 24 червня 2004 р. „Про державну підтримку сільського господарства України” наводиться таке визначення: „Аграрний ринок – сукупність правовідносин, пов’язаних з укладанням та виконанням цивільно-правових договорів щодо сільськогосподарської продукції”. Проте І.Г. Кириленко до складу аграрного ринку включає, „по-перше, ринок землі, по-друге, ринок засобів виробництва, які купують сільськогосподарські підприємства, по-третє, ринок реалізації їх продукції”⁶⁵.

Не слід забувати про класифікацію ринків за принципом субординації, який дає найбільш бажану характеристику сучасному аграрному ринку з позиції оцінки конкурентних умов.

⁶³ Актуальные проблемы современной аграрной теории и политики. – М. – Научн. тр. ВИАПИ им. А.А. Никонова; „Энциклопедия российских деревень”, 2005. – Вып. 15. – 456 с.

⁶⁴ Теоретические и методологические основы развития аграрного рынка Беларуси. – Минск: Центр аграрной экономики Института экономики НАН Беларуси. – 2006. – 340 с.

⁶⁵ Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. – К.: ННЦ „Інститут аграрної економіки”, 2005. – С. 40, 324.

Охарактеризовані розбіжності тлумачення змісту та складу аграрного ринку зумовлюють нагальну необхідність зміцнення науково-методологічних основ побудови цієї ділянки національної економіки за такими трьома напрямками: 1) обґрунтування досконалого визначення аграрного ринку як наукового поняття; 2) розгорнута характеристика функцій аграрного ринку; 3) розгорнута характеристика засобів і методів забезпечення виконання аграрним ринком покладених на нього соціально-економічних функцій.

Як базу для дискусії пропонуємо наступні відповіді на три поставлені питання. По-перше, аграрний ринок можна визначати як частину товарного ринку, на якій предметом обміну виступає сільськогосподарська продукція та продовольство. Це визначення не претендує на відображення всіх ознак та особливостей аграрного ринку. Натомість воно виділяє, відокремлює аграрний ринок від багатьох інших ринків, які існують в національній економіці: землі, праці, матеріальних ресурсів, грошових коштів та ін. Подальше розкриття особливостей аграрного ринку досягається через характеристику його функцій. Вони наступні. Соціальна покладає на аграрний ринок обов'язок забезпечувати населення за доступними цінами належною кількістю продуктів харчування та промислових товарів першої необхідності – одягу, взуття, що виробляються з сільськогосподарської сировини.

Друга функція – виявлення ринкових цін як цін, що формуються під впливом попиту та пропозиції. Третя – стимулююча, виконання якої передбачає стимулювання виробництва потрібних споживачеві товарів. Четверта функція – координаційно-управлінська – спрямована на дотримання суто ринковими важелями і механізмами бажаних пропорцій виробництва та збуту окремих груп товарів сільськогосподарського походження з урахуванням зовнішньоекономічних зв'язків. Цю функцію доповнює селективна функція, яка зводиться до того, що аграрний ринок відбирає найбільш ефективних операторів через механізми конкуренції (ринкового змагання).

З наведеного переліку функцій аграрного ринку видно, що всі вони соціально важливі й надзвичайно відповідальні. Тому необхідно хоча б приблизно оцінити повноту їх виконання. Стосо-

вно трьох із них можна сказати цілком певно, що вони виконуються вкрай незадовільно. Це – соціальна, стимулююча та селективна функції.

За обома базами аналітичних оцінок висновок щодо виконання аграрним ринком України своєї соціальної функції – забезпечення споживання населенням продовольства за науково обґрунтованими нормами – негативний. Це стосується перш за все біологічно найбільш повноцінних продуктів – м'яса, молока, яєць, риби, які є джерелом білка та вітамінів. По м'ясу норматив дотримується на 54–58%, по молоку – на 60–63%, по яйцях – на 90–92%. У порівнянні з Білорусією споживання цих продуктів менше на 8–10%. Варто підкреслити, що медичні норми споживання продуктів, розроблені в Білорусі (крім цукру, риби, хліба і хлібопродуктів) вищі від українських. Особливий подив викликають українські норми споживання овочів і баштанних, а також плодів і ягід які значно менші порівняно з білоруськими, а фактичне їх споживання також суттєво відстає від сусідньої країни. Тому висновок про незадовільне виконання українським аграрним ринком своєї соціальної функції не може викликати заперечень.

Далеко не кращою можна вважати ситуацію і з виконанням аграрним ринком України стимулюючої функції. Відповідну оцінку можна робити за двома показниками: 1) рівнем рентабельності (до витрат) сільськогосподарських підприємств; 2) рівнем заробітної плати найманих працівників цих підприємств. На думку вчених-аграрників, бажаний рівень цих показників відповідно 20–25% та 70% до середньої по країні заробітної плати. На наш погляд, ці „економічні стандарти” дещо занижені. Але якщо навіть їх вважати базою аналітичних оцінок, то й вони зумовлюють негативну оцінку виконання аграрним ринком України стимулюючої функції.

Так, за даними статистичного щорічника за 2006 р. рентабельність сільського господарства (разом із мисливством та лісовим господарством) за 2000–2006 рр. не підвищувалася більш як до 12,7% у 2005 р., а у 2000-му взагалі операційна діяльність названої тріади галузей АПК виявилася збитковою. Отже, рентабельність 20–25% залишається для сільського господарства

України недосяжним ідеалом, що впливає й на стимулювання найманих працівників заробітною платою. За даними статистичного збірника „Сільське господарство України за 2006 р.” протягом 2000–2006 рр. середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників у сільському господарстві (разом із мисливством і лісовим господарством) збільшилася від 114 грн у 2000-му до 581 грн у 2006 р., але в жодному із років названого семиріччя не досягла 70% середнього рівня по національній економіці. Найвищим цей відносний показник був у 2006 р. – 55,8%. Тому як оцінку фінансової досконалості аграрного ринку України є всі підстави сказати, що він належним чином не стимулює ні підприємця прибутком, ні найманого працівника заробітною платою.

Щодо селективної функції аграрного ринку, то достатнім свідченням її неповного й незадовільного виконання є стабільний протягом останніх років відсоток збиткових підприємств у їх загальній кількості, а саме (за даними статистичного бюлетеня Держкомстату за формою 50-сг за відповідні роки): 2000-й – 34,5%; 2001-й – 43,9%; 2002-й – 53,8%; 2003-й – 42,3%; 2004-й – 33,3%; 2005-й – 33,8%; 2006-й – 31,3%; 2007-й – 39,3%.

На жаль, Державної служби статистики України не відслідковує постійно хронічно збиткові аграрні підприємства – потенційні, а можливо й фактичних банкрутів. Проте ця обставина не заважає зробити незаперечний висновок про вкрай недостатнє виконання аграрним ринком як стимулюючої, так і селективної функцій.

У цілому викладена характеристика сучасного стану аграрного ринку України дає достатні підстави для висновку про те, що такий аграрний ринок України входить у глибоке протиріччя із завданням національного державотворення. Адже в Основному Законі (Конституції) Україна проголосила себе соціальною державою, задекларувавши широку палітру прав і свобод громадян. Тому подальшу долю аграрного ринку України слід розглядати в нерозривному зв'язку зі становленням нашої країни як цивілізованої європейської держави, яка в основу своїх стратегічних цілей покладає загальнолюдські цінності демократії, добра і справедливості.

Науково-методологічні основи функціонування аграрного ринку впливають із положень Конституції України, за яким визначається демократизм, соціальна спрямованість аграрної економіки у тому числі. Фундаментальним принципом залишається максимально повна забезпеченість населення країни продуктами харчування в необхідному асортименті за доступними цінами. Тому методологія розвитку аграрного ринку на основі економічного інтересу, відповідальності та ефективності управління покладена в основу стратегічних орієнтирів розв'язання проблем організації суспільного виробництва.

Адміністративно-командні важелі управління аграрним сектором в Україні демонтовано, що дає підстави покласти відповідальність за продовольчу проблему на аграрний ринок, як правонаступника колишньої директивної адміністративної вертикалі. Проте сучасний ринок, методологія і практика функціонування економічного механізму потребує нових методів організації та управління, а не “ринкового романтизму”, що продукує часті провали, неефективність мотивацій економічних агентів. Отже, головними методологічними проблемами сучасного вітчизняного аграрного ринку, на вирішенні яких зосереджені зусилля науки, є: нестабільність, неорганізованість, необ'єктивність регуляторної політики на продуктових ринках.

Несприйняття науково-методологічних постулатів науки в системі організаційного забезпечення розвитку аграрного ринку є причиною незбалансованого функціонування продуктових ринків, що позначається на дохідності діяльності сільгосптоваровиробників, які реалізують продукцію, і в кожному сегменті головною проблемою є нестабільність цін і доходів, а це найбільш точно підтверджує й окреслює особливості кожного з ринків щодо регулювання, ціноутворення, інфраструктури. Головна проблема полягає в тому, що більшість продуктових ринків “не справляється” з великими і недостатніми обсягами пропозиції продовольства, тому продуктові кризи, нестабільність цін є частим явищем.

Оцінюючи спроможність продуктових ринків з позиції досягнення соціально-економічних цілей і звертаючи увагу на

методологію розподілу доходів між учасниками, за якої в Україні виробник отримує чи не найменшу частку, потрібно наголосити фактично на відсутності ефективного державного впливу на цей процес. Сільськогосподарські виробники, які діють на ринку, що характеризується однорідністю товару і може вважатися ринком з чистою конкуренцією, не мають можливості впливати на ціну, а значить і розподіл доходів. Тому головним методологічним принципом функціонування продуктових ринків є чиста конкуренція, завдяки якій виробники не мають ринкової влади на відміну від монополії, олігополії, монополістичної конкуренції. Хоча існує управлінській парадокс продовольчого ринку – недопущення безпосередніх товаровиробників на роздрібні й оптові ринки різними посередницькими утвореннями, саме в цьому вбачаються ознаки монополізму, які в Україні цілком проявляються, адже доходи перерозподіляються між посередниками (ринок м'яса ВРХ і м'яса свиней, птиці).

Функціонування окремих сегментів аграрного ринку, означених за продуктовим принципом, має одну негативну особливість – низький рівень дохідності для виробника і високий рівень витрат у споживача при фактичній відсутності дієвого державного регулювання. Проте в умовах ринку товаровиробник не може тривалий час виробляти продукцію собі на збиток, тому переорієнтовується на продукування менш затратних продуктів негативно впливаючи на баланс цін, що є головною проблемою аграрних ринків в Україні. Адже, з одного боку, спостерігаємо надлишкове виробництво продукції (зерно, соняшник), що за відсутності у виробника доступу до експортних каналів змушує його чи не завжди продавати урожай за безцінь, а з іншого – виробництво, яке тримається на ентузіазмі й індивідуалах-селянах (тваринництво), до того ж постійно продукує збитковість, тому вітчизняна продукція тваринництва не конкурентноспроможна за витратами виробництва і ціною. Тому методологія і практика функціонування продуктових ринків має дві характеристики: з одного боку, нестабільність кон'юнктури цін із різкими падіннями і злетами, а з іншого – відсутність дійової політики регулювання ринку й підтримки балансу споживання.

На проблемі регулювання варто детально зупинитися. Національний ринок у визначених законодавчо сегментах регулюється урядом, тобто уповноваженими агентами, яким на сьогодні є Аграрний фонд. Проте він функціонує фактично як комерційна організація, яка прагне купити дешевше і не завжди визначений законом обсяг продукції, що нівелює можливі ефекти для селянина. Причин цьому багато, але дві з них головні – недофінансування з боку держави, що заважає своєчасно здійснити інтервенції, та недовіра самих селян. Всупереч задекларованим і визначеним законодавчо методологічним принципам регулювання аграрно-продовольчих ринків, держава сьогодні неспроможна їх дотримуватися, тому селянин не захищений від “ефекту перевиробництва”, а споживач – від “ефекту неврожая”. Але щодо цих питань наука може давати обґрунтовані рекомендації.

Таким чином, головним методологічним принципом у функціонуванні аграрного ринку є виважена державна політика протекціонізму, серцевиною якої має бути економічний інтерес господарювання, інакше такий ринок не виконує покладених на нього функцій.

Одним із найважливіших науково-методологічних постулатів забезпечення функціонування аграрного ринку є формування пропозиції сільськогосподарської продукції на рівні, що гарантує продовольчу незалежність країни, та створення інфраструктури внутрішнього аграрного ринку, розширення обсягів біржової торгівлі, формування національної мережі оптових сільськогосподарських ринків, інформаційно-комунікативних мереж і транспортного забезпечення.

Загалом успішність функціонування аграрного ринку залежить від організації управління та регулювання через створення ефективних, доступних для виробника маркетингових інфраструктурних каналів збуту продукції. Потрібно забезпечити на ринку органічний взаємозв’язок у системі „виробництво–реалізація” для урівноваження інтересів виробників, переробників і споживачів. Для цього, на переконання науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки», думку яких ми повністю підтримуємо, слід:

1. прийняти Закон України “Про організацію та управління аграрним ринком,” який повинен регулювати функціонування аграрного ринку, переорієнтувати політику управління сільським господарством із другорядного до пріоритетного ставлення з боку держави;
2. прийняти закони прямої дії функціонального та предметного спрямування, обов’язково визначивши по конкретних продуктивних ринках економічні правила гри щодо ціноутворення, розподілу доходів, державної підтримки;
3. суттєво підвищити роль держави в регулюванні міжгалузевих відносин формуючи дієву систему інтервенційних закупівель та інтервенцій на основних продуктивних ринках;
4. спрямувати розвиток аграрного ринку в русло стимулювання підвищення рівня доходності виробництва продовольства і сировини, вдосконалення організаційних структур з просування продукції від виробника до споживача;
5. поетапно розробляти й реалізовувати на державному регіональному рівнях цільові продуктивні програми;
6. систематично проводити моніторинг цінних ситуацій на ринках та удосконалювати його методологію;
7. у контексті вимог СОТ поліпшувати інфраструктурне й інформаційне забезпечення;
8. сприяти формуванню професійних і міжпрофесійних об’єднань в аграрній сфері;
9. забезпечувати повномасштабне виконання функцій агентами регулювання аграрного ринку;
10. створити умови, за яких виробник матиме можливість купувати продукцію за оптимальними для кон’юнктури ринку цінами, держава повинна контролювати прояви монополізації ринку торговими посередниками;
11. створити однакові умови реалізації продукції на внутрішньому ринку через обмеження ввезення на внутрішній ринок сільськогосподарської продукції за демпінговими цінами;
12. регулярно проводити моніторинг конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції і здійснювати моделювання ринків з метою формування ефективної регуляторної політики;

13. розробити державну програму стимулювання торгівлі через заготівельно-збутові кооперативи, аукціони живої худоби, біржі та мережу регіональних оптових ринків;

14. формувати інфраструктуру гуртових (оптових) ринків і забезпечувати їх функціонування;

15. стимулювати розвиток біржової торгівлі запровадженням механізму розрахунково-клірингового обслуговування та прогресивних фінансових інструментів;

16. посилити державний контроль за функціонуванням біржового аграрного ринку;

17. забезпечити розвиток у сільській місцевості мережі заготівельних пунктів і збутових кооперативів для поліпшення просування сільськогосподарської продукції на ринок та оптимізації ціноутворення;

18. формувати адекватне вимогам ринку інституціональне середовище розвитку та регулювання аграрного ринку, усунути проблеми міжгалузевих економічних відносин у частині ціноутворення;

19. розробити концептуальні положення розвитку і регулювання внутрішнього аграрного ринку в умовах СОТ, формувати конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції.

Таким чином, проблему удосконалення аграрного ринку України з метою якомога повнішого виконання ним своїх функцій слід розглядати як систему, вирішення (розв'язання) якої надасть державотворенню соціальної спрямованості, забезпечить сільгоспвиробникам вищий рівень доходів, сприятиме підвищенню конкурентоздатності аграрного сектору в цілому. Цю проблему слід вирішувати за такими основними напрямками:

1. Узагальнити світовий досвід організації й управління національним аграрним ринком шляхом ознайомлення зі спеціальною літературою та практикою інших країн.

2. Провести суцільне обстеження сільгосптоваровиробників України з метою виявлення дієздатних господарських одиниць, які можуть вести агробізнес на сучасних засадах.

3. За матеріалами узагальнення світового досвіду та власної практики підготувати національну програму розвитку вітчизняного аграрного ринку на 5–7 років.

4.5. Концептуальні засади прогнозування розвитку агропромислового виробництва та оцінка проблем його інвестування

Економічна наука і господарська практика передових країн світу свідчать про те, що успішний економічний розвиток можливий лише на основі визначення пріоритетних базових галузей, здатних стати локомотивами соціально-економічного прориву та сформувати конкурентні переваги національної економіки. Реалізація цієї важливої ролі базових галузей можлива за допомогою виваженої політики державного управління, орієнтованої на стратегічні пріоритети, позитивну динаміку розвитку, забезпечення конкурентоспроможності секторів національної економіки. Водночас трансформаційні процеси в економіці України, пов'язані з переходом до ринкових умов господарювання, позначилися відмовою від адміністративних методів без попереднього створення відповідних економічних і правових регуляторів. Як наслідок, в одному з базових секторів української економіки – агропромислового виробництві спостерігаються: спад обсягів виробництва; зниження ефективності виробництва та його збитковість; відсутність обігових коштів і неможливість залучення достатніх обсягів кредитних ресурсів; зниження продуктивності праці та рівня її оплати; затухання інвестиційної активності та руйнація основного капіталу. Одним із напрямів, що забезпечить подолання кризових явищ у агропромисловому виробництві та виведення його на лідируючі позиції, є прогнозування, в основу якого покладено програмно-цільовий метод. Ефективне використання прогнозування розвитку агропромислового виробництва надасть країні важелі послаблення негативних явищ, усунення внутрішніх диспропорцій, сприятиме появі більш широких і різноманітних можливостей реалізації його потенціалу як вагомого фактору розвитку національної економіки. Для формування адекватної викликам сьогодення системи прогнозування розвитку агропромислового виробництва важливого значення набуває дослідження концептуальних засад прогнозування й визначення методичних підходів до реалізації державних програм та оцінки їх результатів.

На думку В. Царьова, „прогноз – це очікувана науково обґрунтована оцінка економічного, фінансового, техніко-технологічного стану підприємства в перспективі. Він носить імовірнісний характер і на відміну від плану, як правило, не визначає шляхів і необхідних за обсягом засобів (ресурсів) для здійснення намічених перспективних конкретних цілей”⁶⁶. М. Пашута та А. Калина стверджують, що прогноз – це пошук реалістичного й економічно виправданого рішення та окреслюють його як зусилля, що докладаються з метою розрахувати майбутнє та предмет цих зусиль, зміст наслідків, до яких вони призводять⁶⁷.

Особливістю прогнозування розвитку агропромислового виробництва, є передусім необхідність врахування природно-кліматичних чинників, нерівномірності розподілу трудових, виробничих і земельних ресурсів, існування диференціальної ренти, сезонності та тривалості періоду виробництва. Істотне значення в процесі прогнозування мають: економічне призначення окремих видів продукції агропромислового виробництва; природні умови і якість ґрунтів; рівень розвитку промисловості; стан і розвиток транспорту і транспортних зв’язків; технічний прогрес, рівень механізації та використання трудових ресурсів в агропромисловому виробництві; капіталовкладення держави і накопичення для розширеного відтворення; використання державою економічних важелів для розвитку агропромислового виробництва (його диференційоване здійснення в різних регіонах)⁶⁸.

Існують різні підходи до прогнозування розвитку агропромислового виробництва, яким притаманні як переваги, так і недоліки. Так, при застосуванні галузевого підходу переваги будуть у забезпеченні концентрації і спеціалізації, здійсненні єдиної технічної та технологічної політики і, таким чином, досягненні вищої ефективності, а недоліки – у намаганні нарощувати виробництво

⁶⁶ Царев В. В. Внутрифирменное планирование / В. В. Царев. – СПб.: Питер, 2002. – 496 с.

⁶⁷ Пашута М. Т. Прогнозування та макроекономічне планування : [навч. посіб.] / М. Т. Пашута, А. В. Калина. – К.: МАУП, 1998. – 192 с.

⁶⁸ Гудзь О. Є. Модернізація методичних підходів фінансового прогнозування діяльності агроформувань до умов кризових деформацій / О. Є. Гудзь // Облік і фінанси АПК. – 2009. – № 3. – С. 125–129.

агропромислової продукції, неузгоджене з можливостями її продуктивного використання, загрозі виникнення міжгалузевих диспропорцій. Переваги територіального підходу зосереджено у можливості узгодження планів та інтересів різних галузей, збалансованості ресурсів і потужностей, координації інвестиційної та соціальної діяльності, недоліками є посилена увага до місцевого інтересу, ігнорування міжрегіональних зв'язків, відсутність політики пріоритетів та адміністрування процесів управління.

Найбільша ефективність прогнозування розвитку агропромислового виробництва досягається при застосуванні програмно-цільового методу, який синтезує в собі переваги галузевого, територіального і програмного планування. Його вихідною базою, основою прогнозних показників стають реальні потреби, для задоволення яких передбачається системна розробка заходів з організації та стимулюванню виробництва відповідної агропромислової продукції, забезпечення необхідними матеріальними, капітальними і фінансовими ресурсами, паралельного вирішення соціальних, організаційних, екологічних та інших проблем. Таким чином, головним і визначальним принципом прогнозування агропромислового виробництва є розробка програм від кінцевої мети до сучасного стану та етапів розвитку і конкретних заходів економічного й управлінського характеру.

Прогнозування програм розвитку агропромислового виробництва доцільно позначити, як вплив суб'єкта управління (центральної і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування) на розвиток об'єкта (агропромислове виробництва) у бажаному для суспільства напрямі через обгрунтовані управлінські дії за допомогою ініціювання, розробки і реалізації програм. Під програмою розвитку агропромислового виробництва слід розуміти чітко узгоджений за ресурсами, строками та виконавцями комплекс соціально-економічних, виробничих, науково-дослідних та організаційно-господарських заходів, спрямованих на вирішення найважливіших питань агропромислового виробництва в системі функціонування національної економіки.

Принципами розробки програм розвитку агропромислового виробництва мають бути принципи: відповідальності, прогресивності та регіональної орієнтації. Принцип відповідальності спри-

ятиме цільовому використанню бюджетних коштів і дотриманню дисципліни учасниками програм при здійсненні прогнозування. У процесі реалізації програми принцип прогресивності визначатиме відповідність програмних завдань основним напрямам розвитку національної і регіональної економіки. Дотримуючись принципу регіональної орієнтації, буде погоджено розробку програм розвитку агропромислового виробництва різних рівнів: від регіональних до міжрегіональних та загальнодержавних.

Основними причинами втручання урядів розвинених країн у діяльність агропромислових структур є: необхідність забезпечення продовольчої безпеки країни та регіонів; низька конкурентоспроможність і продуктивність порівняно з іншими галузями економіки; ціновий диспаритет на сільськогосподарську та промислову продукцію; вироблена агропромислова продукція вимагає втручання держави через ціноутворення, забезпечення стабільних цін, визначеного рівня прибутку виробників; потреба вирівнювання рівня доходів агропромислових товаровиробників з іншими виробниками, а сільського населення – з міським; збереження дрібних сільських товаровиробників та сільськогосподарської діяльності як способу життя людей в сільській місцевості; захист навколишнього природного середовища, що забезпечує безпеку як споживача, так і виробників агропромислової продукції.

Саме сукупність усіх цих обставин зумовлює розгортання функцій держави по регулюванню економічного розвитку агропромислового виробництва, розробці й реалізації різноманітних цільових програм, спрямованих на активне стимулювання розвитку науково-технічного прогресу та структурну перебудову агропромислового бізнесу, забезпечення сприятливого режиму торгівлі, оподаткування, паритетності цін, підтримку оптимального рівня доходів фермерів та інших виробників агропромислової продукції. Завдяки введенню прогнозування, як інструменту регулювання розвитку агропромислового виробництва, пом'якшуються циклічні коливання та кризові явища, усуваються загрози продовольчій безпеці населення, здійснюється державна політика регулювання виробництва агропромислової продукції та підтримки агропромислових товаровиробників.

Криза, в якій опинилось агропромислове виробництво на початку 90-х років, мала системний характер, а невизначеність аграрної політики України протягом першого десятиліття незалежності зумовила різкий його спад. За період 1990–1999 рр. обсяги виробництва валової продукції зменшилися в 2,1 раза, в тому числі продукції рослинництва – в 1,9, тваринництва – в 2,2 раза. Відсутність програм розвитку агропромислового виробництва і його системної державної підтримки під час трансформаційних процесів призвела до того, що у 1998 р. збитковими виявилися 92% сільськогосподарських підприємств при загальній збитковості – 29,1%, збитковості рослинництва – 3,3%, тваринництва – 49,9%. Рентабельним залишилося тільки виробництво зернових і насіння соняшнику. Починаючи з 2000 року в усіх категоріях господарств відбувається поступове нарощування обсягів валової агропромислової продукції. За 2000–2012 рр. обсяги валової продукції зросли на 30,9% за рахунок збільшення обсягів як рослинницької, так і тваринницької продукції на 41,1 і 18,1% відповідно, тому вдалося досягти позитивної рентабельності виробництва.

Кризові явища в економіці та недоліки внутрішнього характеру, які проявилися протягом 90-х років, вимагали застосування програмно-цільового підходу щодо подолання негативних тенденцій. Були розроблені певні державні програми розвитку агропромислового виробництва. Аналіз існуючих документів у частині програмного забезпечення розвитку агропромислового виробництва дав змогу зробити певні висновки: зазначені програми мають недоліки загального характеру, що періодично повторюються, а саме: програми носять декларативний характер, не включають в себе систему конкретних соціально-економічних, організаційно-правових і науково-технічних заходів, обсяги та строки їх виконання; показники відірвані від дійсності, реалій внутрішньобласного та загальнодержавного характеру; не врахована потреба в коштах для розвитку пріоритетних напрямів і переваг; відсутні конкретизація джерел фінансування, забезпечення матеріальними ресурсами, відповідальні за виконання програми. Не існує послідовності, спадковості та взаємоузгодження документів (короткострокові програми не є етапами виконання програм більш довгострокової дії тощо).

На основі аналізу структурно-динамічних співвідношень за останні двадцять років виявлено основні проблеми агропромислового виробництва, з яких найбільш гострими є: значні темпи спаду обсягів валової продукції в сільському господарстві, що пов'язано зі зниженням капітальних вкладень в аграрну сферу, диспаритетом цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, скороченням надходжень матеріальних ресурсів у господарства, значним ступенем зносу матеріально-технічної бази і, внаслідок цього, зниженням рівня механізації робіт, а також відсутністю мотиваційних (перш за все, матеріальних) стимулів для товаровиробників агропромислової продукції; напруженою демографічною ситуацією на селі. Крім того, обсяги агропромислового виробництва залежать від попиту, зумовленого платоспроможністю населення, рівень якої залишається досить низьким. Регуляторний вплив органів влади в таких складних умовах також виявився недостатньо ефективним.

До складу прогнозування розвитку агропромислового виробництва доцільно включати концепцію і програму розвитку агропромислового виробництва, річну програму соціально-економічного розвитку і бюджет. При цьому необхідно кардинально змінити підходи до прогнозування розвитку агропромислового виробництва в державі. Спочатку слід розробляти регіональні програми розвитку агропромислового виробництва, а вже потім формувати відповідні міжрегіональні та загальнодержавні програми.

У цих програмах доцільно застосовувати інтегральний показник прогнозування розвитку агропромислового виробництва окремих територій. Для його обчислення варто використовувати такі показники: обсяг валової продукції; продуктивність праці на одного зайнятого; рівень рентабельності агропромислового виробництва; прибуток (збиток) від реалізації продукції; середньооблікова чисельність працівників, які зайняті в агропромисловому виробництві. Для введення єдиного для всіх показників масштабу необхідно здійснити нормалізацію ознак за формулою:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{S_j}, \quad (4.1)$$

де x_{ij} – значення j -го показника для i -го періоду;

\bar{x}_j – середнє арифметичне значення j -го показника;

S_j – середньоквадратичне відхилення j -го показника.

Порівнюючи отримані фактичні стани системи зі станом, прийнятим за еталон, можна розрахувати інтегральний показник прогнозування розвитку агропромислового виробництва для областей України:

$$d_i = 1 - \frac{C_{i0}}{C_0}, \quad (4.2)$$

де C_{i0} – відстань між точками, що характеризують досліджувані елементи, і еталонною точкою P_0 .

$$C_{i0} = \sqrt{\sum_{k=1}^n (z_{ik} - z_{ok})^2}, \quad (4.3)$$

де $i=1, 2, \dots, m, k=1, 2, \dots, n$;

$$C_0 = \bar{C}_0 + 2S_0; \quad \bar{C}_0 = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m C_{i0};$$

$$S_0 = \sqrt{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (C_{i0} - \bar{C}_0)^2}, \quad (4.4)$$

де S – середньоквадратичне відхилення відстаней;

C_0 – зона максимального відхилення відстаней між значеннями досліджуваних станів системи та еталонною точкою.

Для моделювання інтегрального показника прогнозування розвитку агропромислового виробництва можна використати параболічну функцію:

$$y = b_0 + b_1 \times t + b_2 \times t^2, \quad (4.5)$$

де b_0, b_1, b_2 – змінні;

t – умовний час.

$$b_0 = \frac{\sum t^4 \times \sum y_i - \sum t^2 \times \sum t^2 \times y_i}{n \times \sum t^4 - (\sum t^2)^2}; b_1 = \frac{\sum t \times y_i}{\sum t^2};$$
$$b_2 = \frac{n \times \sum t^2 \times y_i - \sum t^2 \times \sum y_i}{n \times \sum t^4 - (\sum t^2)^2}, (4.6)$$

де $\sum y$ – сума значення інтегрального показника за 5 років;

n – кількість років.

Динаміка інтегральних показників прогнозування розвитку агропромислового виробництва свідчить про наступне: чим ближче показник до 1, тим сприятливішою вважається територія для розвитку агропромислового виробництва і, навпаки, чим більш віддалений – тим більша необхідність прогнозних розробок на відповідних територіях. Станом на кінець 2012 року позитивну тенденцію мали: Черкаська (значення інтегрального показника – 0,83) та Київська (0,77) області. Найбільш критична ситуація спостерігається в Закарпатській області (-0,02). Низькі показники в поліських областях: Волинській (0,18), Житомирській (0,18), Рівненській (0,19), Сумській (0,22), Чернігівській (0,33).

Оцінку ефективності прогнозування агропромислового виробництва доцільно проводити на всіх стадіях – від виявлення проблеми до кінцевої результативності. Попередню оцінку варто здійснювати під час ініціювання прогнозування та розробки програми розвитку агропромислового виробництва за методом оцінки і рейтингування. Доцільність програмних заходів щодо розвитку агропромислового виробництва, які передбачається включити до програмної розробки, варто визначати за критеріями чистої приведеної вартості, індексу та внутрішньої норми дохідності, при цьому проводити аналіз на альтернативність і взаємовиключеність. Після завершення реалізації програми доцільно робити підсумкову оцінку її результативності за коефіцієнтом результативності.

Перспективні напрями удосконалення прогнозування розвитку агропромислового виробництва пов'язані: із передбачен-

ням стимулювання ведення органічного аграрного виробництва на наукових основах розвитку землеробства з дотриманням сучасних технологій і нормативів, насамперед, збільшенням внесення органічних та мінеральних добрив до оптимальних норм, дотриманням сівозмін і розробкою технологічних карт за кожною із культур; комплексним розвитком галузей рослинництва і тваринництва; підтримкою стабільно збиткових галузей тваринництва; розвитком елітного насінництва і племінного тваринництва; інвестуванням техніко-технологічного оновлення галузі; заміною фізично і морально зношеного парку сільгосптехніки.

Пріоритети для фінансування нерозривно пов'язані з потенційними можливостями залучення фінансових ресурсів у агропромислове виробництво. Орієнтація виключно на бюджетні кошти не може дати позитивних результатів у зв'язку з їх обмеженістю. Тому першочерговим завданням залишається пошук альтернативних джерел залучення фінансових ресурсів для фінансування програмних заходів. Водночас з традиційними засобами, такими як власні кошти учасників програми, іноземні та вітчизняні кредитні й інвестиційні ресурси доцільно випускати на ринок нові фінансові інструменти – „аграрні розписки”.

Прогнозування розвитку агропромислового виробництва в контексті програмного державного управління передбачає вплив суб'єкта управління (центрального і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування) на розвиток об'єкта (агропромислового виробництва) у бажаному для суспільства напрямі через обґрунтовані управлінські дії за допомогою ініціювання, розробки й реалізації прогнозів і програм. Мультимодульний підхід акцентує увагу на рівноправному, пропорційному і збалансованому розвитку агропромислового виробництва із суміжними й обслуговуючими його галузями на засадах спеціалізації, кооперації та інтеграції.

Практика прогнозування розвитку агропромислового виробництва на державному і регіональному рівнях засвідчує наявність певних недоліків: програмні питання агропромислового виробництва носять неконкретний, декларативний характер, відірвані від дійсного стану справ; у кожному програмі включаються

стратегічні, об'ємні заходи, які потребують тривалого часу, ресурсів і зусиль, тому не можуть бути виконані й не виконуються у реальному житті; не передбачено системного реформування та вдосконалення агропромислового виробництва за його складовими протягом всього строку дії документа; управлінські дії щодо виконання програм фактично відсутні – вони не виконуються за більшістю показників як організаційного та управлінського характеру, так і за конкретними обсягами виробництва; фінансування програм розвитку агропромислового виробництва здійснюється за залишковим принципом і не в повному обсязі; не існує послідовності та спадковості документів, короткострокові програми не є етапами виконання програм більш довгострокової дії; в жодній із програм повною мірою не використовуються особливості та пріоритети територій, їх кліматичні, геополітичні, транспортні, агропромислові переваги.

Необхідність прогнозування розвитку агропромислового виробництва пов'язана зі специфікою його функціонування: залежністю від природно-кліматичних умов, існуванням диференціальної ренти, тривалістю періоду і сезонності виробництва, постійною потребою в кредитних ресурсах. Для компенсації втрат і запобігла зростанню собівартості, роздрібних цін та інфляції необхідно підтримувати агропромислове виробництво податковими пільгами, бюджетним фінансуванням, дотаціями й іншими інструментами на програмній основі. Система економічного прогнозування агропромислового виробництва має включати програми, спрямовані на подолання негативних явищ у агрофері та прискорення розвитку агропромислового виробництва, які затверджені в установленому порядку і реально діють на відповідній території. До їх складу доцільно включати концепцію та середньострокову програму розвитку агропромислового виробництва, річну програму соціально-економічного розвитку та бюджет. При цьому необхідно кардинально змінити підходи до здійснення економічного прогнозування в державі: спочатку слід розробляти регіональні програми розвитку агропромислового виробництва, а вже потім формувати міжрегіональні та загальнодержавні програми розвитку.

У процесі розробки прогнозів і програм розвитку агропромислового виробництва важливо дотримувати принципів відповідальності, прогресивності та регіональної орієнтації. Принцип відповідальності сприятиме цільовому використанню бюджетних коштів і дисциплінуватиме учасників програм. У процесі реалізації програми принцип прогресивності визначатиме відповідність програмних завдань основним напрямам прогнозування розвитку національної і регіональної економіки. Дотримуючись принципу регіональної орієнтації, буде погоджено розробку програм розвитку агропромислового виробництва різних рівнів: від регіональних до міжрегіональних і загальнодержавних. При прогнозуванні програми розвитку агропромислового виробництва можуть бути використані галузевий, територіальний і програмно-цільовий підходи. Як визначальний доцільно використовувати програмно-цільовий підхід, який дає можливість розв'язувати програмні проблеми, що не знаходять вирішення в процесі природного функціонування агропромислового виробництва, а, навпаки, мають тенденцію до загострення. При цьому використовується логічна схема прогнозування відповідно до етапів: „мета та завдання програми розвитку агропромислового виробництва – шляхи досягнення мети – засоби, необхідні для практичної її реалізації”.

Інтегральний критерій прогнозування розвитку агропромислового виробництва, що розраховується в ретроспективному періоді та продовженню стійких тенденцій на перспективу, дозволить державним органам виконавчої влади та їхнім територіальним представництвам отримати інформацію про рівень розвитку агропромислового виробництва в регіоні. Це дасть можливість запобігти кризовій ситуації в агросфері відповідної території, де прогнозне значення інтегрального показника наближується до нуля, шляхом термінового подолання негативних тенденцій на програмній основі.

Критерії оцінки ефективності прогнозування розвитку агропромислового виробництва та методичний підхід щодо поетапної оцінки ефективності програм агропромислового виробництва мають визначатися починаючи від формулювання загальної концепції програми і завершуватися обов'язковою кінцевою оці-

ною результативності на стадії закінчення дії програми, що дасть можливість відсіяти другорядні проблеми, які легко розв'язуються традиційними засобами без концентрації матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на програмній основі, а більшу увагу зосередити на програмних питаннях, які можуть призвести до гострих соціально-економічних потрясінь.

Невід'ємними елементами процесу прогнозування програм розвитку агропромислового виробництва мають бути: відбір учасників програми; економічне заохочування розвитку органічного агропромислового виробництва; інвестування техніко-технологічного оновлення галузі; заміна фізично і морально зношеного парку сільгосптехніки; підтримка стабільно збиткових галузей тваринництва; розвиток елітного насінництва і племінного тваринництва; сприяння процесам кооперації та інтеграції на державному й регіональному рівнях. У зв'язку з обмеженістю бюджетних можливостей першочерговим завданням залишається пошук альтернативних джерел отримання грошових коштів для фінансування програмних заходів. Разом із традиційними засобами, такими як власні кошти учасників програми, іноземні та вітчизняні кредитні й інвестиційні ресурси доцільно застосовувати нові фінансові інструменти – “аграрні розписки”.

Агропромислове виробництво не вважається нині привабливим об'єктом для інвестування. Тому проблема залучення інвестицій залишається надзвичайно важливою, її вирішення може стати одним із головних чинників виходу агропромислового виробництва з критичного стану та забезпечення конкурентоспроможності його продукції. Інвестиції в основний капітал забезпечують системне оновлення й розвиток матеріально-технічних засобів підприємств АПВ, дають можливість покращити соціальну інфраструктуру села. Тому актуальною темою сьогодення є залучення інвестицій у розвиток агропромислового виробництва, що допоможе розв'язати низку проблем щодо виробничої інфраструктури, розширення виробництва продовольчої продукції, створення нових робочих місць для сільських жителів.

Тривалий період економічна ситуація в агропромисловому виробництві вважається складною. Жорстка податкова політика і,

як наслідок – істотне податкове навантаження, щорічне поглиблення диспаритету цін негативно вплинули на розвиток агропромислового виробництва. Значна частина підприємств АПВ перебуває на межі фінансового виснаження, а в інших спостерігається щорічне звуження параметрів агропромислового виробництва. Навіть окремі успіхи останніх років не дають підстав прогнозувати стабільний збалансований розвиток агропромислового виробництва в перспективі. Головне завдання держави у сфері агропромислового виробництва полягає в тому, щоб завершити структурні зрушення галузей АПВ, стабілізувати агропромислове виробництво, зміцнити матеріально-технічну базу підприємств АПВ та сформувати на селі адекватне ринкове середовище.

Інвестиційна діяльність – один із вирішальних чинників аграрної політики держави, від ефективності якої залежить стан агропромислового виробництва, рівень технічного оснащення підприємств АПВ, можливості структурної перебудови аграрної економіки, розв'язання соціальних та екологічних проблем сільських територій, адже інвестиції є фундаментом розвитку агропромислового виробництва, його окремих галузей та агросфери в цілому. Сучасний розвиток агропромислового виробництва неможливо уявити без інвестицій, що широко використовуються як у економічно потужних країнах, так і в транзитивних економіках⁶⁹.

Державне регулювання агропромислового виробництва спрямоване на його ефективне функціонування та формування ринкової економіки на селі. Характерною ознакою в агропромисловому виробництві України є скорочення абсолютного обсягу нагромаджень⁷⁰.

Постійне зростання обсягів бюджетного фінансування спостерігалось до 2008 р. коли Україна набула статус члена Світової організації торгівлі. У цьому році держава по різних каналах

⁶⁹ Васьківська К. В. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій: наукові основи, стан і перспективи: монографія / К. В. Васьківська, І. В. Сембай. – Львів: ПАІС, 2009. – 196 с.

⁷⁰ Гудзь О. Є. Фінансові проблеми розвитку аграрного виробництва / О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 73–78.

виділила агропромислового комплексу 11,2 млрд грн. Обсяг державної підтримки сільськогосподарських підприємств у 2009 і 2010 рр. було скорочено до 8,2 млрд грн. Україна значно відстає за обсягами державної підтримки порівняно з сусідніми країнами: з Європейським Союзом – більше ніж у 21 раз, Чехією – 20,0, Латвією – 7,7, Російською Федерацією – 2,4 раза. Суттєвим недоліком існуючої системи бюджетного фінансування є нерівномірність розподілу коштів по окремих часових періодах – левова їх частина виділяється в останні місяці року, а використання доступне з певним часовим лагом⁷¹.

Водночас звуження бюджетних асигнувань як головного витoku фінансування інвестицій, супроводжуються зменшенням спрямування частини прибутку на розширене відтворення в агропромислового виробництва. Залучення інвестицій у розвиток агропромислового виробництва, їх обсяг і рівень ефективності залишаються вкрай недостатніми через наявність низки чинників: низька платоспроможність споживачів (населення), нестабільність політичної ситуації, суперечливість нормативно-правового поля, низька інвестиційна привабливість агропромислового виробництва тощо.

У 2009–2011 рр. 62,2% сільськогосподарських підприємств мали виручку від реалізації продукції та послуг в обсягах, що не перевищують 5 млн грн. При цьому рентабельність сільськогосподарського виробництва для даної групи підприємств коливається від –5,9% до +16,9%, а її середньозважене значення становить близько 8%. На їхню частку припадає лише 13,9% від загального обсягу реалізації продукції. Це свідчить про низький фінансово-інвестиційний потенціал більшості підприємств аграрного сектору і непривабливість їх для кредиторів та інституційних інвесторів.

Інвестори оцінюють ризик капіталовкладень в агропромислового виробництва як надто високий, передусім через політичну та правову нестабільність у державі. У законодавстві немає неупередженого підходу до зовнішньоекономічної й інвестиційної

⁷¹ Гудзь О. Є. Фінансові проблеми розвитку аграрного виробництва / О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 73–78.

діяльності, не простежується чітка позиція держави щодо підтримки іноземного інвестора. Відсутні широкомасштабні програми залучення інвестицій в аграрні галузі.

Основними чинниками, які негативно впливають на інвестиційний клімат і зумовлюють високий ризик інвестування агропромислового виробництва в Україні, є надто зтяжний і непослідовний характер ринкового його реформування, правова, економічна та політична нестабільність, недосконала фінансово-кредитна податкова система, низький рівень розвитку ринкової інфраструктури, відсутність ринку землі.

Водночас Україна має низку чинників, які приваблюють інвесторів, зокрема й іноземних – місткий ринок, низька ціна робочої сили, вигідне географічне положення, сприятливі кліматичні умови. Нині для агропромислового виробництва нашої країни важливе значення має підвищення його конкурентоспроможності й на цій основі збільшення обсягу інвестицій⁷².

На рішення інвестора співпрацювати з підприємствами АПВ впливають такі фактори:

- 1) висока рентабельність окремих виробництв;
- 2) наявність вільних коштів;
- 3) великі земельні площі та дешева робоча сила на селі;
- 4) можливість повернути кошти за надані господарству ресурси та послуги;
- 5) можливість порушувати справу про банкрутство для інвестора, оскільки ліквідного майна в господарстві мало і воно в поганому стані, згідно із черговістю задоволення претензій кредиторів майна може не вистачити для задоволення власних претензій;
- 6) бажання зберегти ринок збуту (пальне, запасні частини, добрива, електроенергія);
- 7) наявність власних маркетингових каналів і можливість формувати великі партії продукції;

⁷² Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському гос-подарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 452 с.

8) необхідність регулярних поставок якісної екологічно чистої сільськогосподарської продукції для власних переробних потужностей.

По суті, інвестор здійснює вертикальну диверсифікацію своєї діяльності. Маючи налагоджене постачання ресурсів і збут агропромислової продукції, він починає займатися безпосередньо сільськогосподарським виробництвом. Найбільш рентабельні галузі в сільському господарстві – виробництво зернових, соняшнику або свинини. Тому подальший розвиток агропромислового виробництва повинен здійснюватися за участю інвестора.

Проте ефективність співробітництва з інвесторами безпосередньо залежить від дієвості форм і моделей інвестування. Так, зокрема, на першому етапі, як це підтверджує практика, інвестиції вигідно було вкладати в галузі переробки сільськогосподарської продукції. Згодом на перший план вийшла потреба налагодження прямих інтеграційних зв'язків сільськогосподарських і переробних підприємств. Нині важливим є завершений цикл інтеграційних зв'язків: виробництво – переробка – зберігання – реалізація, коли до цього процесу на селі вже залучаються підприємства АПВ малого бізнесу.

Звичайно, може постати питання – навіщо створювати нові переробні підприємства на селі, якщо великі переробні підприємства, які функціонують у містах, працюють не на повну потужність. З одного боку, це пов'язано з низькою купівельною спроможністю населення, а з іншого, якщо брати до уваги обґрунтовані норми споживання конкретних продуктів харчування, то потужностей наявних переробних підприємств не вистачає для забезпечення норм споживання населенням відповідних продуктів. Підтримуємо думку вчених, які вважають, що мережу переробних підприємств потрібно розширити саме в сільській місцевості, де безпосередньо виробляють сільськогосподарську сировину⁷³.

Інвестування агропромислового виробництва допоможе розв'язати проблему безробіття сільського населення, що виникло внаслідок економічних викривлень і кризових деформацій.

⁷³ Васильчак С. В. Кооперація як складова розвитку українського села / С. В. Васильчак, О. Р. Жидяк // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 34–38.

Залучення інвестицій в агропромислове виробництво можливе через надання кредитів для придбання нового устаткування, нових технологічних ліній та основних засобів, адже особливої уваги потребує сфера матеріально-технічного забезпечення. Для залучення іноземних інвестицій в агропромислове виробництво найбільше значення мають двосторонні зв'язки та домовленості з іноземними інвесторами, які ґрунтуються на взаємовигідних для сторін відносинах, здійснюються без посередників.

Дослідженнями науковців встановлено, що інвестиційний процес в агропромисловому виробництві України за останні роки має складний характер динаміки обсягів інвестицій. Внаслідок довготривалої економічної кризи матеріально-ресурсний потенціал агропромислового виробництва країни значно скоротився, зменшилася майже удвічі кількість тракторів, зернозбиральних комбайнів, інших сільськогосподарських машин і знарядь, що призвело до різкого спаду виробництва агропромислової продукції та його ефективності. За цих умов важливого значення набуває обґрунтоване визначення пріоритетних напрямів інтенсифікації розвитку провідних галузей агропромислового виробництва. Основним засобом їх здійснення є нарощування інвестицій в основний капітал⁷⁴.

Значне скорочення інвестицій в основний капітал агропромислового виробництва призвело до від'ємного балансу списання і поповнення машинного парку тракторами, зернозбиральними комбайнами, іншими сільськогосподарськими машинами і знаряддями підприємств АПВ. Протягом 17 останніх років, починаючи з 1995 року, внаслідок фізичного зношення сільськогосподарські підприємства України списали 250 тис. тракторів, майже 55 тис. зернозбиральних комбайнів, десятки тисяч одиниць іншої сільськогосподарської техніки. Водночас через різке зниження платоспроможності підприємств АПВ, придбання нової техніки практично зупинилося. За останні п'ять років їм вдалося придбати лише 25 тис. тракторів і 6 тис. зернозбиральних комбайнів. За цей же період у десятки разів скоротився випуск тракторів та інших

⁷⁴ Кисіль М. І. Тенденції та напрями активізації аграрного інвестиційного процесу / М. І. Кисіль // Економіка АПК. – 2002. – № 4. – С. 66–69.

технічних засобів. Якщо в 1990 р. в Україні було вироблено 106 тис. тракторів, то у 2000 р. – лише 4 тис., у 2001 – 3,6 тис., у 2002 – 3 тис., 2003 – 4,5 тис., а у 2008 році – 5,8 тис. шт.⁷⁵

Традиційно вже склалося так, що агропромислового виробництва відводиться пасивна, допоміжна роль в економічному розвитку країни. Значна увага приділялася зростанню промислового виробництва, а агропромислове виробництво відігравало роль постачальника дешевої сировини та робочої сили. Аналіз галузевої структури залучення іноземних інвестицій в економіку свідчить, що практично у всіх країнах, незалежно від рівня розвитку економіки, частка інвестицій в агропромислове виробництво дуже низька. Приріст іноземного капіталу за 2009 р. становив 199,1 млн дол. США, що у 2,6 раза менше, ніж за аналогічний період попереднього року. При цьому інвестиційні вкладення в харчову промисловість становлять 150 млн дол. США., що майже втричі більше, ніж обсяг залучення іноземних інвестицій в сільське господарство⁷⁶.

Державне регулювання інвестиційної діяльності в агропромислового виробництві полягає в управлінні державними інвестиціями, визначенні умов інвестування та контролі за інвестиційною діяльністю. Інвестиційна діяльність в агропромислового виробництві суттєво залежить від системи оподаткування, тому доцільно запровадити гнучкий механізм оподаткування суб'єктів інвестиційної діяльності шляхом диференціації відсоткових ставок податків. Податкові пільги доцільно надавати передусім тим суб'єктам інвестиційної діяльності, які освоюють нові види агропромислового виробництва, технологічні лінії, розміщені у гірських та передгірних місцевостях, малих і віддалених від центру селлах.

Для гарантування розширеного відтворення на мінімально прийнятному рівні обсяги інвестицій агропромислового виробництва в найближчі 5 років повинні досягти 150–240 млрд грн, однак три чверті з них не мають реальної фінансової платформи⁷⁷.

⁷⁵ Сільське господарство України за 2009 рік: стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2010. – С. 75–85.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Гудзь О. Є. Фінансові проблеми розвитку аграрного виробництва / О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 73–78.

Оскільки економічна криза в агропромисловому виробництві зумовлена переважно причинами макроекономічного рівня, то це означає, що її подолання неможливе без державної підтримки. Дія держави полягає в регулюванні продовольчого ринку, що сприятиме підвищенню його функціонування, а відповідно підвищенню ефективності агропромислового виробництва. В умовах формування ринкових відносин в агропромисловому виробництві потрібна гармонійна регіональна аграрна політика для розв'язання регіональних агропромислових проблем, які виникають під впливом низки чинників: національних, територіальних, демографічних тощо.

Державне регулювання інвестиційної діяльності агропромислового виробництва здійснюється з метою реалізації таких пріоритетних напрямів інвестиційної політики, як: розвиток виробничої інфраструктури; стимулювання виробництва продовольчої продукції, що заміняє імпорту; створення нових робочих місць для сільських жителів.

Процес удосконалення державного регулювання інвестиційної діяльності насамперед повинен торкатися тих видів виробництва, які забезпечують високу економічну ефективність, а також спрямовані на виробництво продуктів харчування, у яких є потреба (молоко, м'ясо тощо).

Водночас під час розробки заходів із залучення іноземних інвестицій, з одного боку, варто формувати сприятливіші умови для інвестиційної діяльності, додатково заохочувати іноземний капітал, максимально використовувати наявні переваги. З іншого, – варто забезпечувати узгодження економічних інтересів потенційних інвесторів і різноманітних інтересів регіону. Окрім стимулювання залучення іноземного капіталу слід створити передумови для діяльності інфраструктури ринку цінних паперів в економіці. Нині емісія цінних паперів як засіб залучення додаткових інвестиційних ресурсів для агропромислового виробництва є ефективнішою порівняно з залученням банківських кредитів із досить високою відсотковою ставкою. За фінансування масштабних інвестиційних проектів емісія може створити вагому конкуренцію кредитному фінансуванню агропромислового виробництва.

ва. Підприємствам АПВ необхідно вийти на ринок цінних паперів, який управлятиме фінансовими потоками, спрямовуючи їх у пріоритетні агропромислові виробництва або вилучаючи ресурси з галузей, що працюють неефективно.

Доцільно на державному рівні вжити заходів щодо стимулювання кредитних установ у здійсненні довгострокового кредитування інвестиційних програм агропромислового виробництва на пільгових умовах. Тобто необхідний новий фінансовий механізм, який забезпечував би гарантію щодо кредитів, які виділяються підприємствам АПВ, а також важливим є збереження цільового фінансування інвестиційних програм та інших потреб агропромислового виробництва. Важливим критерієм стабілізації агропромислового виробництва є дотримання законів і жорсткий порядок у митній та податковій службах. Центральною ж фігурою в агропромисловому виробництві має бути виробник із його проблемами, запитами, перспективами, тому що саме матеріальне виробництво в змозі забезпечити фінансове оздоровлення економіки⁷⁸.

Структурна перебудова агропромислового виробництва та його пристосування до умов ринку неможливе без здійснення значних інвестицій, які виступають основним напрямом запровадження сучасних технологій, підвищення конкурентоздатності агропромислового виробництва в ринкових умовах.

⁷⁸ Пересада А. А. Інвестиційне кредитування: навч. посіб. / А. А. Пересада, Т. В. Майорова. – К.: КНЕУ, 2002. – 272 с.

РОЗДІЛ 5. БАНКІВСЬКЕ КРЕДИТУВАННЯ ТА ПОДАТКОВО-БЮДЖЕТНА ПІДТРИМКА РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

5.1. Стан та тенденції банківського кредитування стимулювання розвитку АПВ

Зростання обсягів банківського кредитування агропромислового виробництва впродовж останніх років загалом не допомогло вирішити проблеми, пов'язані зі стимулюванням розвитку вітчизняного агропромислового виробництва, оскільки банки зосереджували свою діяльність переважно на високодохідному роздрібному кредитуванні споживчих потреб населення. З огляду на це одним з актуальних напрямків розвитку банківської системи в Україні є переорієнтація банківських установ від спекулятивних високодохідних операцій на розширення кредитування аграрного сектору економіки та підвищення ефективності впливу банків на нього через застосування кредитних важелів.

Для ефективного стимулювання розвитку агропромислового виробництва потрібно враховувати всі чинники підвищення дієвості кредитних важелів, які варто розділяти на прямі та непрямі. Перші чинники (бюджетні, організаційні) безпосередньо стимулюють кредитування агропромислового виробництва, другі – (правові, інформаційно-аналітичні та маркетингові) створюють сприятливі умови для розвитку інвестиційного кредитування агропромислового виробництва.

На основі аналізу кредитної діяльності банків за цільовими вкладеннями в агропромислове виробництво досліджено, що переважно кредити видавали під проекти, які швидко окупляться, або для торгово-посередницької діяльності; для поточної ж діяльності аграрних підприємств їх надавали набагато більше, ніж для інвестиційної. Підтвердженням цього слід вважати деформації у структурі джерел фінансування інвестицій, коли майже 60% сукупного обсягу інвестицій в основний капітал фінансується за рахунок власних коштів суб'єктів аграрної сфери, а частка

кредитів банків як джерела таких вкладень аграрних підприємств є низькою і становила у 2009 та 2010 рр. відповідно 8,6 і 7,3% від загального обсягу інвестицій в основний капітал.

Здійснена оцінка доступності кредитних ресурсів для суб'єктів аграрної сфери шляхом зіставлення середньої процентної ставки за кредит і рентабельності активів суб'єктів аграрної сфери засвідчила, що проблема кредитування суб'єктів аграрної сфери полягає у невідповідності їхньої середньої рентабельності й позичкового процента.

Так, у 2009 р. суб'єкти аграрної сфери залучили кредитів у обсязі лише 5,8 млрд грн, що майже в 3,5 раза менше ніж у 2008 р., з них пільгових умовах – 2,5 млрд грн, з яких 2,2 млрд грн – короткострокові кредити. У 2010 р. було залучено кредитів обсягом 10,1 млрд грн., з них довгострокових – 6,2 млрд грн. Всього у 2010 р. лише 2238 суб'єктів аграрної сфери мали змогу залучити банківські кредити.

За даними Національного банку України, з 3980 підприємств агропромислового комплексу, які потребували пролонгації кредитів в обсязі понад 14,1 млрд грн, їх фактично пролонговано 1985 підприємствам на загальну суму майже 11,6 млрд грн, що становить 82% від потреби¹.

Необхідно також відмітити і значне підвищення банками відсоткових ставок за кредитами у національній валюті у 2009 р., які сягали рівня 30 %, а в деяких регіонах (Хмельницька обл.) – до 39% річних. З одного боку, це пояснюється рівнем облікової ставки Національного банку України (10,25%), до якої прив'язані кредитні ставки банків, а з іншого – кредитні ставки регулятором не обмежуються і не завжди економічно обґрунтовані. У 2010 р. суб'єкти аграрної сфери залучали кредити під 15–38%.

Один із найважливіших чинників підвищення впливу кредитних важелів на виробництво – це розробка нових кредитних продуктів². В умовах економічної кризи для підвищення ефекти-

¹ Мочерный С. Рента / С. Мочерный // Економічна енциклопедія. У 3-х т. Т. 3. – К., 2000.

² Саблук П. Т. Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С.6.

вності впливу кредитних важелів на агропромислове виробництво банкам необхідно зосередити увагу на розробці спеціальних цільових кредитних продуктів, змінити традиційні загальні підходи до кредитування і застосовувати індивідуальний підхід до кожного позичальника, врахувавши його можливості погашення та потреби агропромислового виробництва. У цьому контексті банкам варто вивчити досвід запровадження іноземних кредитних технологій, які розробляють для кожного індивідуально, залежно від оцінки позичальника, його доходів, потреб у кредитних ресурсах та особливостей сфери діяльності.

На основі аналізу зарубіжного досвіду впровадження нових кредитних продуктів, для стимулювання розвитку агропромислового виробництва доцільно застосовувати гнучкі методи погашення кредитів, кредитні пропозиції з ануїтетом, комбіновану форму процентних ставок та мало поширеного для кредитного ринку України консорціумного кредитування. Крім розширення асортименту кредитних продуктів для суб'єктів аграрної сфери, банкам необхідно інтегрувати окремі банківські операції та пропонувати комплексні рішення своїм клієнтам, що дасть змогу враховувати весь спектр їхніх індивідуальних потреб.

Розвиток агропромислового виробництва дедалі більше потребує фінансових вкладень, необхідних для його оновлення й технологічної модернізації, зокрема для закупівлі нової сільськогосподарської техніки та будівництва об'єктів комерційного і промислового призначення. Задля досягнення цих цілей необхідно застосовувати фінансово-економічний механізм іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення.

Невизначеність і відсутність цілісної позиції держави щодо концептуальних засад формування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення може призвести до суттєвих проблем як при створенні та функціонуванні певних інституцій на первинному і вторинному ринку землі, так і при залученні кредитів для потреб агропромислового виробництва.

Одне із ключових завдань пошуку розв'язання проблем формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення – вирішення низки питань, пов'язаних із мораторієм на продаж-купівлю земель сільськогосподарського призначення, грошової оцінки й ефективності використання таких земель. Недостатнє окреслених проблемних питань, а також їх методичне та практичне значення визначають актуальність висвітлення досліджуваного нами питання.

Світовий досвід переконує, що для забезпечення залучених кредитних ресурсів сільськогосподарські товаровиробники здебільшого використовують наявні у них землі сільськогосподарського призначення. Тобто для залучення більших обсягів кредитів в агропромислове виробництво землі сільськогосподарського призначення повинні стати іпотекою.

Поняття „іпотека”, „іпотечний кредит” та „іпотечні технології” пройшли тривалий шлях розвитку як за змістовим тлумаченням, так і за сутнісними характеристиками та взаємозв'язком. Поступово розуміння та тезаурус цих понять набули іншого гатунку, а трансформація їх сприяла появі спектру різновидів іпотечних технологій, які певним чином переплетені з землею й нерухомістю. Необхідність формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення є об'єктивною реальністю, зумовленою сучасним етапом розвитку ринкових відносин у нашій країні. Становлення й налагодження ефективного функціонування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення відкриває нові фінансові можливості та стимули для економічного й соціального поступу аграрної сфери країни. Це пов'язано з тим, що введення в ринковий оборот нерухомості, передусім земель сільськогосподарського призначення, дає можливість активізувати використання іпотечних технологій в аграрній сфері. Спрямування надійно забезпечених нерухоміс-

тю інвестиційних потоків в агропромислове виробництво сприяє стимулюванню ділової активності суб'єктів господарювання, покращання фінансового дизайну та забезпечує на цій основі прискорення соціально-економічного розвитку країни.

За даними Держземагентства України, із 60,4 млн га українських земель 70% (41,8 млн га) – землі сільськогосподарського призначення. Близько 90% всієї землі сільськогосподарського призначення розпайовані, тобто у більшості селян вже є державні акти на земельні паї. Лише 10% сільськогосподарських земель належать місцевим радам. У державній власності залишилося 49,1% усіх земель, у приватній власності громадян знаходиться 50,7%, у власності юридичних осіб – 0,2% земель. Причому площі сільськогосподарських земель неухильно скорочуються, найсуттєвіше і найшвидше у Київській області. Агроформування переважно орендують земельні угіддя, власні ж землі сягають 9,2%, і в середньому на одне господарство України припадає менше 190 га. Водночас лише ці угіддя можуть забезпечити залучення іпотечних кредитів і одне агроформування мало б змогу залучити іпотечних кредитів на суму 12415,0 тис. грн, що сприяло б пошквалюванню інноваційно-інвестиційних процесів.

За період з 1990 р. в аграрній сфері України відбулися трансформаційні зміни, пов'язані з реформуванням земельних відносин і становленням ринкових відносин на селі. Якщо до проведення земельної реформи в країні домінували агроформування з розмірами земельних угідь у середньому 3,0–3,5 тис. га на одне господарство, то за період проведення земельної реформи було сформовано господарські структури із різними формами власності та господарювання, із значно меншими розмірами землекористувань. Надмірно дрібні земельні ділянки не можливо обробляти за допомогою сучасних агротехнологій, тому використання їх переважно не є ефективним.

Іпотечне кредитування в Україні стрімко зростає, частка іпотечних кредитів банків у ВВП країни сягнула в 2009 р. 12,7%, але в Австрії, наприклад, 30%, у США – 51, Франції – 21, Данії – 68, Швеції – 58, Німеччині – 47%. У структурі кредитного портфеля вітчизняних банків частка іпотечних кредитів зросла з 8% у

2005 р. та 11,4% у 2007 р. до 16,1% у 2009 р. Для порівняння, в розвинених країнах ця частка коливається від 20 до 67%. Іпотечне кредитування фізичних осіб набуло особливого розвитку і зросло протягом 2005–2009 рр. у 66,5 раза, водночас як суб'єктів господарювання – лише у 7,5 раза. Переважно іпотечні кредити надаються в іноземній валюті, частка їх для фізичних осіб в 2009 р. підвищилася з 88,2%, водночас, як суб'єктам господарювання – 63,2%. Як свідчить досвід США, Німеччини та багатьох інших країн, банківські іпотечні технології спроможні вивести країну з інвестиційної кризи. На основі об'єднання фінансового та ринку нерухомості іпотечний механізм сприяє збільшенню активів інших ринків (сировини, основних засобів, споживчого, фондового тощо), спричиняючи мультиплікативний ефект їх розвитку, адже кожна вкладена кредитна гривня, забезпечена нерухомим майном, зумовлює відповідний приріст валової продукції не тільки в проінвестованій галузі, а й у суміжних з нею галузях. Наприклад, світовою практикою житлового іпотечного кредитування доведено, що долар капіталовкладень у житлове будівництво дає приріст 2,5–3,0 долари ВВП. При цьому зростаючі відрахування до державного бюджету сприяють розвитку соціальної сфери, макроекономічній стабілізації і зростанню економіки в цілому.

В Україні офіційно продавати та купувати землю сільськогосподарського призначення заборонено. З одного боку, чинне правове поле не сприяє зняттю мораторію. Із 38 необхідних для функціонування ринку землі законів прийнято лише 19. Законодавчо не врегульовано права й обов'язки покупців землі, стандарти визначення її вартості, обмеження площі угідь на одного власника. З іншого боку – правовий вакуум створив сприятливі умови для спекуляцій та шахрайства із землею і відтерміновує довгострокове кредитування сільськогосподарських товаровиробників.

Офіційно оформлені акти на право власності на землю активно продаються. Український інтернет заповнений оголошеннями про продаж землі сільськогосподарського призначення, найбільше поблизу столиці, де землю скуповують для того, щоб змінивши її цільове призначення, будувати будинки, котеджні містечка та виробничі приміщення. Найчастіше земля сільськогос-

сподарського призначення відчужується за допомогою свідоцтв про право на спадщину. Іноді торгівці землею застосовують менш хитромудрі схеми: сподіваючись на зняття мораторію, закупають землю за договором оренди, який укладається на сто років із правом викупу її після зняття мораторію.

Не мають права купувати й отримувати у спадщину землю сільськогосподарського призначення громадяни інших країн. Хоча цю заборону легко обходять: землі для нерезидентів купують українські поручники. Деякі посередники відкрито рекламують свої послуги в Інтернеті: пропонують допомогти інвесторам у межах чинного законодавства стати власниками сільськогосподарської землі у конкретних регіонах за бажанням замовника.

Не контролювана державою скупівля сільськогосподарських земель – не єдиний побічний ефект мораторію й відсутності земельного законодавства. Проблема ускладнюється і самовільним захопленням земель сільськогосподарського, лісогосподарського і заповідного призначення, причому до недавнього часу єдиним запобіжним заходом був штраф. Наприклад, тільки в Криму втрачено близько третини заповідних земель і зафіксовано 8,5 тис. випадків самозахвату земельних ділянок.

На тіньовому ринку сільськогосподарська земля дуже дешево купують у селян і дуже дорого продають посередники. Тобто відсутнє регулювання ціноутворення на ринку (мінімальної та максимальної ціни землі для кожного регіону) дає можливість земельним спекулянтам фіксувати надрентабельність. Тобто мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення – фікція, оскільки на практиці є різноманітні легітимні способи отримати доступ до неї. З погляду земельної політики доцільним було б регламентувати обіг земель. Зокрема, встановити мінімальну цінову межу, щоб запобігти скупівлі землі в селян за безцінь. Важливо усвідомити незворотність урбанізації. Квадратний метр землі комерційного призначення створює набагато більшу додану вартість, ніж сільськогосподарської землі. Тому, іноді, зміна цільового призначення землі може бути економічно виправданою, оскільки сільське господарство – це інвестиційно менш приваблива галузь. Багато сільськогосподарських земель взагалі

не використовується. Близько 30% громадян, що успадкували земельні паї, живуть у містах. Ще 15% власників паїв – пенсіонери–одинаки, яким немає кому передати земельні ділянки в спадщину. В умовах мораторію ці люди не можуть конвертувати свої паї в гроші.

У Росії, наприклад, земля сільськогосподарського призначення не була товаром до прийняття Земельного кодексу в 2001 р. Нині земельні відносини в РФ регулюють органи місцевого самоврядування, тому в кожній області є своє земельне законодавство. Мораторій на куплю-продаж землі досі діє лише в регіонах із найродючішими землями, наприклад у Краснодарському та Ставропольському краях. У Білорусі, Туркменістані та Узбекистані не можна відчужувати не лише земельні паї, але і права користування ними. У Казахстані та Таджикистані оренда дозволена, але торгувати земельними ділянками не дозволено.

Усі землі можна продавати у Вірменії, Грузії, Азербайджані, Молдавії. В Естонії, Угорщині та Латвії заборонено купівлю землі іноземцями та юридичними особами. Обмеження на продаж сільськогосподарських земель не типові для країн Центральної і Східної Європи. Вільна торгівля землею в 1990-х роках була заборонена лише в Албанії. У всіх інших країнах регіону землями сільськогосподарського призначення давно торгують, причому найбільш успішно у Польщі, де у деяких воєводствах вартість гектара вже перевищила західноєвропейський рівень. Прогнози масової скупівлі земель у Польщі іноземцями після вступу країни до Євросоюзу не справдилися. Західноєвропейці купили трохи більше 1 тис. га земель сільськогосподарського призначення.

В Україні ще однією проблемою є те, що короткострокові орендарі не дуже ефективно розпоряджаються землями. Землю сільськогосподарського призначення орендують на невеликі строки. Терміни угод оренди земельних часток (паїв) в Україні: від 1 до 3 років – 23,6%; від 4 до 5 років – 61,8%; від 6 до 10 років – 11,9%; більше 10 років – 2,7%. Орендарі розплачуються з власниками паїв натуральною продукцією і не витрачають коштів на підвищення якості земель. Як наслідок, ґрунти деградують і втрачають продуктивність. Надлишок сільськогосподарської зем-

лі дозволяє орендареві не турбуватися про підтримку врожайності ґрунту [10]. До того ж динаміка збільшення розміру орендної плати не відповідає динаміці росту цін на землю. За останні півтора роки орендна плата помітно зросла лише в Черкаській і Кіровоградській областях – регіонах, де фермерство є найбільш рентабельним.

Проблеми в Україні постали і з об'єктивною грошовою оцінкою землі: враховують лише якість ґрунтів, а ринкові фактори до уваги не беруть, тому нормативна оцінка є заниженою. За даними Держземагентства України нормативна вартість землі сільськогосподарського призначення становить 365 млрд грн. Як відмічає академік НААН А. Третяк: „У розвинутих країнах землі чітко зонуються за цільовим призначенням. У нас не проводиться ні зонування, ні планування їх можливого використання. Через таке хаотичне розташування земельних ділянок різного призначення втрачає бюджет”. Гектар ріллі оцінюється Держземагентством України менше ніж у 2 тис. дол. У Польщі земля гіршої, ніж наша якості коштує не менше 40 тис. дол. за гектар. У день відміни мораторію ціни не підвищаться до польських, але вони будуть прямувати до цього рівня.

Серед важливих аргументів необхідності стимулювання формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення є його антиінфляційна спрямованість. Світовою практикою доведено, що розвинений і активно діючий ринок банківських іпотечних технологій є одним із стримувальних чинників інфляції в країні, оскільки переорієнтовує кошти із сфери споживання до сфери заощадження та довгострокового інвестування. І вже на сучасному етапі формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення в Україні спостерігається значний його антиінфляційний вплив: рівень інфляції залишається відносно невисоким порівняно з темпами зростання заробітних плат, пенсій та інших доходів населення саме завдяки збільшенню обсягів житлового іпотечного кредитування.

Система іпотечного кредитування в Україні функціонує за сценарієм дефіциту довгострокових кредитних ресурсів, що є вістрьовим стримувальним чинником її розвитку. Після 2008 р. загальмувалися темпи іпотечного кредитування України, і сегмент іпотеки, як відлуння загальної кризи ліквідності банківської системи, почав згортатися.

Перед скасуванням мораторію необхідно сформувати відповідну нормативно-правову базу, створити єдину систему державної реєстрації прав на нерухомість майна та їх обмежень. Непоспішність держави у формуванні прозорого ринку землі зрозуміла. У мораторії зацікавлені орендарі, які дешево орендують паї і отримують дотації. Тим самим на невизначений термін знову відкладеться модернізація агропромислового виробництва, а також залучення аграріями додаткових кредитів та інвестицій.

Таким чином, гальмівними чинниками формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення вважаються: нерозвиненість ринку цінних паперів; жорстке, непрофесійне та систематичне руйнівне втручання держави у діяльність кредитних інституцій; непрозорість банківської та кредитно-грошової системи; спотвореність цін на нерухомість; інфляційні очікування та коливання; висока облікова ставка; прорахунки фінансової політики, нерозвиненість кредитної та іпотечної інфраструктури.

Аналіз проблем формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення підводить до певних висновків. Генеза й розвиток контуру іпотечного кредитування в Україні є дзеркальним відображенням руйнівних тенденцій і напруги у фінансовому просторі та на ринках нерухомості. Виявлені панівні тренди іпотечного кредитування переконують, що, незважаючи на значні параметри іпотечного кредитування в Україні, обсяги якого у квітні 2008 р. сягали 61,9 млрд грн, практично 1,4 млрд грн із них – земельні іпотечні кредити. Встановлено, що іпотечні кредити у чотири рази частіше видаються фізичним особам. Нині якісну

своєрідність системи іпотечного кредитування в Україні можна окреслити взаємопов'язаними характеристиками, що визначають її властивості: дефіцит дійових антиризикових банківських технологій і відсутність відповідних механізмів іпотечного кредитування в національній валюті; нерозвиненість спеціалізованих іпотечних установ; проблемність забезпечення банками вимог щодо нормативів достатності капіталу; висока ціна залучених кредитних ресурсів; недостатній рівень капіталізації банківської системи; брак альтернативних внутрішніх витоків рефінансування банків; низький рівень банківської конкуренції; завищена частка нестандартних іпотечних кредитів у кредитному портфелі банків; відсутність дієвих технологій та інструментів рефінансування вторинного ринку іпотечних кредитів; строкова асиметрія активів і пасивів банків; брак інституційних інвесторів із значними обсягами довгострокових фінансових активів.

На сучасному етапі одним із головних завдань формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення все ще залишається створення належної нормативно-правової бази, яка б відповідала прогресивним міжнародним стандартам і враховувала позитивний досвід запровадження відповідного законодавства в інших країнах. Тобто необхідними передумовами становлення та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення є: формування правового поля щодо оцінки, обліку, застави, відчуження земель сільськогосподарського призначення; формування загальнодержавної системи контролю за ефективним використанням сільськогосподарських земель і дотримання природоохоронного законодавства. Припинення дії мораторію на відчуження земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва створить умови для ефективнішого використання земель сільськогосподарського призначення, сформує підґрунтя для підвищення ліквідності основного активу суб'єктів аграрної сфери. З іншого боку, зменшення ризику неповернення банками

власних коштів сприятиме зменшенню вартості кредитів, що позитивно вплине на довгострокове іпотечне кредитування аграрної сфери. Виявлено, що існуючі на вітчизняному ринку продукти іпотечного кредитування, які нині пропонуються банками й іншими іпотечними кредиторами, є малопривабливими для суб'єктів аграрної сфери.

Для суб'єктів аграрної сфери іпотечні технології – джерелом кредитних ресурсів, повернення яких залежить від ефективного використання земельних ділянок, тобто рівня продуктивності сільськогосподарського виробництва, стимулюючи цим власників землі до впровадження сучасних технологій землекористування. Застосування банківських іпотечних технологій сприятиме стабілізації розвитку аграрної сфери та сільських територій. І саме розвиток банківських іпотечних технологій спроможний надати новий потужний поштовх у піднесенні аграрної сфери економіки, оскільки дозволить залучити для цього значні кредитні ресурси.

Поряд із стимулювальною дією на соціально-економічний розвиток країни, іпотечні технології надають певні переваги і для суб'єктів кредитних відносин. Зокрема, для банка-кредитора надання кредитів під заставу нерухомого майна пов'язано із незначним ризиком втрати застави. Це спричинено тим, що іпотека, як вид застави, суттєво полегшує кредитору контроль за збереженням об'єктів застави через їх знерухомилення. До переваг іпотечних кредитних відносин для кредитора слід віднести можливість налагодження тривалих відносин із клієнтами через довгостроковість іпотечних кредитів з наданням їм інших послуг та одержання додаткового прибутку. Розвиток банківських іпотечних технологій також дозволяє банку розширити кредитну базу шляхом рефінансування іпотечних кредитів на вторинному ринку заставних і збільшити на цій основі свою кредитну активність. Для позичальника іпотечні кредитні відносини дають можливість розширити платоспроможний попит, одержавши великі розміри кредитів на більший термін під нижчі відсотки. Як засвідчують дослідження Світового банку, використання іпотечних технологій як способу забезпечення зобов'язань дає змогу позичальникам

отримати суми кредитів у 6–9 разів більші, на термін у 7–11 разів триваліший та під значно нижчі відсотки. Крім того, за рахунок тривалого терміну погашення іпотечні технології вважаються менш обтяжливими і напруженими для фінансового стану позичальника.

Водночас, до того часу, поки не буде створено умови для стабільної прибуткової діяльності сільськогосподарських виробників, використання сільськогосподарської землі як забезпечення повернення кредитів може призвести до довгострокових негативних соціальних наслідків у вигляді масового позбавлення сільськогосподарських виробників своїх земель і формування за рахунок цих земель латифундій.

5.2. Бюджетне стимулювання та кредитні важелі фінансово-економічного механізму розвитку агропромислового виробництва

Як успіхи, так і невдачі подальшого розвитку аграрної сфери економіки України великою мірою визначаються бюджетним механізмом стимулювання агропромислового виробництва, його досконалістю та ефективністю застосування.

Для виконання завдань бюджетної політики призначений бюджетний механізм. За умов розбудови Української держави реалізація специфічних завдань потребує нетрадиційних підходів до розробки бюджетного механізму. Бюджетний механізм – це сукупність форм і методів, важелів та інструментів мобілізації й використання бюджетних коштів.

Фактично, в середньому за 2004–2009 рр. заплановані державні видатки бюджету, що були передані Міністерству аграрної політики України, сягали рівня 4,5% від загальних видатків державного бюджету. Проте такий рівень бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва в Україні ще вкрай недостатній і в кілька разів менший від необхідного.

Загальна сума фінансової підтримки агроформувань за останні роки зросла більш як у чотири рази: у 1999 р. – 273 млн грн, у 2004-му – 1,0 млрд грн, у 2007-му – 5,0 млрд грн, у

2008 р. – 9,7 млрд грн, а у 2009 р. – близько 7 млрд грн. Обсяги державної фінансової підтримки зросли як за рахунок збільшення обсягів бюджетного фінансування, так і запровадження спеціальних режимів і механізмів оподаткування.

До Зведеного бюджету станом на 01.01.2009 р. надійшло від підприємств агропромислового комплексу 17296,3 млн грн податкових платежів, що в 1,4 раза більше, ніж було сплачено на 01.01.2008 р. Від сільськогосподарських підприємств надійшло 3078,6 млн грн (в 1,8 раза більше), від підприємств харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів – 14120 млн грн (в 1,3 раза більше), рибної промисловості – 51,3 млн грн (в 1,2 раза більше), видобування солі – 46,4 млн грн (в 1,5 раза більше).

Розрахунки свідчать, що фінансова підтримка агроформувань за 2009 р. становила 16,6% від валового обсягу виробництва сільськогосподарської продукції. Водночас обсяг валового виробництва сільськогосподарської продукції зріс на 13,6%. Слід зазначити, що у 2009 р. обсяг виробництва порівняно з 2004 р. навіть зменшився на 3,2%, або на 3035,0 млн грн. До того ж останні роки у нашій країні розмір бюджетних субсидій агроформуванням коливається від 3 до 8% обсягу виручки від реалізації товарної продукції. У країнах, що мають високий рівень розвитку агропромислового виробництва, цей показник знаходиться на рівні 20–60%.

Спробуємо з'ясувати, які чинники впливають на процес ухвалення рішень у сфері державних видатків і що впливає на зміну їхнього обсягу. Передусім нам треба брати до уваги загальноекономічні цілі. К. Макконнелл і С. Брю виділяють вісім головних цілей: економічне зростання, повна зайнятість, економічна ефективність, стабільний рівень цін, економічна свобода, справедливий розподіл доходів, економічна захищеність, торговельний баланс. Бюджетний механізм передбачає використання таких методів: бюджетне планування, прогнозування, бюджетне інвестування, бюджетне субсидування тощо, і важелі: бюджетні доходи, бюджетні видатки, бюджетний дефіцит, бюджетний профіцит, бюджетні борги, бюджетний кредит, бюджетні податки, бюджетна

емісія, бюджетні дотації тощо. Сучасний бюджетний механізм ще не формує ефективної й динамічної економіки. Роль бюджету зведено до розрахункових і фіскальних функцій. Крім того, цей механізм в Україні нестабільний. Бюджети всіх попередніх років (за винятком бюджету на 1998 і 2001–2004 рр.) ухвалювали з різними періодами запізнення (у деяких випадках – до півроку).

Виявлено, що кількість та обсяги державних програм щороку коливаються, і в середньому на одну програму припадало лише 16 млн грн, при цьому найбільше бюджетних коштів спрямовувалось на фінансову підтримку продукції тваринництва та рослинництва – 31%, компенсацію за посів ярих зернових культур – 29,6%, погашення заборгованості із заробітної плати – 12,9%, компенсацію за коротко- і довгостроковими кредитами – 9,29%.

Основними причинами неефективності бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва є недосконалість механізмів отримання і розподілу бюджетних коштів, порушення бюджетної дисципліни при їх використанні, щорічна зміна порядку і механізмів надання, несвочасне їх затвердження та внесення неодноразових змін протягом року, недоступність одержання бюджетних коштів для значної частини дрібних агроформувань, фермерських господарств і селянських домогосподарств.

Ефективність бюджетного механізму щодо розвитку агропромислового виробництва буде досяжною, якщо бюджетні кошти виділятимуться прозоро за прогнозованими, наперед інформованими напрямками на постійній довгостроковій основі та в суворо передбачених обсягах.

Подолання економічної та фінансової кризи в Україні потребує вирішення проблеми щодо призупинення спаду вітчизняного агропромислового виробництва й активізації функціонування аграрної сфери економіки. Водночас вагомими перешкодами на шляху вирішення цих проблем, передусім, є: з одного боку, недостатність у аграрних підприємств власних коштів для фінансування, через що виникла гостра потреба у технологічному оновленні та модернізації їхніх виробничих потужностей, оскільки ці проце-

си є надто важливими для підтримання конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках, а з іншого – пасивність банків у здійсненні кредитування. За таких обставин саме використання можливостей кредитних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва щодо впливу на підвищення підприємницької активності дасть змогу забезпечити активний розвиток агробізнесу і, як наслідок, сприятиме неперервності розширеного відтворення агропромислового виробництва. При цьому лише банки як специфічні фінансові посередники грошового ринку здатні реалізувати такі можливості кредиту на практиці.

У кредитних відносинах дія кредитного важеля полягає у впливові на обсяги позичкового капіталу, що надається економічним суб'єктам, а також на джерела, умови, напрями його використання та форми передачі. Таким чином, економічні суб'єкти, використовуючи позичкові кошти, змінюють обсяги і якість інвестицій у виробництво, поповнюють обсяги обігового капіталу, змінюють чисту рентабельність власного капіталу, розвивають свій інноваційний потенціал³.

Для ефективного стимулювання розвитку агропромислового виробництва потрібно враховувати всі чинники підвищення дієвості кредитних важелів, які варто розділяти на прямі та непрямі. Перші чинники (бюджетні, організаційні) безпосередньо стимулюють кредитування агропромислового виробництва, другі – (правові, інформаційно-аналітичні та маркетингові) створюють сприятливі умови для розвитку інвестиційного кредитування агропромислового виробництва.

При цьому особливу вагомість має інвестиційна привабливість позичальників для застосування кредитних важелів як фундаментальної властивості кредитних відносин. Привабливість агропромислового виробництва для кредитування стимулює частину бюджетних (надання субсидій, гарантій) й інформаційно-аналітичних чинників. На результати їх застосування впливають конкретні економічні умови. З огляду на це важливо створити

³ Васюренко О. В. Банківські операції / О. В. Васюренко. – К.: Знання, 2004. – 324 с.

умови для переорієнтації банків на розширення кредитування агропромислового виробництва.

Водночас застосування банками кредитних важелів стимулювання розвитку агропромислового виробництва значною мірою залежить від ефективності функціонування центрального банку та його впливу на кредитну активність вітчизняних банківських установ.

Вплив кредитування на ефективність діяльності аграрних підприємств у макроекономічному аспекті доцільно оцінювати за допомогою комплексу показників, серед яких: частка кредитних вкладень у ВВП, динаміка обсягів кредитних вкладень, цільового спрямування кредитів, наданих суб'єктам аграрної сфери, частка кредитних вкладень, пов'язаних із капітальними вкладеннями, структура кредитів, наданих суб'єктам аграрної сфери за строками і видами валют.

На основі оцінювання комплексу кількісних показників визначено, що, незважаючи на необхідність використання зовнішніх джерел фінансування інвестицій, кредитні важелі застосовуються банками неефективно і не відіграють суттєвої ролі в розвитку агропромислового виробництва, у тому числі через фінансову кризу. Підтвердженням цього є збільшення частки збитків аграрних підприємств при зростанні обсягів кредитування у 2006–2007 рр.

Застосування кредитних важелів банками приводить до змін у діяльності обох суб'єктів кредитних відносин (як банку, так і суб'єкта господарювання). Таким чином, підвищення ефективності кредитних вкладень є вирішальним чинником надходження грошових ресурсів у виробництво. Результативність кредитної діяльності банку залежить від ефективності управління кредитним портфелем, яке полягає у балансуванні між прибутковістю й ризиком та їхньою оптимальною співвідношенні.

Важливим також є оцінювання ефективності кредитного впливу банків з огляду на інтереси суб'єкта аграрної сфери. Ефективність кредитних вкладень для нього залежить від оптимального обсягу кредитних коштів у структурі всіх фінансових ресурсів аграрного підприємства.

Агропромислове виробництво вважається кредитомісткою галуззю, тобто потребує значних обсягів кредитних вкладень⁴. Ця особливість кредитного стимулювання розвитку агропромислового виробництва зумовлена його специфікою. Для забезпечення неперервності поточного циклу виробництва необхідно нагромаджувати великі запаси матеріально-технічних ресурсів⁵. Об'єктивні вимоги агропромислового виробництва щодо організації застосування кредитних важелів враховуються практично в усіх розвинених країнах світу. До ринкових перетворень вони враховувалися і в нашій країні. Однак, як слушно зауважує академік НААН М.Я. Дем'яненко, кредитні відносини проявлялись в деформованому, не ринковому вигляді, хоча і забезпечували покриття кредитами банків усієї наднормативної потреби господарств у фінансових ресурсах й дозволяли галузі здійснювати розширене відтворення⁶. Деформованість відносин з приводу кредитування суб'єктів аграрної сфери була зумовлена абсолютним нехтуванням принципами банківського кредитування й адміністративними методами управління кредитними відносинами між банками та позичальниками.

На початку здійснення реформ суб'єкти аграрної сфери виявилися не готові до банківського кредитування, і цей процес був майже повністю призупинений, що пояснювалося відсутністю ліквідної застави, збитковістю галузі, неготовністю керівників і спеціалістів працювати в умовах економічних трансформацій, недосконалістю економічних механізмів і нормативно-правової бази та трагічними за наслідками спробами некомпетентного втручання державних органів влади⁷.

⁴ Саблук П. Т. Глобалізація і продовольство: монографія / П. Т. Саблук, О. Г. Білорус, В. І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с.

⁵ Саблук П. Т. Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 6.

⁶ Дем'яненко М. Я. Національна система державної підтримки аграрного сектору в умовах членства України в СОТ / М. Я. Дем'яненко // Облік і фінанси АПК. – 2008. – № 3. – С. 11–16.

⁷ Гудзь О. Є. Механізм забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств / О. С. Гудзь // Вісник Хark. нац. техн. ун-ту сільського господарства: Економічні науки. Вип. 50. – Х.: ХНТУСГ, 2007 р. – С. 90–94.

При цьому загальноновизнано, що фінансова підтримка суб'єктів аграрної сфери через механізм здешевлення кредитів була важливою складовою системи їх кредитного забезпечення⁸. За 2000–2007 рр. її функціонування найбільш вагомими здобутками стали: зростання обсягів пільгового кредитування підприємств АПК у 5,6 раза, а сільськогосподарських підприємств у 4,6 раза; розширення напрямів кредитного забезпечення галузі через банки та кредитні спілки; подовження строків користування кредитами на умовах здешевлення до 3 років та зростання частки середньострокових кредитів, наданих суб'єктам аграрної сфери з 9,1% до 46,3%, а аграрним підприємствам – з 4,7% до 32,4%; зростання середнього розміру кредиту, наданого одному позичальнику – суб'єкту аграрної сфери з 1086,8 до 1750,0 тис. грн, а аграрному підприємству з 118,1 до 1304,3 тис. грн; зниження станом на початок 2007 року реальної відсоткової ставки (з урахуванням державної фінансової підтримки), сплаченої сільськогосподарським позичальником до близько 8% в національній валюті та 6–7% в іноземній. Водночас, обсяги банківського кредитування суб'єктів аграрної сфери у 2009–2010 роках були істотно скорочені порівняно з 2008 роком. Так, у 2009 році суб'єктами аграрної сфери залучено кредитів в обсязі лише 5,8 млрд грн, що майже в 3,5 раза менше ніж у 2008 році, з них пільгових умовах – 2,5 млрд грн, з яких 2,2 млрд грн – короткострокові кредити. У 2010 р. було залучено кредитів обсягом 10,1 млрд грн, з них довгострокових 6,2 млрд грн. Всього у 2010 р. лише 2238 суб'єктів аграрної сфери мали змогу залучити банківські кредити.

Водночас головною ознакою застосування банками кредитних важелів є наявність ризику, що супроводжує відповідні кредитні операції банку. Саме тому особливу увагу слід звертати на необхідність дослідження кредитного ризику й управління ним. Кредитний ризик слід розглядати через вплив кредитного важеля на агропромислове виробництво та ефективність використання позичених коштів і визначати як можливі втрати банків, пов'язані

⁸ Гудзь О. Є. Сучасний вимір банківського кредитування суб'єктів аграрної сфери в умовах кризових деформацій економічного простору / О. Є. Гудзь // Економіка та держава. – 2009 р. – № 11. – С. 22–24.

зі зниженням ефективності впливу кредитних важелів на діяльність позичальника, що зумовлюється нераціональним використанням позичених коштів у господарському обороті й неспроможністю їх своєчасно повернути банку з виплатою процента, так і ефективність залучення кредиту аграрним підприємством.

Таким чином і тут зазначимо, що основними етапами процесу управління кредитним ризиком вважають такі: ідентифікація ризику; якісна й кількісна оцінка кредитного ризику; вибір методів впливу на кредитний ризик; оцінка ризику при підготовці кредитного договору; оцінювання ризику в ході виконання кредитного договору. Необхідною умовою підвищення ефективності застосування кредитних важелів, а відтак стимулювання розвитку агропромислового виробництва є адекватне оцінювання кредитного ризику, яке дасть змогу мінімізувати його рівень для банку, що водночас впливатиме на його можливості зменшення процентної ставки за кредит як найбільш дієвого кредитного важеля.

Експертиза кредитного потенціалу банків виявила, що у 2006–2010 рр. відбувалося суперечливе коливання його параметрів. Так, рентабельність активів і капіталу знизилася відповідно: з 1,61 до – 1,45% та з 13,52 до – 10,19%, чиста процентна маржа зросла з 5,30 до 5,79%. Водночас знизився чистий спред – з 5,76 до 4,84%. Виявлено помітний розрив між ціною кредитів і депозитів (5–9 пунктів) [6]. Від 40 до 65% свого доходу банки заробляють на кредитних операціях, на них же припадає основна сума втрат – від 50 до 80%. Все це відбувається на тлі розгортання інфляції, падіння попиту на гривню, підвищення доларизації, високої тінізації, нерозвиненості фінансових ринків, непрозорості банківської та кредитно-грошової композиції, спотвореності цін на нерухомість, злету недовіри населення до фінансової композиції держави, очевидних недоліків податкової композиції, низької платіжної дисципліни економічних учасників, низької частки безготівкових форм розрахунків, жорсткого непрофесійного руйнівного втручання держави у діяльність банків, високого рівня облікової ставки, прорахунків фінансової політики, нерозвиненості кредитної інфраструктури.

Одним з аспектів проблеми відновлення довіри вкладників до банківської системи є створення прозорої системи інформування про стан і роботу банківських установ. Нині рівень інформаційної відкритості банків набагато поступається середньому рівню у країнах із розвинутою економікою. Незважаючи на значний обсяг інформації про діяльність банків, вона часто має суперечливий характер та на її основі складно визначити їхню роль у розвитку агропромислового виробництва й економіки загалом. З огляду на це доцільно використовувати інвестиційний і мобілізаційний коефіцієнти, що характеризують роль банківських установ у розвитку агропромислового виробництва й відображають системоутворюючі зв'язки банківського та реального секторів економіки.

Один із найважливіших чинників підвищення впливу кредитних важелів на виробництво – це розробка нових кредитних продуктів. В умовах економічної кризи для підвищення ефективності впливу кредитних важелів на агропромислове виробництво банкам необхідно зосередити увагу на розробці спеціальних цільових кредитних продуктів, змінити традиційні загальні підходи до кредитування і застосовувати індивідуальний підхід до кожного позичальника, врахувавши можливості погашення для нього та потреби агропромислового виробництва. У цьому контексті банкам варто вивчити досвід запровадження закордонних кредитних технологій, які розробляють для кожного індивідуально, залежно від оцінки позичальника, його доходів, потреб у кредитних ресурсах та особливостей сфери діяльності.

На основі аналізу зарубіжного досвіду впровадження нових кредитних продуктів доцільно для стимулювання розвитку агропромислового виробництва застосовувати гнучкі методи погашення кредитів, кредитних пропозицій з ануїтетом, комбінованої форми застосування процентних ставок та мало поширеного для кредитного ринку України консорціумного кредитування. Крім розширення асортименту кредитних продуктів для суб'єктів аграрної сфери, банкам необхідно інтегрувати окремі банківські операції й пропонувати комплексні рішення своїм клієнтам, що дасть змогу враховувати весь спектр їхніх індивідуальних потреб. Комплексні пакети банківських продуктів дадуть можливість банку збільшити обсяги комісійних доходів за рахунок зростання

продажів, а клієнту – знизити вартість комплексного продукту порівняно з роздрібною ціною на окремі продукти і послуги, що сприятиме його інтеграції в напрямі тіснішої багатoproфільної співпраці з банком. Тому кредитні продукти можуть бути об'єднані у великі блоки за цілями кредитування та кредитними інструментами. З часом можливі варіації за ціною, сумами і строками кредитування.

Підтверджуємо ще раз тезу про те, що зростання обсягів банківського кредитування агропромислового виробництва впродовж останніх років загалом не допомогло вирішити проблеми, пов'язані з стимулюванням розвитку вітчизняного агропромислового виробництва, оскільки банки зосереджували свою діяльність переважно на високодохідному роздрібному кредитуванні споживчих потреб населення. З огляду на це одним з актуальних напрямків розвитку банківської системи в Україні є переорієнтація банківських установ від спекулятивних високодохідних операцій на розширення кредитування аграрного сектору економіки та підвищення ефективності впливу банків на нього через застосування кредитних важелів. Водночас кредитна активність банків, що стосується агропромислової виробничої сфери, суттєво залежить від дієвості монетарних інструментів центрального банку. Через це велике значення має вплив центрального банку на можливість використання банками кредитних важелів і визначення напрямів підвищення ефективності їхньої діяльності у вітчизняному виробництві. Крім того, фінансово-кредитна інфраструктура, як рушійна основа поступу фінансово-кредитного забезпечення суб'єктів аграрної сфери, набуває виняткового значення.

5.3. Фінансово-економічний механізм управління фінансовими потоками

Проблеми фінансово-економічного механізму ефективного управління фінансовими потоками АПВ є важливими в ринковому середовищі. Передусім це зумовлено змінами технології агропромислового виробництва, виходом на нові ринки, розширенням або згортанням обсягів випуску продукції, появою нових видів

підприємницької та економічної діяльності. Ускладнюють вирішення цих питань тенденції розвитку локальної та загальної ринкової ситуації, а саме: малопередбачувані зміни попиту, жорсткість цінової конкуренції на традиційних ринках, диверсифікованість і завоювання нових ринкових ніш, зростання ризиків при проведенні фінансових операцій тощо. Для остаточного розв'язання зазначених проблем потрібно розробити фінансову стратегію щодо залучення, акумуляції, розміщення, розподілу, перерозподілу та використання фінансових ресурсів, що забезпечить зростання ролі специфічних фінансових завдань, в колі яких, передусім, проблеми пов'язані з кругообігом фінансових ресурсів та оптимізацією фінансових потоків.

Розгляд питань, пов'язаних з оптимізацією фінансово-економічного механізму управління фінансовими потоками АПВ має велике теоретичне і практичне значення. Однак у вітчизняній економічній літературі ще не достатньо досліджено фінансові потоки в агропромисловому виробництві як адекватне відображення матеріальних ресурсів і продуктів діяльності ринкових суб'єктів. Як наслідок, існує неузгодженість у методології й організації моніторингу, аналізу та контролю за рухом фінансових ресурсів, що здійснюються господарюючими суб'єктами в аграрній сфері. Відповідно, рішення, які приймаються суб'єктами управління фінансовими процесами, не завжди спираються на адекватне відображення стану економіки в цілому і окремих її сфер, що негативно позначається на ефективності агропромислового виробництва.

Відомо, що кількісний вираз показників, що характеризують предмет дослідження, суттєво залежить від того, як цей предмет визначений. Термін „фінансовий потік” останнім часом набув великої популярності і став часто вживаним. Але проблема полягає в тому, що він остаточно й однозначно не визначений.

Так, російські вчені Ю. Плущевська і Л. Старикова фінансовими потоками називають „зміни фінансових активів і зобов'язань секторів економіки за період здійснення фінансових операцій”⁹. У Великому економічному словнику фінансовий

⁹ Плущевська Ю. Исследование финансовых потоков в российской экономике / Ю. Плущевська, Л. Старикова // Вопросы экономики. – 1997. – № 12. – С. 119.

потік тлумачиться або як перелив фінансових ресурсів через посередників, або як напрями використання фінансових ресурсів. Зазначимо, що більшість учених вживає термін „фінансовий потік”, коли аналізують загальну схему руху коштів у фінансовій системі. Поряд із цим, розглядаючи фінансовий потік, П.В. Конюховський розкриває його змістову частину через поняття швидкості зміни стану системи¹⁰. Тобто формально він визначає фінансовий потік як відношення фінансових ресурсів до часу, протягом якого аналізується зміна фінансових потоків.

Відповідно до теорії попиту на активи, попит має бути функцією ресурсів, що зумовлює необхідність розглядати фінансовий потік як рух фінансових ресурсів¹¹. Тобто фінансовий потік можна тлумачити як цілеспрямований рух, зміну (обсягів, форм і видів) фінансових ресурсів певного економічного суб'єкта. Це визначення ширше, ніж розглянуті, оскільки економічні відносини за своєю природою приводять до перерозподілу ресурсів, а зміна фінансових ресурсів не обов'язково спричинена економічною взаємодією.

Формування і використання фінансових ресурсів водночас передбачає їхній рух. При переміщенні фінансові ресурси відокремлюються від матеріальних цінностей. Проте рухові матеріальних цінностей завжди передують рух фінансових ресурсів. Специфіка фінансів агропромислового виробництва полягає у тому, що вони безпосередньо обслуговують процес виробництва, де здійснюється створення і первинний перерозподіл валового внутрішнього продукту.

Отже, можна констатувати, що у плані існування різних ознак стосовно визначення фінансових ресурсів існують і різні види фінансових потоків. Такий висновок також може ґрунтуватися й на існуванні різних видів ринків, кожному з яких притаманні свої фінансові інструменти – окремі форми коротко- й довгострокового фінансування. До того ж різним фінансовим

¹⁰ Конюховський П. В. Микроэкономическое моделирование банковской деятельности / Конюховський П. В. – СПб.: Питер. – 2001. – С. 147.

¹¹ Васюренко О. В. Фінансове управління потребує точного визначення окремих понять / О. В. Васюренко, Г. М. Азаренкова // Фінанси України. – 2003. – № 1. – С. 28–33.

інструментам властиві певні особливості щодо визначення грошей, які змінюються з часом¹².

Крім того, при розгляді окремих питань з управління фінансами більшість авторів використовує поняття „грошовий потік”, яке ототожнюють із фінансовим потоком. Так, І.О. Бланк, розглядаючи комплекс проблем, пов’язаних з управлінням фінансовою діяльністю виробничого підприємства у вузькому значенні, оперує лише поняттям „грошовий потік”¹³. На нашу думку, це не зовсім правильно, бо розгляд умов розподілу й перерозподілу фінансів з однієї позиції може призвести або до перекручування цих умов, або взагалі до неефективного управління. Наприклад, у грошовий потік не входять дивіденди і податкові платежі¹⁴, але їх необхідно враховувати при фінансовому управлінні. Така невідзначеність усувається при розгляді різновидів грошових потоків. Прикладом є поняття вільний грошовий потік – частина грошового потоку, яка „перевищує розмір прибуткових інвестиційних можливостей, що відкриті для фірми”¹⁵, однак інвестиційні можливості пов’язані з наявністю вільних інвестиційних ресурсів (які є різновидом фінансових ресурсів), тому, на наше переконання, доречним був би розгляд саме поняття „фінансовий потік”.

Зазвичай розглядається окремо функціонування грошових і фінансових потоків на рівні суб’єктів господарювання, що докорінно неправильно. Рух грошей і фінансових ресурсів утворює взаємозалежні відносини, які необхідно враховувати при прийнятті відповідних управлінських рішень. Крім того, аналіз фінансових і грошових потоків має здійснюватися разом із результатами фінансових і нефінансових операцій. Це зумовлено тим, що сектори економіки й суб’єкти господарювання можуть одержувати доходи, наприклад, не лише у вигляді відсотків за банківськими кредитами і внесками або за операціями з цінними паперами,

¹² Мишкін Ф. С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ризиків / Мишкін Ф. С. – К.: Основи. – 1999. – 364 с.

¹³ Бланк И. А. Управление денежными потоками / Бланк И. А. – К.: Ника-Центр, Эльга. – 2002. – 736 с.

¹⁴ Мишкін Ф. С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ризиків / Мишкін Ф. С. – К.: Основи. – 1999. – 364 с.

¹⁵ Там само.

їхні фінансові ресурси збільшуються чи зменшуються ще й у результаті безоплатних (трансфертних) передач між секторами (окремими суб'єктами господарювання). Тобто обсяги фінансових ресурсів залежать від конкретних результатів виробництва, чинної податкової системи, грошово-кредитної політики.

Аналізуючи дефініції „грошові” та „фінансові” потоки, так само як „грошові” та „фінансові” ресурси, доцільно підкреслити, що вони не є синонімами – співвідношення між ними приблизно таке саме, як між частиною і цілим. Крім грошей елементами фінансових ресурсів є й інші види фінансових активів (цінні папери, боргові зобов'язання та права вимоги боргу, що не віднесені до цінних паперів тощо).

Тобто фінансові та грошові потоки ризнують не тільки набором фінансових активів, а й характеристиками ліквідності й варіативністю оцінки поточної вартості активів. Фінансові потоки на відміну від грошових менш ліквідні, вони містять передбачення про результати майбутніх імовірних подій, якісні характеристики фінансових відносин і тому не можуть у повному обсязі перебирати на себе функцію міри вартості.

Розмежування сутності грошових і фінансових активів та відповідних потоків є логічним з огляду на повноту задіяних фінансових інструментів у кругообігу фінансових ресурсів.

У працях фахівців це розмежування простежується досить чітко. Так, М.М. Якубовський і Ю.Ф. Шкворець при розробці схеми фінансування і реалізації програм державного рівня відзначають необхідність існування саме фінансових потоків для визначення динамічного стану фінансових ресурсів¹⁶. В.Р. Євстигнєєв розглядає і аналізує матрицю фінансових потоків в економічному середовищі (на відміну від англ. терміна “cash flow” – грошові потоки), використовуючи більш місткий термін (“flow of funds” – потоки фондів, капіталу). Основний висновок з вищевикладеного зводиться до того, що „матриця фінансових потоків

¹⁶ Якубовський М. М. Фінансування програм державного рівня: проблеми та шляхи удосконалення / М. М. Якубовський, Ю.Ф. Шкворець // Фінанси України. – 2000. – № 12. – С. 3–15.

вичерпно відображає структуру (зміни) балансу фірми, а на агрегованому рівні – і загальну структуру фінансових потоків в економіці в цілому, тобто вичерпно описує поведінку фінансового ринку за певний період часу”¹⁷. В зарубіжних фахових дослідженнях, зокрема у П. Гарбера, використовується англійський термін “capital flow”, який в перекладі означає „потоки капіталу”, а не тільки потоки грошей¹⁸. В.С. Бард вживає термін „фінансові потоки” в широкому розумінні при реалізації трансакцій у фінансовому секторі економіки¹⁹. О.В. Семенкова пояснює, що „... фінансові потоки являють безперервний в часі процес утворення і використання фінансових ресурсів”²⁰. О.Р. Горбунов із позицій мікрорівневого аналізу відзначає сутність фінансового потоку як „... потоку витрат і доходів компанії протягом визначеного відліку часу”²¹. В останньому випадку ототожнюються терміни „грошовий” і „фінансовий” потоки, а „cash-flow” О.Р. Горбунов трактує саме як „фінансовий потік”²².

Проте грошові потоки відіграють значну роль у формуванні фінансових ресурсів, а отже, й у визначенні поняття „фінансовий потік”. Але, здається, тут існує щонайменше дві проблеми. Одна з них пов’язана, як вже зазначалося, з розмиванням поняття грошей, стиранням межі між грошима і негрошима, появою „нових інструментів грошового ринку та гібридних банківських рахунків,

¹⁷ Евстигнеев В. Р. Финансовый рынок в переходной экономике / Евстигнеев В. Р. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 240 с.

¹⁸ Garber P. Managing Risk to Financial Markets from Capital Flows: the Role of Prudential Regulation // International Journal of Economics. – 1999, July, v. 1. – P. 119-131.; Garber P. Derivatives in International Capital Flows. Cambridge, NBER, 1998. – 36 p.

¹⁹ Бард В. С. Финансово-инвестиционный комплекс: теория и практика в условиях реформирования российской экономики / Бард В. С. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 304 с.

²⁰ Семенкова Е. В. Ценные бумаги в системе финансовых потоков / Семенкова Е. В. – М.: РЭА им. Г.В. Плеханова, 1998. – 76 с.

²¹ Горбунов А. Р. Управление финансовыми потоками и организация финансовых служб предприятий, региональных администраций и банков / Горбунов А. Р. – М.: Анкил, 2000. – 224 с.

²² Там само.

де гроші водночас приносять дохід і можуть бути засобом розрахунків за товари²³.

Така формалізація поняття фінансового потоку дає можливість кількісно та якісно оцінити ефективність взаємодії групи суб'єктів, оптимізувати взаємодію, також може слугувати основою для прийняття рішень. Зауважимо, що суб'єкти економічної діяльності по-різному ставляться до одних і тих самих фінансових потоків. Це спричинено тим, що відповідно до фінансових ресурсів, за допомогою фінансової системи переміщуються й ризики. Кількісно фінансовий потік характеризується як потік витрат або доходів підприємства протягом визначеного проміжку часу. Він має вихідний і кінцевий пункти, інтенсивність (швидкість) та інші очевидні характеристики²⁴.

Підсумовуючи, можна зазначити, що фінансові потоки є критерієм прийняття фінансових рішень щодо визначення достатності фінансових ресурсів для реалізації альтернативи вкладення коштів у реальний бізнес або фінансові інструменти з метою одержання прибутку.

Оптимізація фінансових потоків є передбаченням складу, стану, обсягу й інтенсивності надходжень і витрат фінансових ресурсів.

Інакше кажучи, проблеми управління фінансовими ресурсами слід розв'язувати й з погляду системного підходу, який включає суперпозицію векторів різних фінансових потоків, що в результаті, на нашу думку, допоможе виділенню ключових, системотворчих факторів.

При управлінні рухом фінансових і матеріальних потоків потрібно прагнути як до економії ресурсів, затрачуваних на вплив, так і до максимізації кінцевого результату. По можливості потрібно досягати того, щоб один управляючий рух змінював параметри якомога більшої кількості потоків. У цьому разі пробле-

²³ Харрис Л. Денежная теория [пер. с англ., общ. ред и вступ. сл. В. М. Усокина]. – М.: Прогресс. – 1990. – С. 15.

²⁴ Горбунов А. Р. Управление финансовыми потоками и организация финансовых служб предприятий, региональных администраций и банков / Горбунов А. Р. – М. : Анкил, 2000. – 224 с.

ми будуть вирішуватися максимально швидко і з найменшими затратами²⁵.

Оберненість та ефективність використання взаємопов'язані. При скороченні тривалості одного обороту прискорюється рух фінансових ресурсів, отже стає вищою їх ефективність, оскільки прискорення оборот дає змогу при одних і тих самих засобах виробити і реалізувати більше продукції. Тобто висока швидкість оберненості фінансових ресурсів – один із важливих факторів підвищення ефективності їх використання.

Ситуація ускладнилася збитковістю багатьох аграрних підприємств унаслідок загострення конкуренції, втрати традиційних ринків збуту та непристосованості до ринкових умов, посилення податкового тиску, встановлення високих процентів на банківські позики, недосконалої управління, зниження продуктивності праці, що, відповідно, ще більше поглибило проблему розрахунків між підприємствами. В умовах України перехід до ринку супроводжувався утвердженням у діяльності багатьох підприємств негативної практики зловживання позиченими засобами. Парадоксом стала ситуація, коли підприємство, яке вважається безнадійним боржником, водночас має солідний валютний рахунок, здійснює активні фінансові вкладення в цінні папери, у статутні капітали інших підприємств і банків. Тому нині специфічною роботою з фінансовими ресурсами сільськогосподарського підприємства є сьогодні значною мірою діяльність щодо скорочення і попередження неплатежів. Для попередження неплатежів можуть застосовуватися: авансові платежі, акредитивна форма розрахунків, гарантійні зобов'язання, продаж боргів із дисконтом, лізинг, факторинг, форфейтування, вексельна форма розрахунків.

Трансформаційні процеси в економічній системі функціонування агропромислового виробництва віддзеркалюються у змінні ролі та функціонального значення фінансів. У період планової економіки основну роль відігравали матеріальні потоки, а фінансові виконували обслуговуючу функцію, опосередковуючи виробничий процес, виступали як вартісний показник матеріальних

²⁵ Иванов В. В. Финансовые потоки в логистических системах / В. В. Иванов, С. П. Кусакин, Е. Ю. Гутарева // Логинфо. – 2001. – № 9. – С. 8–11.

ресурсів. Принципове перетворення та підвищення значущості фінансових потоків у процесі агропромислового виробництва як регулятора фінансових і товарних ринків вимагає зміни основних підходів до його фінансового забезпечення на концептуальному рівні. Таке переосмислення сутності фінансових потоків в економічних відносинах зумовлює створення нових фінансових інструментів і механізмів їх застосування щодо аграрного бізнесу.

Нові загрози та нові перспективи, що відкриваються перед агропромисловим виробництвом, потребують наукових досліджень у сфері удосконалення механізму фінансового забезпечення АПК.

Аналіз основних показників агросфери за 1990–2010 рр. свідчить, що за роки незалежності вона не набула нових якісних стимулів для свого зростання та сталого розвитку. Виробництво валової продукції сільського господарства у порівнянних цінах 2005 р. за 1990–2010 рр. знизилося на 45,5 млрд грн, рослинництва – на 7,9 млрд грн, тваринництва – на 37,4 млрд грн, або на 31,1; 11,8 і 47,2% відповідно. Водночас, починаючи з 2000 р., було подолано негативну тенденцію щодо постійного зниження виробництва валової продукції сільського господарства; приріст виробництва сільськогосподарської продукції у 2010 р. порівняно з 1999 р. становив 41,6%, у т.ч. рослинництва – 65,8%, тваринництва – 17,7%. Світова фінансова криза загострила проблеми фінансового забезпечення агропромислового виробництва та засвідчила незадовільний фінансовий стан аграрних підприємств, що потребує невідкладного вирішення за основними аспектами на системних засадах.

Дослідник М.Я. Дем'яненко визначає таку систему пріоритетних напрямів удосконалення фінансового забезпечення агропромислового виробництва, що потребують негайного вирішення на державному рівні. Їх структура характеризує найбільш вразливі позиції розвитку сільського господарства у розрізі системоутворюючих галузей²⁶.

²⁶ Дем'яненко М. Я. Проблемні питання державної політики фінансової підтримки сільського господарства / М. Я. Дем'яненко // Економіка АПК. 2011. – №7. – С. 67–72.

Кризові процеси в аграрній економіці та недостатнє фінансове забезпечення агропромислового виробництва змушує посилити концентрацію фінансових ресурсів на пріоритетних його напрямках. Необхідно удосконалити міжгалузеві відносини та забезпечувати однакові економічні умови для всіх партнерів ринку з метою одержання агровиробниками прибутковості на середнього ринкового рівні економіки й недопущення надприбутків окремих сфер економічного простору.

Основним інструментом розв'язання проблем на рівні галузі має стати бюджетне фінансування державних програм, розроблених на основі програмно-цільового методу з визначенням обсягів і термінів виконання, запровадженні відповідної звітності й публічного оприлюднення процесу і результатів використання бюджетних ресурсів²⁷. Для ефективного використання коштів цільових програм підтримку слід надавати комплексно, щоб уникнути непослідовності, дублювання заходів за різними програмами, розпорошення бюджетних коштів. Це передбачає бюджетне фінансування у межах кількох взаємоузгоджених програм водночас, відсутність фінансування або недофінансування однієї з програм може призвести до розриву технічного ланцюга і спричинити невиконання всієї програми²⁸. Однак у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р. (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158) залишаються невизначеними обсяги та джерела фінансування передбачених заходів.

Обґрунтування рішення щодо прийняття цільової програми повинно включати оцінку альтернативних варіантів і прогнозів змін економічних, соціальних та екологічних чинників з метою продовольчої безпеки та експансії вітчизняної продукції на світові ринки²⁹.

²⁷ Саблук П. Т. Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 3–16.

²⁸ Дем'яненко М. Я. Проблемні питання державної політики фінансової підтримки сільського господарства / М. Я. Дем'яненко // Економіка АПК. 2011. – № 7. – С. 67–72.

²⁹ Гудзь О. Є. Проблеми управління фінансовими потоками в сільськогосподарських підприємствах / О. Є. Гудзь // Экономика и управление. – 2007. – № 2. – С. 107–113.

У середньому за 2004–2009 рр. заплановані державні видатки бюджету, що були передані Міністерству аграрної політики України, сягали рівня 4,5% від загальних витрат державного бюджету. Проте такий рівень бюджетного фінансування розвитку аграрної сфери в Україні ще вкрай недостатній і в кілька разів менший за необхідний.

Загальна сума фінансової підтримки агроформувань за останні роки збільшилася більш як у чотири рази. Якщо у 1999 р. вона становила 273 млн грн, у 2004 – 1,0 млрд грн, у 2007 – 5,0 млрд грн, то у 2008 – 9,7 млрд грн, а у 2009 р. – близько 7 млрд грн.

За розрахунками фінансова підтримка агроформувань за 2009 р. становила 16,6% від валового обсягу виробництва сільськогосподарської продукції. Водночас обсяг валового виробництва сільськогосподарської продукції зріс на 13,6%. При цьому у 2009 р. обсяг виробництва порівняно з 2004 р. навіть зменшився на 3,2%, або на 3035,0 млн гривень.

Отже, розраховувати на позитивну зміну ситуації немає підстав через кризові тенденції 2008–2009 років, зважаючи на скорочення реальних доходів бюджету, збільшення вартості наданих кредитів, необхідності пролонгації вже виданих і неповернених кредитних ресурсів, зростання кредиторської заборгованості.

Нині державне регулювання фінансових потоків здійснюється без аналізу інформації про фінансові потоки агропромислового виробництва, про те, дія яких саме факторів визначила потребу провести певні заходи державного впливу і як це позначилося на абсолютній ліквідності аграрних підприємств³⁰.

Регулюючи фінансові потоки, держава повинна враховувати вплив своїх заходів на ліквідність, що складається на мікрорівні, а саме: чи спроможні аграрні підприємства залучати фінансові ресурси в тимчасове користування, куди спрямовуються тимчасово вільні фінансові ресурси, які шляхи підприємства використовують більш активно тощо. З'ясувати це повинен макроеко-

³⁰ Дем'яненко М. Я. Проблемні питання державної політики фінансової підтримки сільського господарства / М. Я. Дем'яненко // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 67–72.

номічний аналіз фінансових потоків агропромислового виробництва, який, на жаль, не проводять. Проблемою в його організації є й інформаційна база та методичне забезпечення. Використання такого важливого загальнометодичного принципу економічного аналізу, як системність, дає змогу чітко визначити зовнішні та внутрішні фактори, що визначають рух фінансових ресурсів, виявити взаємозв'язок між ними і досліджуваними показниками, відобразити цей взаємозв'язок математично, розкрити поведінку фінансових потоків та їхніх елементів із подальшою формалізацією.

Ще одним важливим моментом є контроль за фінансовими потоками і середовищем: аналіз кон'юнктури фінансових ринків (процентні ставки за кредитами і депозитами, ринку корпоративних і державних цінних паперів), оцінка вартості та ризику джерел фінансування, виявлення можливих проблем із залученням ресурсів³¹.

Метою фінансово-економічного механізму управління фінансовими потоками АПВ є виявлення рівня достатності формування фінансових ресурсів, ефективності їх використання, а також збалансованості позитивного й негативного фінансових потоків за обсягом і за часом.

Досягнення сформульованої мети передбачає вирішення наступних завдань: виявлення джерел поступлення і напрямів використання фінансових ресурсів; встановлення причин відхилення чистого фінансового потоку від чистого фінансового результату, одержаних за досліджуваний період: комплексний аналіз факторів, що здійснюють на фінансові потоки прямий і опосередкований вплив; розрахунок рівня достатності надходження фінансових ресурсів; визначення збалансованості притоку і відтоку фінансових ресурсів за обсягом і за часом; оцінка ефективності використання фінансових ресурсів; виявлення резервів і шляхів підтримки визначеного рівня абсолютної ліквідності підприємства.

³¹ Гудзь О. Є. Проблеми управління фінансовими потоками в сільськогосподарських підприємствах / О. Є. Гудзь // *Економіка и управление*. – 2007. – № 2. – С. 107–113.

Підсумовуючи, можна відмітити, що на фінансові потоки агропромислового виробництва впливає множинність факторів, що мають вірогідніший характер. Тому, щоб вибрати значення – орієнтири вихідних показників, необхідно попередньо здійснити розрахунок різноманітних варіантів, відповідних конкретних значень факторів, а потім одержані результати поглиблено проаналізувати з урахуванням запропонованої методики з метою вибору оптимальної їх величини.

Для того щоб система управління працювала в режимі попередження небажаних ситуацій, а не в режимі виправлення наслідків, необхідно оперативно слідкувати за формуванням кожного показника, своєчасно виявляти можливі відхилення. Це обумовлює значення оперативного аналізу фінансових потоків. Вищезгадані показники, на наш погляд, дадуть можливість виявити зміни ефективності фінансово-економічного механізму управління фінансовими потоками АПВ і можуть бути запропоновані як основні для розробки початкового етапу оптимізації фінансових потоків.

5.4. Напрями удосконалення механізму державного регулювання та податкових важелів стимулювання АПВ

Удосконалення механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва, яке вважається найважливішою складовою національної економіки країни, позиціонується нами як визначальний інституційний чинник упорядкування інституційного процесу. Відомо, що в аграрному бізнесі зосереджено більше чверті основних фондів і майже одна третина зайнятого населення. З його розвитком пов'язано функціонування низки галузей економіки. Крім того, рівень його розвитку вирішальним чином визначає стан продовольчої забезпеченості населення та соціально-економічний стан у країні. На продукти харчування і товари, одержувані із сільськогосподарської сировини, населення нині витрачає до 60% сімейного бюджету.

Це зумовлює важливість здійснення запланованих перетворень в агропромислового виробництві.

За роки реформ здійснено масове роздержавлення сільсько-господарських підприємств, товаровиробники стали власниками не тільки засобів виробництва, а й виробленої продукції. Багатоукладна економіка в сільському господарстві стала реальністю. Відмова від централізованого планування, розподіл землі та основних засобів – ось віхи стихійного реформування агропромислового комплексу без урахування всіх об'єктивних чинників для переходу до ринкової економіки, які стали причиною серйозної кризи в цій важливій сфері економіки. Відхід держави від економічного регулювання у 90-ті роки минулого століття спричинив за собою інфляцію, що переходила у галопуючу, зниження рівня життя населення, особливо сільського, та споживання продуктів харчування власного виробництва при зростанні продовольчого та промислового імпорту більш ніж на 40%.

Дана проблематика в умовах транзитивної економіки залишається недостатньо вивченою, що зумовлює необхідність продовження поглиблених досліджень в даному напрямку. Характерною рисою цієї проблематики є також фрагментарність, що знаходить прояв у розгляді одного або кількох регулюючих механізмів, наприклад, планування бюджетної підтримки або міжбюджетних відносин. Отже, єдиної комплексної концепції здійснення процедур державного регулювання щодо розвитку та стимулювання агропромислового виробництва, що включає найбільш ефективні підходи до формування і використання інструментів системи управління АПК, поки ще не вироблено.

Беззаперечним є той факт, що агропромислове виробництво – це органічна ланка національної економіки, яка безпосередньо чи опосередковано пов'язана з більшістю галузей економіки. Природна родючість землі та віддаленість ринків збуту продукції (обумовлюють диференціальну ренту I і II) також підвищують його залежність від стану транспортної системи, наявності зерносховищ, овочесховищ і холодильників. Не менш міцний його зв'язок і з галузями життєзабезпечення селян: житловим будівництвом, електро- та газопостачанням, освітою й охороною здоров'я. З розвитком

суспільства такі зв'язки стають більш затребуваними, різноманітними і складними. Саме тому не може бути процвітаючої України без належної уваги до агропромислового виробництва³².

До того ж досвід розвинених країн ринкової економіки підтверджує, що для агропромислового виробництва як основи продовольчого забезпечення повинні бути сформовані виняткові умови розвитку. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, Париж), частка допомоги держави в доходах фермерів тривалий час становила в Австралії 15%, США – 30, Канаді – 45, країнах загального ринку – 49, Австрії – 52, Швеції – 59, Японії – 66, Фінляндії – 71, Норвегії – 77, Швейцарії – 80%³³.

У розвинених країнах сільське господарство є однією з пріоритетних галузей економіки, про що свідчать державні програми його підтримки. В Україні ж агрегований розмір державної підтримки сільського господарства нині не перевищує 4%, а частка витрат у консолідованому бюджеті на його розвиток скорочена від 23,2% у 1990 р. до 2,4% – в 2011 р.

За низької технічної оснащеності вітчизняного агропромислового виробництва, яка набагато нижче, ніж у фермерів Західної Європи і США, наявне 5-кратне перевищення коефіцієнта вибуття тракторів над коефіцієнтом поновлення, по зернозбиральній і кормозбиральній техніці більш як утричі, більш ніж утричі скоротилося внесення мінеральних добрив, значно знижений обсяг використання хімічних засобів захисту рослин³⁴.

³² Непочатенко О. О. Теоретичні і практичні аспекти державної підтримки аграрного сектора економіки / О. О. Непочатенко, А. Ф. Головчук, Фінансово-економічні проблеми стабільного розвитку економіки України / під ред. А. Ф. Головчука, О. О. Непочатенко (Ч. 1). – Умань: – ВПЦ «Візаві». – 2010. – С. 175–183.

³³ Саблук П. Т. Глобалізація і продовольство: монографія / П. Т. Саблук, О. Г. Білорус, В. І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с.

³⁴ Стецюк П. А. Еволюція форм і методів державної підтримки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників / П. А. Стецюк // Фінанси в процесі реформування агропромислового виробництва; за ред. М. Я. Дем'яненка. – К.: ІАЕ УААН. – 2002. – С. 48–68.

Закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію не відшкодовують витрати на купівлю засобів виробництва. Погіршується використання земельних ресурсів, знижується поголів'я худоби, не на повну потужність працюють підприємства переробної промисловості, погіршується соціально-економічне становище населення. Диспаритет цін на продукцію сільського господарства і промисловості набув перманентного характеру³⁵. Через відсутність мотивації розвитку агропромислового виробництва виникають труднощі зі збутом вітчизняної продукції. Майже половина сільгосппродукції виробляється в селянських господарствах. Відбувається дискваліфікація недавно сильної частини населення.

Інтервенція імпортного продовольства на український ринок продовжує залишатися високою. Нині продовольча залежність від зарубіжних країн становить понад 35%. Крім того, сприятливі природно-кліматичні умови, досконала технологічна база, значна державна підтримка, яку одержують зарубіжні аграрії, позбавили українських виробників шансів на успіх у суперництві з іноземними конкурентами. Однак інтеграція світової економіки на шляху економічного, соціального і технологічного прогресу вимагає підвищення ролі держави в агропромисловому виробництві, що забезпечує населення продовольством. У цьому зв'язку слід зазначити, що в Україні помітно посилилась увага держави до аграрного сектору та його проблем.

За період реформ прийнято понад вісімдесят законодавчих актів³⁶. Тим не менше, практика реформування агропромислового комплексу свідчить про відсутність системного підходу в питаннях державного регулювання цього найважливішого сегменту економічного простору.

³⁵ Бородіна О. М. Державна підтримка сільського господарства: концепція, механізми, ефективність / О. М. Бородіна // [http:// www. ief.org. ua/ Arjiv EP/Borodina106.pdf](http://www.ief.org.ua/ArjivEP/Borodina106.pdf).

³⁶ Гудзь О. Є. Механізми прямої фінансової підтримки сільськогосподарського виробництва / О. Є. Гудзь // Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: монографія [Дем'яненко М. Я., Саблук П. Т., Скупий В. М. та ін.]; за ред. М. Я. Дем'яненка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 49–58.

Еволюційний хід розвитку капіталізму довів неможливість автоматичного відновлення економічної рівноваги і створення умов для динамічного зростання продуктивних сил в умовах функціонування ринкових принципів³⁷. У нашій країні, на наше переконання, є всі умови, щоб перетворити агропромислове виробництво в один із локомотивів національної економіки та реалізувати ці унікальні можливості у взаємозв'язку з сучасними наукомісткими і високотехнологічними галузями, транспортом, паливно-енергетичним комплексом. Вітчизняне сільське господарство може сповна забезпечити населення країни основними видами продовольства, а в перспективі стати одним із гарантів світової продовольчої безпеки³⁸.

Систематизація теорій про роль держави в економіці дала змогу класифікувати моделі регулювання економіки, що засвідчило найбільшу ефективність в умовах світової кризи і реформ кейнсіанської моделі порівняно з монетаристської. Її принципи покладено в основу соціально-економічної політики урядів США, Великобританії та інших західних країн. Широке застосування кейнсіанської моделі, що отримала назву „планованого і регульованого капіталізму”, відзначено з 50-х до середини 70-років ХХ ст. Тому цілком правомірно вважати, що при формуванні нової моделі механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва необхідно врахувати кейнсіанську модель, яка для аграрної галузі виявилася б виключно пріоритетною³⁹.

У зв'язку з цим державна допомога повинна враховувати специфічні особливості агропромислового виробництва, його

³⁷ Ковалюк О. М. Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики): монографія / О. М. Ковалюк. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, – 2002. – 396 с.

³⁸ Амбросов В. Я. Забезпечення державної підтримки сільськогосподарського виробництва в умовах членства України у СОТ / В. Я. Амбросов, В. М. Онегіна. – К.: – Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 16–18.

³⁹ Карпенко Г. Г. Государственное регулирование аграрного сектора экономики: теория, методология, практика / Г. Г. Карпенко. – Ставрополь: Изд-во СевКавГТУ, 2010. – 366 с.

роль у національній економіці, а механізм державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва повинен мати системний і комплексний підхід. Одна з особливостей агропромислового виробництва, що вимагає значних інвестицій, – це розгляд його як складної біотехнологічної природної системи. Земля є не тільки основним засобом виробництва, але і предметом праці, тому постає потреба здійснення державних великомасштабних заходів з докорінного поліпшення її використання. Як свідчить аналіз земельного фонду України, в його структурі сільськогосподарські угіддя займають 69,3%, у т. ч. рілля – 54,8, багаторічні насадження – 1,6, луки і пасовища – 12,9%. Земельний фонд України характеризується наявністю ґрунтів із високою біопродуктивністю, в структурі яких переважають найбільш родючі землі. В основному землеробство України ведеться на чорноземних ґрунтах і ґрунтах чорноземного типу – 61,4% площі орних земель.

Обмеженість площі продуктивних земель робить їх об'єктом особливої охорони. Проте якісний стан продуктивно використовуваних земель погіршується, наростають темпи подальшої деградації ґрунтів. Так, 43% площі земель з осушувальною мережею мають підвищену кислотність, 7,6% – засолені, а 13% – заболочені. На 80% зрошуваної землі зафіксовано процеси техногенного підтоплення, а ураженість процесами вторинного засолення спостерігається на 11–25% загальної площі поливних земель.

Неоднорідність і стандартність земельних ділянок, розосередження об'єктів сільгоспвиробництва в просторі, використання мобільної техніки вимагають значних витрат енергетичних ресурсів для переміщення робочих агрегатів.

За роки реформ помітно знизився рівень забезпеченості технікою і машинно-тракторним парком та його моральний і фізичний знос. Середній термін використання обладнання перевищує 20 років, водночас у країнах світу – не більше восьми, а забезпеченість тракторами і комбайнами майже в 5 разів менша, ніж у США і втричі, ніж у Канаді. Сезонність агропромислового виробництва зумовлює потребу в середньо- і довгострокових

кредитних ресурсах, а його прибутковість безпосередньо залежить від складних природно-кліматичних умов.

Рівень агропромислового виробництва впливає на стан продовольчої безпеки країни. Ввезення продовольчих товарів збільшилося з 2,4 млрд (у 2000 р.) до 10,4 млрд дол. (у 2011 р.), перевищивши за обсягом експорт в 4 рази. Водночас експорт зерна зумовив послаблення кормової бази, особливо птахівництва та свинарства.

Значно знизилася забезпеченість населення білком тваринного походження – за різними оцінками, від однієї третини до майже половини від рекомендованих норм харчування на душу населення.

Протягом трансформаційного періоду перманентно спостерігається диспаритет цін. Якщо в 2000 р. можна було придбати зернозбиральний комбайн, реалізувавши при цьому 305 т зерна, то в 2011 р. – вже втричі більше. Це співвідношення свідчить про те, що держава не вирішила головну проблему – паритет цін, що негативно позначається на енерго- та фондоозброєності й техніко-технологічному рівні та модернізації агропромислового виробництва. Повна відсутність регулювання цін на промислову продукцію для сільського господарства призвела до зниження товарності зерна на 10,5%; насіння олійних культур разом із соняшником – майже на 22%; худоби та птиці на забій – більш як на 30%.

Нерозвиненість ринкової інфраструктури не дає змоги агропромислового виробництву бути інвестиційно-привабливим, а наповненість аграрного ринку сільськогосподарськими товарами за відсутності ринкових каналів для їх збуту створює помилкове враження перевиробництва продуктів.

Продовжує знижуватися рівень витрат на оплату праці в структурі собівартості агропромислової продукції, її рівень наблизився до 18%. Порогом зубожіння населення прийнято вважати 10–12%. Як наслідок, рівень якості життя на селі знаходиться в критичному стані з огляду на реальний розмір оплати праці (на 50% нижче від рівня по економіці). Поглиблюється майнове розшарування суспільства, тому праця в сільському господарстві стає непрестижною і непривабливою. Простежується інерційність

в адаптації до змінних економічних умов, оскільки часто реформування аграрного сектору не доводилося до логічного завершення, закінчувалося глибокою кризою в галузі, погіршенням соціально-економічного стану сільського населення, що вплинуло на формування недовіри з його боку до будь-яких державних новацій сільського життя, посилення міграційних процесів, ускладнення демографічного стану в сільській місцевості, що позначилося на кадрових ресурсах галузі.

Аграрний сектор, зважаючи на специфічні особливості, не здатний бути конкурентоспроможним в умовах ринкової економіки. Необхідність активної ролі держави у функціонуванні економічних процесів зумовлена потребою у вирівнюванні зовнішніх екстерналій, що впливають на галузь, і нездатністю ринкового механізму вирішувати державні завдання. Свідченням відсутності самовідтворювальної функції є частка витрат несільськогосподарських галузей у вартості продовольства, що реалізується кінцевому споживачеві, в середньому вона становить 20–25%, а за деякими переробними галузями доходить до 80–90%, водночас у США, Франції, Великобританії, країнах Скандинавії через високий рівень індустріалізації сільського праці, інтеграції і концентрації виробництва вона досягає 70–75%. Варто було б в Україні довести це співвідношення не менше ніж до 50:50, щоб виробнику продукції залишалася хоча б половина її ринкової ціни.

Дослідження сучасних концепцій регулюючого впливу держави на агробізнес у розвинених країнах ринкової економіки й Україні дозволило виявити низку особливостей системи державного регулювання, зокрема, соціально-еколого орієнтованої в країнах ЄС, жорстко регульованої в США та ринково орієнтованої в Україні. З причини відсутності чіткості в питаннях регулювання в умовах ринкових відносин, як у визначенні функцій управління, так і організаційних структур, доцільно окреслити напрями удосконалення механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва за трьома взаємопов'язаними блоками. Перший з них оптимізує та деталізує функції спеціалізованого органу управління, посилюючи тим самим його регулюючий вплив. Другий – охоплює схему моделі

його організаційної структури з виділенням підсистем, що сприяють прискореному розвитку ринкової інфраструктури й адаптації агропромислового комплексу до ринкових реалій, а також його модернізації через застосування управлінських моделей у ринковій економіці. У третій блок входить розробка моделі регулювання процесів агропромислової інтеграції та кооперації.

Поняття „механізм державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва” визначає сукупність науково-практичних і організаційних заходів, що реалізуються органами публічної влади у певних сферах життєдіяльності агропромислового комплексу й особливостей їх повноважень у державній системі регулювання. Одним із найважливіших методів цього механізму є продовження надання державної підтримки аграрного сектору після вступу України до Світової організації торгівлі. Удосконалення складових державної підтримки та її архітектура, співвіднесені за типами „кошиків”, мають бути спрямовані на забезпечення ефективного конкурентоспроможного функціонування аграрного сектору й мають бути наближені до умов світового ринку. Специфіка теоретичної та емпіричної бази дає змогу означити наукову проблематику, суть якої полягає в тому, щоб виокремити раціональні методи та інструменти, які сприятимуть ефективному державному регулюванню агропромислового виробництва, стимулюючи при цьому його розвиток і забезпечуючи стабільний фінансовий стан економічних суб’єктів агросфери в умовах кризи й економічних трансформацій. У цьому зв’язку істотне значення має принцип гарантованості державної підтримки для сталого розвитку агропромислового виробництва.

Реалізація комплексу наданих пропозицій орієнтована на перехід до гнучкого механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва. Низька його економічна ефективність, вимушений імпорт продовольчого зерна в нашу країну, після активного його експорту, активізували наукову дискусію щодо пошуку напрямів гармонізації податкової політики та застосування податкових важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва.

Нині в галузях агропромислового виробництва України спостерігається ситуація, коли високе податкове навантаження можна вважати однією із стрижневих проблем його розвитку. Водночас це послаблює конкурентоспроможність економічних суб'єктів які займаються агропромисловим виробництвом, та негативно впливає на ефективність їх господарської діяльності.

Варто відмітити, що проблеми, притаманні системі оподаткування в галузях агропромислового виробництва України, полягають не стільки у високих податкових ставках, скільки у нерівномірності податкового навантаження. Тому не менше уваги необхідно приділити розгляду та дослідженню, пошуку певного регуляторного механізму щодо врегулювання податкового навантаження між усіма платниками податків економічних суб'єктів АПВ.

Надвисоке податкове навантаження в Україні пояснюється тим, що у процесі аналізу використовують неправильну базу порівняння – податку на прибуток, сплачений прибутковими підприємствами, із фінансовими результатами економічних суб'єктів за усіма галузями АПВ.

Оподаткування за ринкових умов є чи не найважливішим фінансовим методом, уміло використовуючи який, держава може досягти бажаних результатів. Його використовують із найдавніших часів, а точніше – з появою держави. Водночас запровадження податків мало надзвичайно важливе прогресивне значення для розвитку суспільства. При цьому слід пам'ятати, що податки є дуже небезпечним інструментом у розпорядженні держави.

„Без наукової концепції податкової політики, – зазначає О.Д. Василик, – вони можуть перетворитися на гальмо економічного розвитку. Концепція податкової політики держави має містити обґрунтовані висновки про вплив оподаткування на результати господарської діяльності підприємств і організацій, обсяг, напрями і характер інвестицій, розмір і структуру фонду споживання, галузеву і територіальну структуру економіки”⁴⁰.

⁴⁰ Василик О. Д. Державні фінанси України: навч. посіб. / О. Д. Василик. – К.: Вища шк., 1997. – С. 68.

Для досягнення якнайбільшої ефективності оподаткування необхідно користуватися принципами його побудови, найважливішими серед яких є стимулювання підприємницької виробничої та інвестиційної діяльності.

У кожній конкретній ситуації необхідно або запроваджувати пільги, або (як це є нині з пільгами на ПДВ в Україні) їх скасувати. Запровадження великої кількості податків в Україні, а також завищення ставок окремих податків (наприклад, ПДВ, податок на прибуток, прибутковий податок із громадян та ін.) не стимулювало розвиток вітчизняного підприємництва.

Особливо загострилася ситуація із застосуванням такого принципу оподаткування як „рівність”. Використання на практиці цього принципу зігнорувало класичні вимоги до оподаткування, закладені ще Адамом Смітом. Розглядаючи водночас і наступний принцип – „соціальної справедливості”, можна відмітити, що в Україні ці принципи не використовуються повною мірою.

Адам Сміт вважав, що „громадяни кожної держави повинні брати участь у підтримці своєї держави по можливості та відповідно до доходів, які вони одержують під охороною держави”⁴¹.

Тривалий час в Україні нехтували також таким важливим принципом оподаткування, як „стабільність” – забезпечення незмінності податків і зборів та їхніх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року. У 1992–1996 рр. часто змінювали і кількість податків, і їхні ставки. Також не завжди дотримували принципу економічної обґрунтованості – запровадження податків і зборів (обов'язкових платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами – через різні об'єктивні та суб'єктивні причини. Оподаткування досягло такого рівня, коли агропромислове виробництво стає не вигідною сферою вкладення капіталу, затримує його структурну перебудову.

Нині система оподаткування суб'єктів АПВ в Україні знаходиться на стадії пошуку оптимального поєднання структури податків, співвідношення податкового навантаження на виробни-

⁴¹ Василик О. Д. Теорія фінансів / О. Д. Василик. – К.: НІОС, 2001. – С. 201.

цтво продукції, його переробку і реалізацію. Оскільки різні підкомплекси, що виробляють сільськогосподарську продукцію (зерно, м'ясо, молоко та ін.), у даний час мають неоднаковий рівень рентабельності й умови для конкуренції після вступу України до СОТ, доцільно використовувати диференційований підхід до основних галузей агропромислового виробництва.

Перехід до ринкових відносин спричинив введення умовної податкової системи. Використовуючи податки, пільги і фінансові санкції, держава висуває однакові вимоги до підприємств АПВ щодо ведення господарства. Склад податкових і неподаткових платежів суб'єктів агропромислового виробництва в бюджет досить широкий і складний⁴².

Такий високий рівень оподаткування – характерна риса фінансової кризи. Акцентуючи увагу на неможливості точного визначення межі загального рівня оподаткування агропромислового виробництва, водночас наголошуємо на необхідності дослідження тенденції взаємозв'язку між розвитком економіки, частиною податкових надходжень до бюджету і структурою податків, щоб запобігти негативній дії податків або згладити їх у певній економічній ситуації.

Оскільки система оподаткування прямо чи опосередковано впливає практично на всі сфери суспільного життя, то економічна теорія з метою визначення критерію ефективності податкових важелів пропонує використання групи індексів і показників. Для з'ясування такого стану оцінюють динаміку зміни величини доходів бюджету щодо ВВП, використовуючи класичні коефіцієнти еластичності та динаміки податків.

⁴² Білостоцька В. Податкове навантаження в Україні / В. Білостоцька, І. Островецький // *Фінанси України*, 2002. – № 12. – С. 111–117; Гудзь О. Є. Податкова політика у системі державного регулювання України / О. Є. Гудзь // *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Серія: Фінанси і кредит. – 2011. – № 2 (31). – С. 9–15; Корнус В. Податкове навантаження та купівельна спроможність населення в економіці України / В. Корнус // *Вісник НБУ*, 2005. – № 7. – С. 35–37; Меламед М. Валовий внутрішній продукт України та його податковий потенціал / М. Меламед // *Вісник НБУ*. – 2005. – № 5. – С. 24–33; Василик О. Д. Державні фінанси України: навч. посіб. / Л. Д. Василик. – К.: Вища шк., 1997. – С. 25.

Коефіцієнт еластичності податкових надходжень (ELAST) показує відносні зміни їх обсягу за чинної податкової системи, яка залишається незмінною щодо відносної зміни бази оподаткування, а також виводить пряму залежність між економічною ефективністю підприємств, національної економіки і рівнем оподаткування. Податкові важелі впливають на економічну ефективність виробництва внаслідок зміни його обсягів, що характеризується рівнем чистого національного продукту⁴³.

Показники ефективності податкових важелів можна розділити на загальні та часткові. До часткових показників ефективності податкових важелів можна віднести такі, як: рівень оподаткування окремих господарських операцій або укладених угод, окремих видів діяльності, масштаби пільгового оподаткування господарства і коефіцієнт оподаткування його прибутку.

До загальних показників належать: збільшення або зменшення загальної суми податкових платежів в абсолютному виразі і темпи зростання загального розміру податкових платежів підприємств за звітний або попередній рік; рівень оподаткування, податкоємність діяльності та податкова квота підприємства.

В Україні рівень податкового навантаження оцінюється порізному. Майже всі експерти, які займаються оцінкою інвестиційного клімату в агропромисловому виробництві України, вважають, що він є несприятливим, оскільки оподаткування реального сектору економіки надто обтяжливе⁴⁴. Воно пригнічує процеси економічного відтворення, а економічні суб'єкти АПК можуть функціонувати рентабельно лише за умов приховування своїх доходів від оподаткування.

З іншого боку, в міжнародній практиці для оцінки рівня податкового навантаження використовують податковий коефіцієнт, який розраховують як відношення суми сплачених податків, включаючи обов'язкові відрахування на соціальне страхування,

⁴³ Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання: Кол. монографія у двох томах. Т.2 / За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2001. – С. 13.

⁴⁴ Білостоцька В. Податкове навантаження в Україні / В. Білостоцька, І. Островецький // Фінанси України, 2002. – № 12. – С. 111–117.

до ВВП у ринкових цінах⁴⁵. За розрахунками, цей критерій в Україні низький рівень податкового навантаження. Нині вітчизняні суб'єкти господарювання АПВ розглядають питання розміру податкового навантаження в площині конкурування з тіньовим сектором економіки⁴⁶.

Основний вплив рівня податкового навантаження на агропромислове виробництво розкривається в межах функціонування неформальної та „тіньової” (нелегальної) економіки, оскільки вибір економічними суб'єктами на користь ведення нелегального агропромислового бізнесу не залежить від тиску з боку системи оподаткування. За результатами кореляційно-регресійного аналізу виявлено, що істотний вплив на результативні змінні мають сплата фіксованого сільськогосподарського податку та розмір податкового навантаження в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Одним із вагомих факторів, що впливають на ВВП, є розмір сплачених податків у розрахунку на 100 грн виручки від реалізації продукції⁴⁷. Збільшення показника ваги податкового тягара на 1% призводить до зменшення рівня рентабельності на 0,55%, а збільшення показника ваги податкового тягара на 1% приведе до зменшення залишку прибутку на 6,2 тис. грн.

Законодавчо встановлене податкове навантаження можна визначити як договір між суспільством і державою: платник податків сплачує до бюджету частку своїх доходів, держава належним чином виконує свою частину зобов'язань – забезпечує платників податків суспільними благами. Виходячи з цього можна виокремити дві основні моделі такої угоди. Економічні суб'єкти отримують невеликі послуги від держави і сплачують невисокі податки – в обсягах близько 30% ВВП. Згідно з іншою моделлю – загальноєвропейською, економічні суб'єкти сплачують 60 або 70% ВВП, однак за це вимагають від держави надання

⁴⁵ Меламед М. Валовий внутрішній продукт України та його податковий потенціал / М. Меламед // Вісник НБУ. – 2005. – № 5. – С. 24–33.

⁴⁶ Корнус В. Податкове навантаження та купівельна спроможність населення в економіці України / В. Корнус // Вісник НБУ. – 2005. – № 7. – С. 35–37.

⁴⁷ Гудзь О. Є. Податкове регулювання розвитку агросфери в Україні [Електронний ресурс] / О. Є. Гудзь // Ефективна економіка – 2012. – № 1. – С. 21–26. – Режим доступу до журналу: <http://www.economy.nayka.com.ua>.

широкого спектру послуг високої якості⁴⁸. В Україні спостерігається доволі невіддалене поєднання зазначених вище моделей: велике податкове навантаження та невеликий спектр державних послуг і гарантій. Якщо не враховувати психологічні чинники проблеми ухилення від оподаткування, спостерігається певна закономірність. Вона полягає в тому, що коли зазначені компоненти суспільної угоди розбалансовані, то платник податку, порушуючи закон, ухиляється від сплати податків.

Для того, щоб мати рівень рентабельності 30%, показник ваги податкового навантаження повинен бути 38%, а розмір податкової ставки в загальній сумі виручки 0,095%. Однією з важливих складових гармонізації оподаткування агропромислового виробництва є радикальне посилення її позитивного впливу на формування повноцінних суб'єктів ринку і всієї ринкової інфраструктури, формування сприятливого інвестиційного клімату в офіційній економіці, забезпечення ефективного та безпечного вкладення капіталу, створення механізмів захисту від знецінення коштів, конкурентного середовища як механізму реалізації найбільш ефективних господарських рішень. Вносячи зміни до податкової політики, слід не забувати, що податкова система має стимулювати агропромислове виробництво, не створюючи антистимулів у економічних суб'єктів до його розвитку й ефективності.

Система оподаткування агропромислового виробництва практично регулює лише виробничу функцію сільських територій та сільського населення на шкоду всім іншим. У різних країнах на різних етапах розвитку застосовувалися неоднакові податкові важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва. Деградація агропромислового виробництва на більшій частині території України нині є закономірним наслідком однобічної орієнтації на збільшення поточних доходів бюджетів усіх рівнів.

Податкові важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва. не повинні

⁴⁸ Шолудько Д. Податкове навантаження та тінізація суспільно-економічних відносин: зв'язки, залежності, засоби протидії / Д. Шолудько, В. Попович // Зб. наук. праць Академії ДПС України, 2002. – № 3 (17).

виконувати деструктивну, руйнівну, гальмівну функцію розвитку агропромислового виробництва. Навпаки, ринковими методами стимулювати стійкий процес зближення за якістю та ціною вітчизняної продукції з кращими світовими аналогами. На наш погляд, необхідно зберегти пільговий режим оподаткування агропромислового виробництва для виходу його з системної кризи. Однак він повинен мати диференційований характер, виконувати, передусім, стимулюючу роль щодо зниження енергоємності виробництва. Забезпечивши позитивні та стабільні результати (нарощування обсягів виробництва агропромислової продукції та підвищення рівня його рентабельності не нижче рівня 35–40%), можна буде переглянути принципи система оподаткування.

Назріла необхідність формування механізмів транспарентного оподаткування агропромислового виробництва з метою припинення відхилень від їх сплати. Принцип „податки повинні платити всі” має визначальним і непорушним для всіх суб’єктів АПВ. Такий підхід до модернізації, ефективності й гармонізації податкових важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва забезпечить розв’язання проблеми через призму складних, віддалених у часі соціально-демографічних процесів на селі.

5.5. Інноваційно-інвестиційна складова розвитку агропромислового виробництва

Нині поступ агропромислового виробництва тісно пов’язаний з перспективним розвитком інформаційних технологій та здійсненням інноваційного прориву в багатьох високорозвинених секторах економіки. Світова економічна криза певною мірою вплинула не тільки на стан продовольчого забезпечення країни, але й зумовила низьку затребуваність науково-технічних досягнень в агропромисловому виробництві, знизила вплив науково-технічного прогресу на його розвиток.

У цих умовах необхідний перегляд стратегії розвитку агропромислового виробництва країни і механізмів її реалізації. Нова

стратегія повинна поєднувати в собі як активне державне регулювання, так і ринкові механізми саморегуляції. Основним чинником подолання економічної кризи і виходу на траєкторію стійкого економічного зростання в сучасних умовах повинен стати науково-технічний прогрес, який неможливий без проведення активної інноваційної політики. Інноваційна політика стає потужним важелем, за допомогою якого належить подолати спад в агропромисловому виробництві, забезпечити його структурну перебудову і наповнити ринок різноманітною конкурентоздатною агропромисловою продукцією⁴⁹.

Відповідно до нової стратегічної парадигми інноваційного розвитку агропромислового виробництва, ефективність державного регулювання залежатиме від сприйняття як головного стимулу до розвитку чинника конкурентоспроможності агропромислової продукції та зростання обсягів її виробництва для максимального насичення внутрішньо- та міжрегіональних продовольчих ринків вітчизняною продовольчою продукцією широкого асортименту й нарощування експортного потенціалу продовольства з метою адаптації вітчизняного агропромислового виробництва до світової агропродовольчої системи. Метою інноваційної діяльності можна вважати розширення асортименту продукції агропромислового виробництва, її безпечність та підвищення якості, створення нових ринків збуту та збереження традиційних ринків в Україні. Інноваційна складова розвитку агропромислового виробництва принципово відрізняється за характером, масштабами підтримки, обсягом ресурсів, необхідних для оновлення і модернізації виробничого потенціалу, на основі реалізації вітчизняних досягнень науки і техніки⁵⁰.

Другим аспектом стратегічної парадигми слід вважати організацію інноваційної діяльності з орієнтацією, передусім, на регіональні особливості й потреби в інноваціях, які визначають пріоритетні напрями розвитку регіональних агропромислових

⁴⁹ Амоша О. Інноваційний шлях розвитку України: проблеми та рішення / О. Амоша // Економіст. – 2005. – № 6. – С. 28–34.

⁵⁰ Варналій З. Регіональна інноваційна політика України: проблеми та стратегічні пріоритети / З. Варналій // Економіст. – 2007. – № 9. – С. 36–39.

виробництв. Завдання держави полягає в розробці механізмів і інструментів для стимулювання залучення фінансових ресурсів у формі інвестицій в регіональні агропромислові виробництва, підтримці соціальної сфери й розвитку інфраструктури. Інноваційна складова розвитку агропромислового виробництва обов'язково повинна передбачати раціональне поєднання державного регулювання з ринковим механізмом. Нині ще не склалися дієві ринкові механізми регулювання інноваційної діяльності, не сформовано й ефективної системи державного регулювання й підтримки інновацій в агропромисловому виробництві⁵¹.

Обов'язковою умовою забезпечення стабільних темпів економічного зростання агропромислового виробництва, підвищення якості та конкурентоспроможності продовольчої продукції є створення такої матеріально-технічної бази галузі, яка б за своїм техніко-технологічним рівнем відповідала сучасним світовим стандартам.

Наприклад, для забезпечення інноваційного розвитку агропромислового виробництва, що передбачає безперервну розробку, освоєння виробництва і виведення на ринок нових видів продукції, необхідно створити дієвий фінансово-економічний механізм інвестування технологічних змін. Розглядаючи вітчизняного споживача як первинного суб'єкта формування джерел внутрішніх інвестиційних ресурсів агропромислового виробництва, слід спрямовувати першочергові зусилля на підвищення рівня платоспроможності населення, сприяти збільшенню споживчого попиту на продовольчу продукцію і, як результат, створити умови для збільшення обсягів агропромислового виробництва й, відповідно, збільшення маси прибутку, який отримують підприємства АПВ. Розв'язання інноваційної проблеми розвитку агропромислового виробництва шляхом залучення широкого кола джерел інвестування є важливою передумовою відновлення й прискорення його розвитку. За існуючих умов необхідно здійснити відповідні заходи на законодавчому та виконавчому рівнях, які б сприяли реаль-

⁵¹ Гудзь Е. Е. Контур инновационного развития Украины в условиях кризисных деформаций экономического пространства / Е. Е. Гудзь // Вестник Гом. гос. ун-та им. П.О. Сухого. – 2012. – Вып. 2(49). – С. 80–85.

ному прискоренню вирішення науково-технічних проблем агропромислового виробництва.

Одним із механізмів забезпечення спрямування інвестицій у пріоритетні інновації агропромислового виробництва є податкове регулювання інноваційно-інвестиційної діяльності через встановлення відповідних податкових ставок і податкових пільг. Досвід розвинених країн щодо стимулювання інвестиційної діяльності свідчить про необхідність диференційованого підходу до надання цільових податкових знижок або певних пільг. Методи податкового регулювання інноваційних аспектів розвитку агропромислового виробництва можна об'єднати у чотири основні групи: запровадження диференційованих ставок оподаткування; звільнення від сплати податку на певний термін; зменшення бази оподаткування; усунення подвійного оподаткування. Застосування при оподаткуванні обгрунтованих диференційованих ставок податків залежно від розміру одержаного прибутку та рівня залучення прибутку на інноваційно-виробничі цілі підтверджує саме інвестиційний напрям при використанні певної системи оподаткування, що дає змогу активізувати інноваційну складову розвитку агропромислового виробництва⁵².

Одним із головних важелів впливу на інноваційну складову розвитку агропромислового виробництва є й амортизаційна політика. З метою активізації інноваційних процесів доцільно вжити таких заходів: проведення індексації основних засобів відповідно до темпів зростання цін з періодичністю не менше ніж один раз на рік; відмова від застосування знижувальних коефіцієнтів до норм амортизації; подолання практики вилучення амортизаційних нарахувань до бюджету; запровадження системи контролю цільового використання амортизаційних засобів на інновації в агропромислове виробництво⁵³.

⁵² Кузнецова И. Эффективность образования в инновационной системе: факторы и стратегии / И. Кузнецова // *Економіст*. – 2007. – № 9. – С. 16–21.

⁵³ Макогон Ю. Інноваційна діяльність і стратегія підвищення конкурентоспроможності продукції: міжнародний і регіональний аспект / Ю. Макогон, В. Панков // *Економіст*. – 2005. – № 6. – С. 40–48.

Певні очікування пов'язані з внесенням змін до бюджетно-пільгового та грошово-кредитного регулювання інноваційних аспектів розвитку агропромислового виробництва. Зокрема, конкретним механізмом регулювання бюджетного інвестування в агропромислового виробництві має стати реформування системи оплати праці, збільшення частки заробітної плати у витратах на виробництво продукції. Тому реалізація інноваційних проектів, впровадження яких підвищить продуктивність праці, є дуже важливою з погляду реальної можливості для зростання оплати праці в агропромислового виробництві.

Розвиток є одним із найважливіших понять в економічній теорії та традиційно пов'язується з процесом переходу до більш якісного стану, з позитивними змінами, рухом і трансформаціями цілісних систем, процесами посилення, зростання, зміцнення, поліпшення. Поняття „розвиток” почали вивчати під впливом об'єктивних обставин, воно набуло поширення як на макро-, так і на мікрорівні. Розвиток як загальноекономічна категорія є проекцією загальнонаукового розуміння розвитку на об'єкти економічної науки. Підвищення ефективності й посилення конкурентоспроможності агропромислового виробництва потребує якіснішого розв'язання проблем розвитку всіх його складових. Нові виклики, породжені світовою продовольчою кризою, водночас стають для нашої країни шансом повернення слави житниці Європи.

Водночас через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників розвиток агропромислового виробництва, а особливо ефективність його функціонування, залишаються на низькому рівні, хоча й простежуються певні позитивні зміни. Така невизначеність щодо розвитку агропромислового виробництва не могла сприяти його активному інвестуванню. Особливо актуальною є розробка систем ефективних моделей розвитку агропромислового виробництва на підґрунті створення інтенсивних інноваційних методів і застосування ресурсощадних технологій з урахуванням кризових реалій та деформацій сьогодення.

Розвиток як філософська та загальнонаукова категорія протиставляється незмінному буттю, буття є обов'язковою умовою розвитку, а розвиток є іманентним буттю. Розвиток як загально-

наукова категорія розглядається з трьох сторін: як закон, як принцип, як явище. Розвиток як закон характеризує перехід від одного буття до іншого, причому передбачається, що наступний стан буде кращим за попередній за кількісними або якісними характеристиками. Розвиток як явище є протилежним буттю, яке перебуває в незмінному стані⁵⁴. Розвиток як принцип є іманентною рисою буття, його невід'ємною характеристикою, що також зумовлює можливість подальших змін.

Зміст розвитку як загальноекономічної категорії розкривається завдяки вивченню умов його виникнення (змін, єдності та зумовленості наступного, досконалішого стану попереднім, менш досконалим), характерних рис (наявності усвідомленої або неусвідомленої мети, внутрішнього прагнення суб'єкта або об'єкта розвитку, іманентності дискретних стрибків, які на певний час створюють стан нестабільності, наявності певного механізму гомеостазису, неповної залежності від суб'єкта розвитку, безперервності та умовної дискретності), принципів та аналізу думок учених.

Розвиток агропромислового виробництва доцільно розглядати як безперервний процес, що відбувається за штучно розробленою або природною програмою як зміна його станів, кожен із яких є якісно іншим за попередній, тому в агропромисловому виробництві, як у більш складній системі, з'являються нові властивості, якості та характерні риси, розкриваються та можуть бути реалізовані нові можливості⁵⁵. Вони дають можливість агропромисловому виробництву виконувати нові функції, вирішувати принципово інші завдання, що зміцнює його позиціонування в зовнішньому середовищі та підвищує здатність протидіяти негативним впливам.

⁵⁴ Гудзь О. Є. Стратегія декомпозиції фінансової політики сталого розвитку агросфери / О. Є. Гудзь // Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: матеріали Чотирнадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів аграрників (16–17 жовт. 2012 р.). – К.: ННЦ „ІАЕ”, 2013. – С. 342–347.

⁵⁵ Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / Андрійчук В. Г. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.

У період після фінансової кризи 2008–2009 років інвестиційна діяльність в аграрному секторі економіки України помітно активізувалася. Темпи приросту обсягів вкладень в основний капітал перевищували відповідний показник по економіці (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Індекси обсягів інвестицій в основний капітал

(у % до попереднього року)

Показник	Рік					
	2005	2008	2009	2010	2011	2011 у % до 2005
Економіка України	101,8	97,4	58,5	99,4	122,4	107,1
Сільське господарство	126,8	143,2	49,8	116,4	132,1	174,3

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Збільшенню обсягів надходження інвестицій у сільське господарство України сприяло зміцнення фінансового стану підприємств і зростання власних джерел фінансування капітальних витрат.

Позитивні зміни в інвестиційних процесах у сільському господарстві стали результатом збільшення обсягів валової доданої вартості, хоча частка сільського господарства у валовій доданій вартості в економіці у 2011 р. знизилася до 9,6% проти 10,4% у 2005 р. (рис. 5.1).

Проте сучасні пропорції в міжгалузевих економічних відносинах не відповідають потребам галузі. Особливістю відтворювальних процесів в економіці є те, що частка сільського господарства у валовій доданій вартості щорічно перевищує частку галузі у сукупних інвестиціях. Сільське господарство тривалий час відігравало роль донора у розвитку економіки України, хоча останніми роками ця роль знижується.

В структурі інвестицій в економіку частка сільського господарства зросла з 5,3% у 2005 р. до 7,6% у 2011 р., а темпи приросту інвестицій в аграрному секторі перевищували відповідні показники по економіці.

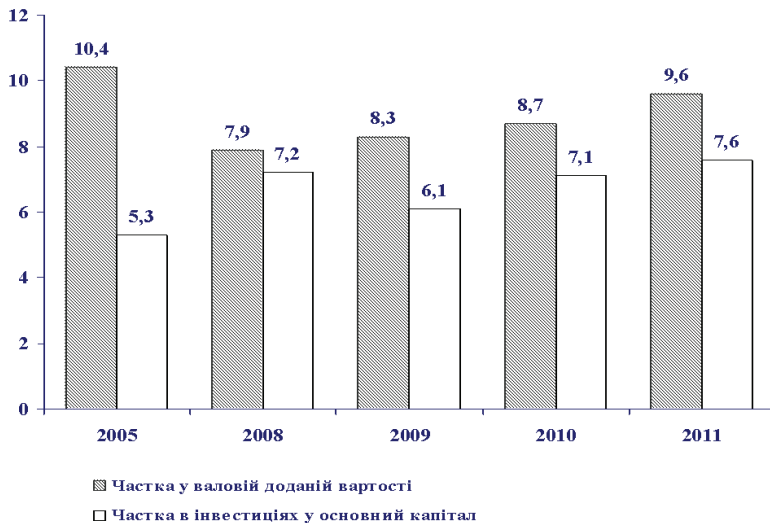


Рис. 5.1. Частка сільського господарства у ВДВ та в інвестиціях в економіці, %

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

У 2011 р. в сільському господарстві України освоєно 18 млрд грн інвестицій, проте розрахунки в порівнянних цінах свідчать, що рівень докризового 2008 р. досягнуто лише на 77%.

Останніми роками в сільському господарстві України помітно зменшилися обсяги залучення іноземних інвестицій, а у 2011 р. відбувся їх відтік з галузі, у той час як у докризові роки за рахунок коштів іноземних інвесторів формувалося 7–8% сукупних інвестицій в аграрній економіці. Водночас у 2012 р. обсяги іноземних інвестицій в сільському господарстві порівняно з попереднім роком зросли на 16%, а в економіці України – на 8%.

Напрями та структура вкладень в аграрному секторі істотно відрізняються від інших видів економічної діяльності. Використання землі, як основного засобу виробництва в галузі, зумовлює необхідність пріоритетного вкладання коштів у технічне переоснащення виробництва і тому щорічно сільськогосподарські підприємства більше 70% інвестицій витрачають на придбання машин і

обладнання, тоді як витрати на будівельно-монтажні роботи становлять лише 22–24%. Водночас в економіці України на придбання машин, обладнання, устаткування спрямовується 42–44% сукупних інвестицій, а на будівництво – 50–52% (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

**Обсяги інвестицій в основний капітал
сільського господарства України та їх технологічна
структура**

у фактичних цінах

Показник	Рік				
	2005	2008	2009	2010	2011
Інвестиції в сільському господарстві, млрд грн	4,9	16,7	9,3	12,1	18,0
у % до загальних обсягів інвестицій по економіці	5,2	7,2	6,1	7,1	7,6
Структура інвестицій, %: будівельно-монтажні роботи	18,6	23,1	27,0	24,0	22,7
придбання машин і обладнання	76,2	72,6	66,4	70,2	71,2
інші	5,2	4,3	6,6	5,8	6,1

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Нині сільське господарство України є однією з важливих прибуткоутворюючих галузей матеріального виробництва. Завдяки збільшенню обсягів виробництва та експорту сільськогосподарської продукції, а також сприятливій ситуації на внутрішньому і зовнішньому продовольчих ринках фінансовий результат у галузі в 2011 р. становив 25 млрд грн, що в економічному потенціалі України склало 21%, у 2010 р. цей показник становив майже 30%. Завдяки цьому норма прибутку в сільському господарстві України у середньому за 2008–2011 рр. становила 4,2%, в економіці 1,3%, у промисловості – 3,4, а будівництво і торгівля були збитковими (рис. 5.2).

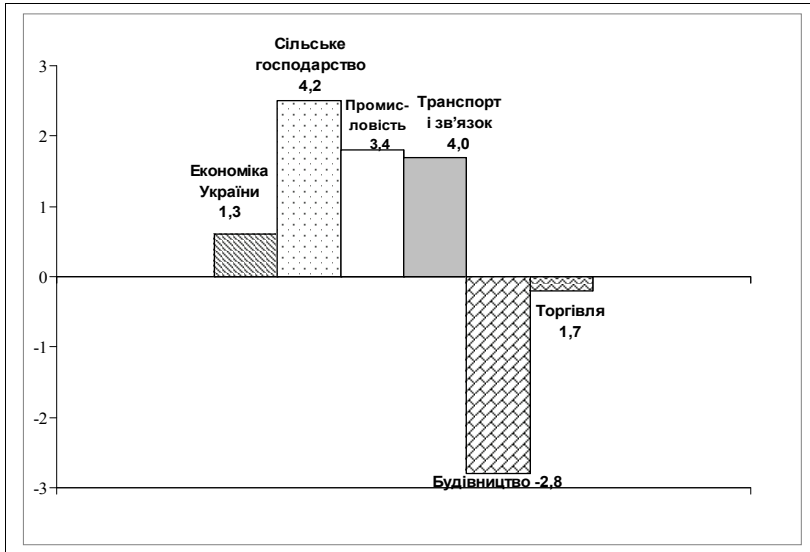


Рис. 5.2. Норма прибутку в економіці та за видами економічної діяльності в середньому за 2008–2011 рр. (включаючи вартість землі), %

Джерело: За даними балансів підприємств.

Сільське господарство має значні можливості для підвищення ролі в економіці. Ці можливості зосереджені у малих і середніх сільськогосподарських підприємствах та особистих селянських господарствах. Прискорення темпів інвестиційного забезпечення і підвищення рівня капіталооснащеності як рослинництва, так і особливо тваринництва є необхідною умовою зростання ролі аграрного сектору в економічному розвитку України.

Розвиток агропромислового виробництва руйнує його рівновагу. Дослідження типового стану агропромислового виробництва, дії закону ентропії, визнання перебування агропромислового виробництва в різні періоди функціонування в рівноважному і нерівноважному станах дали можливість встановити, що рівновагу функціонування агропромислового виробництва та в його взаємозв'язках із зовнішнім середовищем слід вважати частковим випадком, окремим станом у конкретний момент або достатньо нетрива-

лим станом, тому що постійні зміни зовнішнього середовища потребують відповідної реакції агропромислового виробництва, яке не є авторівноважною системою⁵⁶.

Розвиток агропромислового виробництва тісно переплітається з іншими поняттями та характеристиками – потенціалом агропромислового виробництва, конкуренцією, конкурентоспроможністю агропромислового виробництва, його економічною безпекою, адаптацією до зовнішнього середовища, реорганізацією, реструктуризацією, економічними інтересами тощо.

Для формування гносеологічного поля розвитку агропромислового виробництва доцільно використати модель ядра та захисного поясу І. Лакатоса, у якій парадигма розвитку спирається на фундаментальні поняття, що є її аксіомами й основою подальших розробок, припущень, гіпотез і висновків. Ядром гносеологічного поля розвитку агропромислового виробництва є низка теоретичних положень (емерджентна цілісність агропромислового виробництва як системи, діада „самоорганізація – хаос”, визнання для агропромислового виробництва більш характерним стану динамічної, а не статичної рівноваги, а окремі стани статичної нерівноваги або (особливо) статичної рівноваги – проекцією траєкторії динамічної рівноваги в часі). До захисного поясу моделі варто долучити положення щодо мети розвитку агропромислового виробництва, мінливості зовнішнього середовища; визнання агропромислового виробництва в довгостроковому періоді сталою системою, у якій окремо існує взаємозв'язок у метасистемі „агропромислове виробництва – зовнішнє середовище”.

Положення теоретичної фундаментальної основи розвитку агропромислового виробництва (теорії економічного розвитку, загальної теорії систем, тектології, еволюціоніки, енвайроніки, теорій циклів, технічно-економічного розвитку суспільства та аутопойезису) дають змогу всебічно пояснити теоретичну основу та визначити економічні умови розвитку агропромислового виробництва. Положення теоретичної прикладної основи розвитку агропромис-

⁵⁶ Аграрний сектор економіки України (стан, минуле і майбутнє) / за ред. Саблука П. Т., Месель-Веселяка В. Я., Федорова М. М. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2009. – 800 с.

лового виробництва надають можливість визначити напрями дій і змоделювати поведінку економічних систем у нелінійних дисипативних середовищах⁵⁷. За результатами монографічного аналізу закони розвитку агропромислового виробництва можна розділити на чотири ієрархічні взаємопов'язані групи: загальні закони розвитку матеріальних і суспільних систем, загальні закони агропромислового виробництва, специфічні закони управління та розвитку, галузеві та функціональні закони. Зі зростанням рівня ієрархії зменшується ступінь універсальності закону, а наочність вияву збільшується.

Розвиток як явище є зовнішнім проявом розвитку агропромислового виробництва як результату, а розвиток як закон та розвиток як принцип – основою для вивчення розвитку агропромислового виробництва як його іманентної властивості. Отже, розвиток агропромислового виробництва водночас проявляє себе як процес, результат та іманентна властивість агропромислового виробництва, що безпосередньо впливає з розуміння розвитку як явища, закону та принципу⁵⁸.

Критеріями розвитку агропромислового виробництва можна вважати: наочність, потенціал майбутніх змін, керованість, залежність від ретроспективного впливу, від поточного впливу, інерційність, характер, часовий лаг між моментом виникнення та наслідками прояву, показники, за допомогою яких можна одержати кількісну характеристику.

Для формування об'єктивного уявлення про результат розвитку агропромислового виробництва доцільно використовувати сукупність базових та аналітичних показників⁵⁹. Базові показники описують масштаб та інтенсивність змін, що відбулися у функціонуванні агропромислового виробництва й викликали його перехід до якісно нового стану, а аналітичні – окремі зміни. Значення

⁵⁷ Демченков В. С. Системный анализ деятельности предприятия / В. С. Демченков, В. И. Милета. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 182 с.

⁵⁸ Погорелов Ю. С. Оцінювання та моделювання розвитку підприємства: [монографія] / Ю. С. Погорелов. – Луганськ: Глобус, 2010. – 512 с.

⁵⁹ Попов Г. Х. Эффективное управление / Г. Х. Попов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1985. – 336 с.

базових показників варто визначати за сукупністю проміжних показників та критерієм Харрінгтона. Аналітичні показники слід конструювати з використанням параметру часу, протягом якого у функціонуванні агропромислового виробництва відбулися зміни. Базові та аналітичні показники розвитку агропромислового виробництва можуть бути безрозмірними й визначатися за заздалегідь установленою шкалою або мати специфічну розмірність. Результат розвитку агропромислового виробництва визначають не лише внутрішні зміни, що відбулися, але й можливості агропромислового виробництва, для кожної з яких визначені показники, за змінами значень котрих можна говорити про появу або зміну можливості.

Розвиток агропромислового виробництва відбувається під впливом рушійних сил і чинників. Рушійна сила розглядається як узагальнена причина розвитку, має характер процесу або явища, виявляє себе переважно незалежно від управлінського впливу, сприяє розвитку агропромислового виробництва шляхом створення відповідних економічних умов. Рушійні сили розвитку агропромислового виробництва є численними. Як такі розглянуто суперечності, зміни в зовнішньому середовищі, прагнення до упорядкованості/унікнення дисбалансу, інновації, циклічність, мутацію із закріпленням і кризу.

І рушійна сила, і чинник розвитку за характером впливу є причинами розвитку. Але рушійна сила утворюється поєднанням у певній комбінації спільного впливу ряду чинників, її вплив на розвиток агропромислового виробництва є суттєвішим – вона сприяє розвитку. Рушійна сила розвитку агропромислового виробництва є більш загальним, агрегованим поняттям, ніж чинник розвитку. Характер прояву рушійних сил крізь призму чинників розвитку є різним⁶⁰.

Чинники розвитку агропромислового виробництва можуть його не лише стимулювати, але й стримувати. У такому разі чинники, впливаючи кожен окремо або в певній комбінації, утворю-

⁶⁰ Руліцька К. М. Розвиток сільськогосподарських підприємств Львівської області / К. М. Руліцька // Участь молоді в розвитку економіки та суспільства України: тези доп. II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених, Київ, 17–19 лют. 2011 р.: у 3 ч. – К.: НУХТ, 2011.–Ч. 2.–С. 41–42.

ють інгібітори розвитку агропромислового виробництва, до яких можна віднести опір змінам усередині агропромислового виробництва, незбалансованість змін окремих частин системи, опір змінам з боку зовнішнього середовища, недостатність ресурсів і можливостей, відсутність або недостатність управлінського впливу. Повністю нейтралізувати вплив інгібіторів на розвиток агропромислового виробництва неможливо, але можна його послабити, використовуючи розроблені заходи та інструменти⁶¹.

Ресурс розвитку агропромислового виробництва можна розглядати як певний об'єкт нематеріальної природи в складі агропромислового виробництва або за його межами, який визначає його здатність застосовувати матеріальні ресурси та нематеріальні активи в процесі розвитку, має управлінське спрямування, що дозволяє прямо чи опосередковано підтримувати та прискорювати процес розвитку агропромислового виробництва⁶². Ресурсами розвитку агропромислового виробництва слід вважати: стратегію, структуру, системи, інтелектуальний і людський капітал та організаційну культуру. Характеризувати їх слід за такими критеріями: природа (об'єкт або процес використання об'єкта), контрольованість, вартість зміни, час зміни, характер впливу на формування змін (прямий чи прихований). За характеристиками ресурси розвитку різняться, що зумовлює специфіку їх використання в управлінні розвитком агропромислового виробництва. Ресурси розвитку агропромислового виробництва тісно переплітаються⁶³. Характеристику тісноти зв'язку незалежно від його характеру між ресурсами розвитку агропромислового виробництва варто відстежувати за результатами структурно-логічного та причинно-наслідкового

⁶¹ Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / В. Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.

⁶² Гудзь О. Є. Стратегія декомпозиції фінансової політики сталого розвитку агросфери / О. Є. Гудзь // Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: матеріали Чотирнадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів аграрників (16–17 жовт. 2012 р.). – К.: ННЦ „ІАЕ”, 2013. – С. 342–347.

⁶³ Аграрний сектор економіки України (стан, минуле і майбутнє) / За ред. Саблука П.Т., Месель-Веселяка В.Я., Федорова М.М. – К.: ННЦ “ІАЕ” УААН, 2009. – 800 с.

аналізу попарних комбінацій видів ресурсів розвитку агропромислового виробництва.

Систему показників оцінки розвитку агропромислового виробництва доцільно будувати за певними принципами (повнота, економічність, інформаційний зв'язок, аналітичність, інтерпретованість, зіставний діапазон, ієрархічність) відповідно до встановлених вимог і за результатами їх класифікації⁶⁴.

Розвиток агропромислового виробництва доцільно оцінювати на основі комбінації оцінок кількісних та якісних змін, що відбулися у функціонуванні агропромислового виробництва, а також зміни його потенціалу. Результативна залежність між аргументами та оцінкою розвитку агропромислового виробництва є мультиплікативною. Кубічна форма моделі таких залежностей графічно спрощує, унаочнює та робить інтуїтивно зрозумілою оцінку розвитку агропромислового виробництва. Його оцінка презентується або позицією відповідної точки в кубі (векторна форма подання), або обсягом паралелепіпеда в обсязі одиничного куба (скалярна форма подання).

Модель оцінювання розвитку агропромислового виробництва може мати такий вигляд:

$$Dev = \sqrt[3]{(P_1 - P_0) \times Ch_{qual} \times Ch_{quan}}, \quad (5.1)$$

де Dev – результуючий показник оцінки розвитку агропромислового виробництва; Ch_{qual} – оцінка кількісних змін у функціонуванні агропромислового виробництва; Ch_{quan} – оцінка якісних змін у функціонуванні агропромислового виробництва; P_1 – оцінка потенціалу агропромислового виробництва на момент оцінювання; P_0 – оцінка попереднього потенціалу агропромислового виробництва.

Для використання одиничної кубічної моделі в оцінюванні розвитку агропромислового виробництва аналітичні показники моделі варто упорядкувати за п'ятьма рівнями. На першому рівні

⁶⁴ Руліцька К. М. Розвиток сільськогосподарських підприємств Львівської області / К. М. Руліцька // Участь молоді в розвитку економіки та суспільства України: тези доп. II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених, Київ, 17-19 лют., 2011 р.: у 3 ч. – К.: НУХТ, 2011. – Ч. 2. – С. 41-42.

буде результуючий показник оцінки розвитку агропромислового виробництва (у скалярній або векторній формі); на п'ятому – первинні, а на другому, третьому та четвертому – проміжні показники. Показник кожного вищого рівня моделі має формуватися на основі адитивної залежності від показників кожного нижчого рівня.

Різнострамованість первинних показників моделі дозволяє охопити різні аспекти розвитку агропромислового виробництва⁶⁵. Поєднання розрахункового й експертного методів сприяє досягненню балансу між об'єктивністю та складністю у визначенні значень первинних показників моделі. Для уникнення мультиколінеарності показників, яка може викривлювати результати оцінювання, первинні показники слід розподілити з урахуванням критеріїв орієнтації моделі між аналітичними показниками другого рівня. Поступове „згортання” показників здійснюється на базі запропонованих залежностей між первинними, проміжними та результуючими показниками моделі.

Така модель є мультиплікативною, тобто на максимізацію результуючого показника оцінки впливає не лише максимізація проміжних показників другого рівня, але й незначний розбіг між ними, що дозволяє врахувати збалансованість проміжних показників. Модель є інваріантною щодо часу оцінки. Результатом оцінювання змін потенціалу агропромислового виробництва, кількісних та якісних змін у функціонуванні агропромислового виробництва є відповідні оцінки в одиничному діапазоні, які можливо інтерпретувати як оцінку розвитку агропромислового виробництва (у векторній формі).

Для одержання єдиної скалярної оцінки розвитку агропромислового виробництва слід визначити середнє геометричне таких величин, яке й буде в одиничному діапазоні представляти його оцінку.

Оцінку розвитку агропромислового виробництва у вигляді координат певної точки у сформованому кубі слід трансформувати в дескрипторний вид виділенням окремих сегментів у ньому на основі формування діапазонів часткових показників першого рів-

⁶⁵ Попов Г. Х. Эффективное управление / Г. Х. Попов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1985. – 336 с.

ня. Не виникне ускладнень і при трансформуванні оцінки розвитку агропромислового виробництва у вигляді координат певної точки у сформованому кубі у векторну форму, перевагою якої є відображення не лише результуючого показника в розгорнутішій формі, але й проміжних показників другого рівня, що дає можливість оцінювати збалансованість розвитку.

Характеристиками такої моделі розвитку агропромислового виробництва можна вважати: простоту, наочність, універсальність, кількість урахованих чинників, гнучкість, повноту відображення можливих випадків і траєкторій розвитку, надійність і безвідмовність оцінки вхідних даних. Вони зумовлені виявленими характерними рисами моделювання розвитку агропромислового виробництва: слабка формалізованість, багатоваріантність інструменту та результату, орієнтація на забезпечення управлінської цінності та адаптованість до умов функціонування агропромислового виробництва конкретної території.

Означене моделювання розвитку агропромислового виробництва виконано з використанням припущень (обмежена керованість розвитку, його залежність від результатів взаємодії підприємства та зовнішнього середовища, прогнозованість з певною ймовірністю, наявність очевидних, чітко та однозначно ідентифікованих ознак розвитку, відсутність його прямої залежності від результатів моделювання) та обмежень (імовірний характер результатів, обмежений горизонт прогнозування, діапазонно-дескрипторний характер результатів і прив'язка до поточного стану підприємства).

Основою такого моделювання розвитку агропромислового виробництва має бути змістово-контекстуальне поле моделі, яке розглядається як візуалізована сукупність зв'язків між її змістом і контекстом та містить цільовий, контекстуальний і змістово-інструментальний аспекти моделі. Цільовий аспект відображає призначення моделі, контекстуальний аспект – її цілі, передумови та характеристики, а змістово-інструментальний аспект окреслює межі використання моделі, забезпечує її цільовий характер і включає власне модель, при розробці якої враховано спроможність агропромислового виробництва до розвитку, стратегію, вектор, базис і результат розвитку.

Такий науковий базис щодо моделювання розвитку агропромислового виробництва зумовив комплексний характер моделі розвитку агропромислового виробництва, відповідно до якого єдина модель складається з п'яти часткових: моделі спроможності агропромислового виробництва до розвитку, вибору стратегії розвитку, вибору вектора розвитку, вибору базису розвитку та результату розвитку. Часткові моделі розвитку агропромислового виробництва за змістом та функціональним призначенням, але тісно пов'язані між собою.

Модель спроможності агропромислового виробництва до розвитку за характером є мультиплікативно-ступеневою з подальшим логарифмуванням для скорочення діапазону оцінок спроможності. Її основою є комбінація характеристик агропромислового виробництва та чинників його зовнішнього середовища. Інструментальною базою моделі є нечітка логіка із вираженням антецедентів за ординальними шкалами в поєднанні з експертними оцінками. Антецеденти з трьома градаціями виражені у якісній формі. Значення семи консеквентів визначено у два етапи: на основі сценарного аналізу з використанням експертних оцінок та за результатами попереднього використання проміжної аналітичної формули.

Конкретний зміст стратегії розвитку агропромислового виробництва визначається результатами оцінювання розвитку агропромислового виробництва, завданнями розвитку, ситуацією в зовнішньому середовищі. Вибір стратегії розвитку визначається точкою в заданому просторі, яка окреслює три характеристики стратегії: забезпечення конкурентоспроможності, орієнтацію на ринку та накопичення або використання потенціалу агропромислового виробництва. Для визначення стратегії розвитку агропромислового виробництва слід обирати векторну форму, за якою координати характеристик стратегії його розвитку розглядаються в багатовимірному просторі за шкалами з антагоністичними ознаками стратегії або за шкалами з непов'язаними ознаками стратегії, щоб уникнути ефекту мультиколінеарності. У моделі вибору стратегії розвитку можна обрати двоспрямовану шкалу, для якої забезпечено рівномірний розподіл консеквентів. Такий порядок вибору страте-

гії розвитку агропромислового виробництва дає можливість використовувати як кількісні моделі визначення консеквентів за умов дискретної або безперервної шкали антецедентів (у межах вибраних діапазонів), так і якісні моделі на основі вербального опису антецедентів з використанням апарату нечіткої логіки, але без розрахунку функцій приналежності, що в даному випадку лише ускладнювало б розрахунки без підвищення їх точності та спрощення інтерпретації одержаних результатів.

Модель вибору вектора розвитку агропромислового виробництва уточнює характер та якісні характеристики процесу розвитку в межах вибраної стратегії у вигляді встановлення координат вектора розвитку.

У визначенні можливих векторів слід використати критерії типології розвитку агропромислового виробництва, що мають вагу в управлінні розвитком: характер змін (еволюційний і революційний розвиток), спрямованість змін (екстенсивний та інтенсивний розвиток), домінуючі перетворення (субстратний, структурний, організаційний, функціональний розвиток), динаміка змін (прогресія, дегресія, пульсація та незмінність), можливість цілеспрямованого впливу на розвиток (повністю керований, керований, слабокерований, некерований). Для вираження характеристик вектора розвитку доцільно обрати двоспрямовану обмежену шкалу. Координати вектора розвитку агропромислового виробництва визначають з використанням трьох принципів зв'язку координат вектора з певними характеристиками функціонування агропромислового виробництва та його зовнішнього середовища: цільового зворотного зв'язку, раціонального обмеження та квазіапріорного вибору. Графічно вибраний вектор розвитку агропромислового виробництва можна презентувати у комбінованій просторово-символьній формі, а аналітично – у традиційній векторній формі з дескрипторним поданням координат.

Модель вибору базису розвитку дає можливість окреслити напрям дій, виконання яких реалізує вибрану стратегію в межах якісних обмежень процесу розвитку агропромислового виробництва. Базис розвитку агропромислового виробництва (один або кілька – продукт, ринок, технологія) вибирають за результатами аналі-

зу сукупності виділених чинників, за допомогою перебирання градацій антецедентів, визначення консеквента з використанням експертних оцінок із подальшим підтвердженням висновків за допомогою аналітичної функції. Для кожного з можливих базисів розвитку агропромислового виробництва можна використати базовий показник, що визначає доцільність вибору.

Розглянуті часткові моделі узагальнюються в моделі результату розвитку агропромислового виробництва. Вона призначена для представлення результату розвитку агропромислового виробництва за вибраними характеристиками його процесу, вектора, стратегії та базису розвитку в умовах що складатимуться.

Природу розвитку агропромислового виробництва доцільно досліджувати з урахуванням класичного розуміння розвитку – як явища, закону та принципу. Спираючись на такий підхід, встановлено складну природу його розвитку, тому він водночас проявляє себе як процес, як результат та іманентна властивість агропромислового виробництва. У межах об'єктно-орієнтованого підходу розвиток агропромислового виробництва можна розглядати за змістовим підходом – як сукупність позитивних змін, що приводять до якісно нового стану агропромислового виробництва, який є результатом процесу розвитку, що відбувається завдяки спроможності агропромислового виробництва до розвитку.

Як рушійні сили розвитку агропромислового виробництва розглянуто протиріччя, зміни в зовнішньому середовищі, прагнення до упорядкованості/уникнення дисбалансу, інновації, циклічність, мутацію із закріпленням та кризу. Якісний аналіз зв'язків між ними слід розглядати за допомогою когнітивної карти, інструментом для побудови якої може бути матриця попарних порівнянь. Рушійна сила є більш загальним, агрегованим поняттям, ніж чинник: вона утворюється комбінацією впливу ряду чинників, її вплив на розвиток агропромислового виробництва є суттєвішим – вона сприяє розвитку. Чинники можуть гальмувати розвиток, формуючи його інгібітори. Їх вплив можна лише послабити з використанням певних заходів та інструментів.

За результатами аналізу моделі Пітерса-Уотермена та її адаптації визначено ресурси розвитку агропромислового виробництва.

ва: стратегія, структура, системи, інтелектуальний та людський капітал й організаційна культура. У запропонованій моделі розвиток агропромислового виробництва оцінюється на основі комбінації оцінок кількісних та якісних змін, що відбулися в агропромисловому виробництві, а також зміни його потенціалу. Сформоване змістово-контекстуальне поле моделі розвитку агропромислового виробництва містить контекстуальний, змістово-інструментальний та цільовий аспекти, у кожному з яких конкретизовано зміст моделі та її характеристики. Водночас часткові моделі розвитку агропромислового виробництва різняться за змістом і функціональним призначенням, але тісно пов'язані між собою.

ВИСНОВКИ

Реалії розвитку вітчизняного агропромислового комплексу позиціонують його як невід'ємну частину національної економіки, яка стає усе більш значимою і конкурентоспроможною. Функціонування галузі у своїй ефективності й результативності, значною мірою залежить від організації та механізмів стимулювання. Разом з цим, означений сегмент управління агропромисловим комплексом України залишається проблемним в організаційному, методологічному, інституційно-адаптивному, а також ресурсно-наповнюваному плані.

Аспекти стимулювання завжди позиціонувалися і позиціонуються як вельми значимі для системи господарського обміну, а щодо агропромислового комплексу України, то тут має місце наявність цілої гамми проблемних моментів, які слід вирішувати задля підвищення загальноекономічної ефективності й забезпечення сталого розвитку сільських територій зокрема.

Стимулювання агропромислового розвитку має свої особливості, які потрібно враховувати, але сучасна вітчизняна інституційна база не дає підстав сподіватися на конструктивну співпрацю держави й господарюючих суб'єктів.

Тривалий період здійснення господарської реформи і становлення підприємницьких форм в аграрному комплексі є одним із вагомих стимулів його розвитку. Разом з цим, галузь наділена відповідним природно-ресурсним потенціалом, сформована специфічна система управління підприємницькою діяльністю, яка консолідує засоби й інструменти стимулювання, серед яких важливу роль відіграє кооперація.

Агропромисловий комплекс характеризується сприятливими умовами для розвитку інноваційного процесу, адаптивним середовищем для передових технологій виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, проте мають місце проблеми регуляторного змісту.

Дослідження показали, що система продукування благ в агропромисловому комплексі України характеризується цілим рядом невідповідностей, зокрема щодо стимулювання й інфраструктурно-інституційного забезпечення заданого процесу. Їх потрібно вирішувати в аспекті фінансового, податкового, бюджетного й регулятивно-ринкового забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. Экономическая безопасность государства: угрозы и их отражение / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1997. – № 12. – С. 36–44.
2. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко та ін.; за ред П. І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
3. Аграрний сектор економіки України (стан, минуле і майбутнє) / за ред. Саблука П. Т., Месель-Веселяка В. Я., Федорова М. М. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2009. – 800 с.
4. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформаційно-аналіт. зб. Вип. 5 / За ред. П. Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ, 2002. – 648 с.
5. Аккерман Ф. Экономика в контексте (вопросы преподавания экономической теории) / Ф. Аккерман, О. Ананьин, Т. Вайскопф [и др.] // Вопросы экономики. – 1997. – № 2. – С. 134–147.
6. Актуальные вопросы экономики природопользования: теоретические и практические аспекты / [О. Ф. Балацкий, А. Г. Дегтяренко, О. Н. Дутченко и др.]; под ред. О. Ф. Балацкого. – Сумы: ОП ВЭО, 1990. – 172 с.
7. Актуальные проблемы современной аграрной теории и политики // Научн. тр. ВИАПИ им. А.А. Никонова; „Энциклопедия российских деревень”. – М., 2005. – Вып. 15. – 456 с.
8. Амбросов В. Я. Забезпечення державної підтримки сільсько-господарського виробництва в умовах членства України у СОТ / В. Я. Амбросов, В. М. Онегіна. – К.: – Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 16–18.
9. Амоша О. Інноваційний шлях розвитку України: проблеми та рішення / О. Амоша // Економіст. – 2005. – № 6. – С. 28–34.
10. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / Андрійчук В. Г. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
11. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / И. Ансофф. – СПб.: ПИТЕР, 1999. – 423 с.

12. Балацький О. Екологічний менеджмент: проблеми і перспективи становлення та розвитку / О. Балацький, В. Лук'янічін, О. Лук'янічіна // Економіка України. – 2000. – № 5. – С. 67–73.

13. Бард В. С. Финансово-инвестиционный комплекс: теория и практика в условиях реформирования российской экономики / Бард В. С. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 304 с.

14. Бахтарі Е. Роль теореми Коуза в становленні нового інституціоналізму в другій половині ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. екон. наук / Е. Бахтарі. – К., 2006. – С. 57, 157.

15. Беренштейн Б. Л. Напрями активізації біржового ринку / Б. Л. Беренштейн, О. П. Комарніцька // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 112–116.

16. Білостоцька В. Податкове навантаження в Україні / В. Білостоцька, І. Островецький // Фінанси України, 2002. – № 12. – С. 111–117.

17. Благодатний В. І. Структурні зрушення в АПК України в умовах реформування: закономірності, тенденції, напрями / Благодатний В. І., Мармуль Л. О. // Основні напрями високоєфективного розвитку порефор-менового агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 292–297.

18. Бланк И. А. Управление денежными потоками / Бланк И. А. – К.: Ника-Центр, Эльга. – 2002. – 736 с.

19. Большая Советская энциклопедия. Т. 9 / гл. ред. А. М. Прохоров – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 514 с.

20. Борисенко З. М. Основи конкурентної політики : підручник / З. М. Борисенко. – К.: Таксон, 2004. – С. 42.

21. Борисов А. Б. Большой экономический словарь / А. Б. Борисов. – М.: Книжный мир, 2001. – 896 с.

22. Борисова В. А. Організаційно-економічний механізм страхування / В. А. Борисова, О. В. Огаренко – Суми: Видавництво “Довкілля”, 2001. – 194 с.

23. Бородіна О. М. Державна підтримка сільського господарства: концепція, механізми, ефективність [Електронний ресурс] / О. М. Бородіна. – Режим доступу: [http:// www.ief.org.ua/ Arjiv _EP/Borodina106.pdf](http://www.ief.org.ua/Arjiv_EP/Borodina106.pdf).

24. Ботвіна Н. О. Проблеми розвитку страхового ринку України / Н. О. Ботвіна // Розвиток економіки України в умовах глобалізації: Всеукр. наук.-практ. конф.: зб. наук. робіт. – Х. – 2011. – №5 (102). – С. 77–79.
25. Варга В. Роль государства в рыночном хозяйстве / В. Варга // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 10. – С. 70–79.
26. Варналій З. Регіональна інноваційна політика України: проблеми та стратегічні пріоритети / З. Варналій // Економіст. – 2007. – № 9. – С. 36–39.
27. Варганов А. С. Экономическая диагностика деятельности предприятия: организация и методология / А. С. Варганов. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 82 с.
28. Василик О. Д. Державні фінанси України: навч. посіб. / Василик О. Д. – К.: Вища шк., 1997. – 384 с.
29. Василик О. Д. Теорія фінансів / Василик О. Д. – К.: НІОС, 2001. – 416 с.
30. Васильчак С. В. Кооперація як складова розвитку українського села / С. В. Васильчак, О. Р. Жидяк // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 34–38.
31. Васьківська К. В. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій: наукові основи, стан і перспективи: монографія / К. В. Васьківська, І. В. Сембай. – Львів: ПАІС, 2009. – 196 с.
32. Васюренко О. В. Банківські операції / О. В. Васюренко. – К.: Знання, 2004. – 324 с.
33. Васюренко О. В. Фінансове управління потребує точного визначення окремих понять / О. В. Васюренко, Г. М. Азаренкова // Фінанси України. – 2003. – № 1. – С. 28–33.
34. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
35. Вітковський М. П. Посилення ролі держави при переході до ринку / М. П. Вітковський // Економіка АПК. – 2007. – № 7. – С. 134.

36. Вітчизняні зернові найактивніше купують в ЄС [Електронний ресурс]. – Доступно з: <http://minagro.gov.ua/uk/node/4141>.

37. Вложиться в Днепр: как зернотрейдеры реанимируют речное судоходство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cfts.org.ua/articles/vlozhitsya_v_dnepr_kak_zernotreydery_reanimiruyut_rechnoe_sudokhodstvo_48.

38. Вольский А. Н. Индустриальная, инновационная и инвестиционная независимость / А. Н. Вольский // Экономист. – 1999. – № 4. – С. 34.

39. Воскобійник Ю. П. Правове забезпечення діяльності товарних бірж в Україні / Ю. П. Воскобійник // Економіка АПК. – 2006. – № 1. – С. 122–128.

40. Гаманкова О. О. Ринок страхових послуг України, методологія, практика : [монографія] / Гаманкова О. О. – К. : КНЕУ, 2009. – 284 с.

41. Геєць В. Бажаю подальших успіхів / В. Геєць // Конкуренція. Вісник Антимонопольного комітету України. – К., 2004. – С. 326.

42. Глава «Гермес-Трейдінг»: сегодня КПД Днепра – 5 процентов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cfts.org.ua/articles/glava_germes_treyding_segodnya_kkd_dnepra_5_protsentov_532.

43. Гладій М. В. Розвиток АПК України (регіональні особливості) / М. В. Гладій. – Львів, 2002. – 290 с.

44. Глущенко К. П. Интегрированность российского рынка: эмпирический анализ / К. П. Глущенко. – М.: EERC, 2004. – 84 с.

45. Горбунов А. Р. Управление финансовыми потоками и организация финансовых служб предприятий, региональных администраций и банков / Горбунов А. Р. – М. : Анкил, 2000. – 224 с.

46. Господарський кодекс України : офіц. вид. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 12.

47. Гудзь Е. Е. Контур инновационного развития Украины в условиях кризисных деформаций экономического пространства /

Е. Е. Гудзь // Вестник Гом. гос. ун-та им. П.О. Сухого. – 2012. – Вып. 2(49). – С. 80–85.

48. Гудзь Е. Е. Особенности становления и тенденции развития интеграционных процессов в АПК Украины: финансовый аспект / Е. Е. Гудзь // Интеграция и дезинтеграция в агропромышленном комплексе экономики: традиционный и инновационный подходы. – М.: ООО «НИПКЦ Восход-А», 2009. – 925 с.

49. Гудзь Е. Е. Повышение конкурентоспособности АПК Украины с помощью интеграционных процессов: финансовый механизм / Е. Е. Гудзь ; матер. II Междунар. науч.-практ. конф. „Экономический рост Республики Беларусь: глобализация, инновационность, устойчивость”. – Минск: БГЭУ. – 2009. – Т. 2. – 368 с.

50. Гудзь О. Є. Вплив державної фінансової підтримки на формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств / О. Є. Гудзь // Экономика и управление. – 2007. – № 3. – С. 123–129.

51. Гудзь О. Є. Декомпозиція методології дослідження економіки природокористування агросфери / О. Є. Гудзь // Экономика Крыма. – 2010. – № 4(33). – С.195–199.

52. Гудзь О. Є. Діагностика забезпечення сільськогосподарських підприємств фінансовими ресурсами / О. Є. Гудзь // Вісник Харк. нац. техн. ун-ту сільського господарства: Економічні науки. Вип. 55. – Х.: ХНТУСГ, 2007. – С. 261–267.

53. Гудзь О. Є. Ідентифікація та діагностика платоспроможності в сільськогосподарських підприємствах / О. Є. Гудзь : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (у заочній формі) „Сучасні проблеми фінансів підприємств в агробізнесі та шляхи їх вирішення”. – К.: ННЦ „ІАЕ” – 2011. – С. 27–29.

54. Гудзь О. Є. Методичні підходи щодо здійснення фінансової діагностики в агроформуваннях / О. Є. Гудзь // Збірник наукових праць Черкаського держ. технол. ун-ту. Серія: Економічні науки. Вип. 23: У 3-х ч. / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси: ЧДТУ, 2009. – Ч. I. – С. 9–14.

55. Гудзь О. Є. Механізм забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств / О. Є. Гудзь // Вісник Харк. нац. техн. ун-ту сільського господарства: Економічні науки. Вип. 50. – Х.: ХНТУСГ, 2007 р. – С. 90–94.

56. Гудзь О. Є. Механізми прямої фінансової підтримки сільськогос-подарського виробництва / О. Є. Гудзь // Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: монографія [Дем'яненко М. Я., Саблук П. Т., Скупий В. М. та ін.]; за ред. М. Я. Дем'яненка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 49–58.

57. Гудзь О. Є. Модернізація методичних підходів фінансового прогнозування діяльності агроформувань до умов кризових деформацій / О. Є. Гудзь // Облік і фінанси АПК. – 2009. – № 3. – С. 125–129.

58. Гудзь О. Є. Модернізація механізму кредитних субсидій підприємств АПК / О. Є. Гудзь // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 59–62.

59. Гудзь О. Є. Напрями удосконалення державної підтримки кредитного забезпечення галузі тваринництва / О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 49–56.

60. Гудзь О. Є. Податкова політика у системі державного регулювання України / О. Є. Гудзь // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Фінанси і кредит. – 2011. – № 2 (31). – С. 9–15.

61. Гудзь О. Є. Податкове регулювання розвитку агросфери в Україні [Електронний ресурс] / О. Є. Гудзь // Ефективна економіка – 2012. – № 1. – С. 21–26. – Режим доступу до журн.: <http://www.economy.nauka.com.ua>.

62. Гудзь О. Є. Податкові важелі державного регулювання інноваційно-інвестиційних процесів агроформувань / О. Є. Гудзь // Агросвіт. – 2012. – № 3. – С. 9–13.

63. Гудзь О. Є. Проблеми управління фінансовими потоками в сільськогосподарських підприємствах / О. Є. Гудзь // Економіка и управление. – 2007. – № 2. – С. 107–113.

64. Гудзь О. Є. Стратегія декомпозиції фінансової політики сталого розвитку агросфери / О. Є. Гудзь // Стратегія

розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: матеріали Чотирнадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів аграрників (16–17 жовт. 2012 р.). – К.: ННЦ „ІАЕ”, 2013. – С. 342–347.

65. Гудзь О. Є. Сучасний вимір банківського кредитування суб'єктів аграрної сфери в умовах кризових деформацій економічного простору / О. Є. Гудзь // Економіка та держава. – 2009 р. – № 11. – С. 22–24.

66. Гудзь О. Є. Територія екологічного агрострахування: можливості та нові горизонти / О. Є. Гудзь // Вісник Сумськ. нац. аграр. ун-ту. Серія: Фінанси і кредит. – 2012. – № 1 (32). – С. 23–29.

67. Гудзь О. Є. Фінансові проблеми розвитку аграрного виробництва / О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 73–78.

68. Гудзь О. Є. Територія екологічного агрострахування: можливості та нові горизонти / О. Є. Гудзь // Вісник Сумського нац. аграр. ун-ту. Серія: Фінанси і кредит. – 2012. – № 1 (32). – С. 23–29.

69. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. II / Даль В. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1955. – 780 с.

70. Данько М. Теоретико-методологічний аспект визначення трансакційних витрат / М. Данько // Економічна теорія. – 2007. – № 1. – С. 36–46.

71. Дейнеко Л. В. Стан, просторовий розвиток харчової промисловості України [Електронний ресурс] / Л. В. Дейнеко, П. М. Купчак. – Режим доступу: http://www.agroin.org/statti/deyneko_3.html.

72. Дем'яненко М. Я. Національна система державної підтримки аграрного сектору в умовах членства України в СОТ / М. Я. Дем'яненко // Облік і фінанси АПК. – 2008. – № 3. – С. 11–16.

73. Дем'яненко М. Я. Оцінка кредитоспроможності агроформувань (теорія та практика) : моногр. / М. Я. Дем'яненко, О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 302 с.

74. Дем'яненко М. Я. Проблемні питання державної політики фінансової підтримки сільського господарства / М. Я. Дем'яненко // Економіка АПК. 2011. – №7. – С. 67–72.

75. Дем'яненко М. Я. Стан державної фінансової підтримки сільського господарства / М. Я. Дем'яненко, Ф. В. Іванина // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку / за ред. П. К. Канінського. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – С. 233–235.

76. Демченков В. С. Системный анализ деятельности предприятия / В. С. Демченков, В. И. Милета. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 182 с.

77. Деньги, кредит, банки: учебник / под ред. О. И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 178 с.

78. Днопоглиблювальним роботам на Дніпрі бути! // Агропрофі. – 2014. – 31 січ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agroprofi.com.ua/statti/1079-dnopoglibljivalnim-robotam-na-dnipri-buti.html>.

79. Доповідь на розширеній нараді з питання «Про стан справ у сфері ціноутворення та заходи щодо забезпечення цінової стабільності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/faces/472b4dc3b3533>.

80. Евстигнеев В. Р. Финансовый рынок в переходной экономике / Евстигнеев В. Р. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 240 с.

81. Економіка підприємства / Беа Ф., Дихтл Е., Швайтнер М. – Київ, 1998.

82. Економіка підприємства: підручник / за заг. ред. С.Ф. Покропивного. – Вид. 2-ге, переробл. та доповн. – К.: КНЕУ, 2005. – 528 с.

83. Економічна енциклопедія. У 3-х т. Т. 3. – К.: Академія, Тернопіль: Академія народного господарства. – 2002. – 952 с.

84. Економічна енциклопедія: в 3-х т. [редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.] – Т. 2. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 848 с.

85. З переробкою та сховищами втрат менше // Уряд. кур'єр. – 2013. – 3 верес. <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/z-pererobkoyu-ta-shovishami-vtrat-menshe/p/>.

86. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 року № 469/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>.

87. Зубкова А. В. Приемы антикризисного менеджмента (практическое пособие для бизнесменов и студентов) / А. В. Зубкова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2008. – 398 с. (Высшее образование).

88. Иванов В. В. Финансовые потоки в логистических системах / В. В. Иванов, С. П. Кусакин, Е. Ю. Гутарева // Логинфо. – 2001. – № 9. – С. 8–11.

89. Измалков С. Теория экономических механизмов / С. Измалков, К. Сотен, М. Юдкевич // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 4–26.

90. История экономических учений: (современный этап) : учебник; под общ. ред. А. Г. Худокоромова. – М.: ИНФРА-М, 1999. – С. 209–210.

91. Камышанская М. Государственная собственность в транзакционной экономике Украины: автореф. дисс. ... канд. экон. наук / М. Камышанская. – Донецк, 2004. – С. 17.

92. Карпенко Г. Г. Государственное регулирование аграрного сектора экономики: теория, методология, практика / Г. Г. Карпенко. – Ставрополь: Изд-во СевКавГТУ, 2010. – 366 с.

93. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних першорівнів у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 452 с.

94. Кириленко О. П. Формування інституту місцевих фінансів і місцевих бюджетів України / О. П. Кириленко // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту імені В. Гнатюка. Серія економічна. Вип. 8. – 2001. – С. 76–81.

95. Кісіль М. І. Тенденції та напрями активізації аграрного інвестиційного процесу / М. І. Кісіль // Економіка АПК. – 2002. – № 4. – С. 66–69.

96. Кіреєв О. І. Казначейське обслуговування місцевих бюджетів / О. І. Кіреєв // Фінанси України. – 2005. – № 5. – С. 34–36.

97. Клокар О. О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: ретроспективний та перспективний аналіз ефективного розвитку [Електронний ресурс] / О. О. Клокар. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/simpoz3/48.pdf>.

98. Князева Е. Г. Принципы и инновационные элементы страховой защиты предприятия / Е. Г. Князева // *Фундаментальные исследования*. – 2008. – № 2. – С. 127–128.

99. Коваль О. А. Розвиток страхової діяльності в аграрному секторі економіки України / О. А. Коваль // *АгроСвіт*. – 2008. – № 22. – С. 38–41.

100. Ковальов Д. Кількісна оцінка рівня економічної безпеки підприємства / Д. Ковальов, І. Плетнікова // *Економіка України*. – 2006. – № 4. – С. 35–40.

101. Ковалюк О. М. Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики): монографія / О. М. Ковалюк. – Львів: Видавничий центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2002. – 396 с.

102. Коласс Б. Управление финансовой деятельностью предприятия. Проблемы, концепции и методы: учеб. пособие для вузов / [пер. с франц.; под ред. Я. В. Соколова]. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997. – С. 550.

103. Конюховський П. В. Микроэкономическое моделирование банковской деятельности / Конюховський П. В. – СПб.: Питер. – 2001. – С. 147.

104. Коренева О. Г. Вплив податкової політики на забезпеченість підприємств обіговими коштами / О. Г. Коренева // *Фінанси України*. – 1999. – № 2. – С. 115–118.

105. Коренюк П. І. Менеджмент навколишнього природного середовища / П. І. Коренюк. – Дніпропетровськ: Національна гірнична академія України, 2001. – 222 с.

106. Кормнов Ю. Ориентация экономики на конкурентоспособность / Ю. Кормнов // *Экономист*. – 1997. – № 1. – С. 25.

107. Корнус В. Податкове навантаження та купівельна спроможність населення в економіці України / В. Корнус // *Вісник НБУ*. – 2005. – № 7. – С. 35–37.

108. Кравцов А. Г. Аналіз перспектив впровадження логістичних підходів у сферу АПК / А. Г. Кравцов // Вісн. Харків. нац. техн. ун-ту сільського госп-ва ім. Петра Василенка. – Х.: ХНТУСГ, 2013. – Вип. 136: «Системотехніка і технології лісового комплексу. Транспортні технології». – С. 272–278.

109. Кручок С. Грошова оцінка підприємства як цілісного майнового комплексу на основі його бухгалтерського балансу / С. Кручок // Економіка. Фінанси. Право. – 2001. – № 6. – С.28–30.

110. Кудінова О. Г. Роль ресурсів сільськогосподарських підприємств у розвитку аграрного сектора економіки / О. Г. Кудінова // Вісник СНАУ. Серія „Фінанси і кредит”. – 2009. – № 1 (26). – С. 375–380.

111. Кузнецова И. Эффективность образования в инновационной системе: факторы и стратегии / И. Кузнецова // Економіст. – 2007. – № 9. – С. 16–21.

112. Куліш М. Ю. Особливості наповнення ринку м'яса в південному регіоні / Куліш М. Ю., Топіха І. Н., Червен І. І. // Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 299–304.

113. Лаврик У. В. Вдосконалення класифікації підходів до економічної оцінки природних ресурсів / У. В. Лаврик // Научные труды ДонНТУ. Серія: Экономическая. Вип. 31-1. – С.257–261.

114. Лівінський О. М. Державне управління і ціноутворення в ринкових умовах / О. М. Лівінський // Економіка та держава. – 2005. – № 3. – С. 6–9.

115. Львовчкін С. В. Фінансовий механізм макроекономічного регулювання / С. В. Львовчкін // Фінанси України. – 2000. – № 12. – С. 25–33.

116. Макогон Ю. Інноваційна діяльність і стратегія підвищення конкурентоспроможності продукції: міжнародний і регіональний аспект / Ю. Макогон, В. Панков // Економіст. – 2005. – № 6. – С. 40–48.

117. Меламед М. Валовий внутрішній продукт України та його податковий потенціал / М. Меламед // Вісник НБУ. – 2005. – № 5. – С. 24–33.

118. Мец В. О. Економічний аналіз фінансових результатів та фінансового стану підприємства: навч. посіб. / В. О. Мец. – К.: Вища шк., 2003. – 278 с.

119. Мишкін Ф. С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ризиків / Мишкін Ф. С. – К.: Основи. – 1999. – 364 с.

120. Морозюк Н. В. Шляхи подолання бідності сільського населення України [Електронний ресурс] / Н. В. Морозюк, А. О. Ярковий. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/6042/1/Doc3.docx>.

121. Мочерный С. Рента / С. Мочерный // Економічна енциклопедія. У 3-х т. Т. 3. – К., 2000.

122. Навроцький С. А. Соціально-економічні аспекти страхування АПК / С. А. Навроцький – Суми: Видавництво “Довкілля”, 2004. – 316 с.

123. Непочатенко О. О. Теоретичні і практичні аспекти державної підтримки аграрного сектора економіки / О. О. Непочатенко, А. Ф. Головчук // Фінансово-економічні проблеми стабільного розвитку економіки України; під ред. А. Ф. Головчука, О. О. Непочатенко (Ч. 1). – Умань: – ВПЦ «Візаві». – 2010. – С. 175–183.

124. Несподіване падіння перевалювання зернових [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agrotimes.net/journals/article/nespodivane-padinnya-perevalyuvannya-zernovih>.

125. Никольский П. С. Финансы в системе хозяйственного механизма управления промышленностью / П. С. Никольский. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 128 с.

126. Никольский С. А. Аграрный курс России (мировоззрение реформаторов и практика аграрных реформ в социально-историческом, экономическом и философском контекстах) / С. А. Никольский. – М.: Колос-С, 2003.

127. Новиков А. В. Формирование системы оценки стоимости бизнеса на предприятии [Електронний ресурс] / А. В. Новиков. – Режим доступу: <http://free-dissert.com/kandidat/66-ekonomika-i-upravlenie-narodnym-hozyajstvom /550-formirovanie-sistemy-ocenki-stoimosti-biznesa-na-predpriyatii>.

128. Опарін В. М. Фінанси (загальна теорія): навч. посіб. / В. М. Опарін. – К.: КНЕУ, 1999. – 164 с.
129. Організація зберігання, переробки та реалізації продукції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroua.net/economics/documents/category-122/doc-199/>.
130. Основи економічної теорії: [підруч.] / за ред. С. В. Мочерного. – Тернопіль: АТ: «Тарнекс», 1993. – 688 с.
131. Основы экономической теории: учеб.-метод. пособие ; под. ред. Р.Н. Нуреева // Вопросы экономики. – 1996. – № 5. – С. 116–117.
132. Офіційний сайт Державної служби статистики України: www.ukrstat.gov.ua.
133. Офіційний сайт Національного банку України: <http://www.bank.gov.ua>.
134. Пашковский В. С. Кредитно-расчётный механизм в системе управления отраслью / Пашковский В. С. – М.: Финансы, 1980. – 144 с.
135. Пашута М. Т. Прогнозування та макроекономічне планування : [навч. посіб.] / М. Т. Пашута, А. В. Калина. – К.: МАУП, 1998. – 192 с.
136. Пересада А. А. Інвестиційне кредитування: навч. посіб. / А. А. Пересада, Т. В. Майорова. – К.: КНЕУ, 2002. – 272 с.
137. Плущевская Ю. Исследование финансовых потоков в российской экономике / Ю. Плущевская, Л. Старикова // Вопросы экономики. – 1997. – № 12. – С. 119.
138. Погорелов Ю. С. Оцінювання та моделювання розвитку підприємства: [монографія] / Ю. С. Погорелов. – Луганськ: Глобус, 2010. – 512 с.
139. Поддєрьогін А. М. Інновації та їх фінансове забезпечення в харчовій промисловості України [Електронний ресурс] / А. М. Поддєрьогін, А. В. Корнилюк. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?>
140. Попов Г. Х. Эффективное управление / Г. Х. Попов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1985. – 336 с.
141. Про схвалення Транспортної стратегії України на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України

від 20.10.2010 р. № 2174-р // Уряд. кур'єр. – 2010. – № 240. – 22 груд.

142. Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання: Кол. монографія у двох томах. Т. 2 / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2001. – С. 13.

143. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – 2-е изд., исправл. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 478 с.

144. Ревенко А. Цінові реалії й індексні перспективи / А. Ревенко // Дзеркало тижня. – 2007. – № 48 (677).

145. Регулювання сільського господарства та АПК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vuzlib.net/dre/14.htm>.

146. Реформа предприятия и управление финансами: учеб.-метод. пособ. для российского бизнеса / С. В. Ильдеменов, О. И. Дранко и др. – М.: ИСАРП, 1999. – С. 12.

147. Ринкова трансформація економіки АПК: Кол. монографія у 4 ч. / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. – Ч. 3: Фінансово-кредитна система. – К.: ІАЕ, 2002. – 477 с.

148. Руліцька К. М. Розвиток сільськогосподарських підприємств Львівської області / К. М. Руліцька // Участь молоді в розвитку економіки та суспільства України: тези доп. II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених, Київ, 17–19 лют. 2011 р.: у 3 ч. – К.: НУХТ, 2011. – Ч. 2. – С. 41–42.

149. Русан В. М. Щодо підвищення ефективності використання інструментів регулювання аграрного ринку / В. М. Русан. Аналіт. зап. – НІСД. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1520/>.

150. Рутгайзер В. М. Оценка стоимости бизнеса / В. М. Рутгайзер. – М.: Маросейка, 2007. – 448 с.

151. Саблук П. Т. Глобалізація і продовольство: монографія / П. Т. Саблук, О. Г. Білорус, В. І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с.

152. Саблук П. Т. Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 6.

153. Саблук П. Т. Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 3–16.

154. Савчук В. П. Финансовый менеджмент предприятий: прикладные вопросы с анализом деловых ситуаций / В. П. Савчук. – К.: Издательский дом “Максимум”, 2001. – 600 с.

155. Семенкова Е. В. Ценные бумаги в системе финансовых потоков / Семенкова Е. В. – М.: РЭА им. Г.В. Плеханова, 1998. – 76 с.

156. Семенова А. Ю. Економічний механізм управління сільсько-господарським підприємством: теоретико-методологічний аспект / А. Ю. Семенова // Вісник Полтавської держав. аграр. академії. – 2012. – № 3. – С.186–190.

157. Сільське господарство України за 2009 рік. Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2010. – С. 75–85.

158. Скібіцький О. М. Антикризисный менеджмент: навч. посіб. / Скібіцький О. М. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.

159. Скоробогата Л. В. Оцінка та технології обліку економічного потенціалу діяльності підприємств: автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.06.04 – бухгалтерський облік, аналіз та аудит / Л. В. Скоробогата. – К., 2005. – 21 с.

160. Словарь русского языка. Т. II. – М.: Изд.-во Русский язык, 1983. – 752 с.

161. Смит А. Теория нравственных чувств / Смит А. – М.: Республика, 1997. – 352 с.

162. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1984 – 1600 с.

163. Сокиринська І. Г. Концепція економічної діагностики та її роль в управлінні підприємством / І. Г. Сокиринська // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 1 (14). – С. 147–151.

164. Соколовская З. Н. Диагностика хозяйственных ситуаций в деятельности предприятия: монография / З. Н. Соколовская. – Одесса: ОЦНТ и ЭИ; ОКФА, 1995. – 120 с.

165. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 80 с.

166. Статистичний бюлетень за січень 2011 року. – 2011. – № 2. – С. 122–137.

167. Стецюк П. А. Еволюція форм і методів державної підтримки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників / П. А. Стецюк // Фінанси в процесі реформування агропромислового виробництва; за ред. М. Я. Дем'яненка. – К.: ІАЕ УААН. – 2002. – С. 48–68.

168. Стецюк П. А. Фінансові проблеми розвитку аграрного виробництва / П. А. Стецюк, О. Є. Гудзь // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 73–78.

169. Стецюк П. А. Формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств / П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 111–116.

170. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 рр.) "Шляхи Європейської інтеграції" / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 247.

171. Теоретические и методологические основы развития аграрного рынка Беларуси. – Минск: Центр аграрной экономики Института экономики НАН Беларуси. – 2006. – 340 с.

172. Теория финансов: учеб. пособ. / Н. Е. Заяц, М. К. Фисенко, Т. Е. Бондарь и др. – 2-е изд., стереотип. – Мн.: Высш. шк., 1998. – 368 с.

173. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. – К.: ННЦ „Інститут аграрної економіки”, 2005. – С. 40, 324.

174. Трегобчук В. М. Економічні проблеми відтворення і модернізації ресурсного потенціалу АПК / В. М. Трегобчук // Економіка АПК. – 1999. – №1. – С. 54–57.

175. Україна: Поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України: 2000 рік // Уряд. кур'єр. – 2000. – 23 лют. – С. 8.

176. Укрзалізниця готує замовлення для вітчизняних виробників рухомого складу. 15.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=247300777.

177. Ульяновченко О. В. Екологічні й економічні умови використання ресурсного потенціалу в аграрному секторі / О. В. Ульяновченко // Агросвіт. – 2007. – № 10. – С. 6–11.

178. Финансовый механизм воздействия на производство. – М.: Финансы, 1972. – 240 с.

179. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – [2-ге вид. із доповн.]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986.

180. Харрис Л. Денежная теория [пер. с англ., общ. ред и вступ. сл. В. М. Усоскина] / Л. Харрис. – М.: Прогресс. – 1990. – С. 15.

181. Царев В. В. Внутрифирменное планирование / В. В. Царев. – СПб.: Питер, 2002. – 496 с.

182. Цінова ситуація на споживчому ринку основних продовольчих товарів у січні – травні 2009 року / Міністерство аграрної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/page/?8300>.

183. Цінова ситуація на споживчому ринку основних продовольчих товарів у січні – травні 2011 року / Міністерство аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/page/?8300>.

184. Шевченко С. В. Особливості механізму державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію в зарубіжних країнах / С. В. Шевченко // Вісн. Сумського нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка та менеджмент». – 2009. – Вип. 5 (36). – Суми. – С. 59–64.

185. Шеремет А. Д. Финансы предприятий: учеб. пособ. / А. Д. Шеремет, Р. С. Сайфулин. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 342 с.

186. Шолудько Д. Податкове навантаження та тінізація суспільно-економічних відносин: зв'язки, залежності, засоби протидії / Д. Шолудько, В. Попович // Зб. наук. праць Академії ДПС України, 2002. – № 3 (17). – С 39-43.

187. Штулер Г. Г. Функціональний аспект системи управління витратами [Електронний ресурс] / Г. Г. Штулер. –

Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2009_27/statti/3_2.htm.

188. Шубравська О. В. Розвиток ринку молока і молочної продукції: світові тенденції і вітчизняні перспективи / О. В. Шубравська, Т. В. Сокольська // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 2. – С. 80–93.

189. Шульц С. Л. Ціновий чинник інтегрованості економічного простору України / С. Л. Шульц // Регіональна економіка. – 2008. – № 2 (48). – С. 12–24.

190. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Шумпетер Й. – М.: Прогресс, 1992. – 254 с.

191. Якубовський М. М. Фінансування програм державного рівня: проблеми та шляхи удосконалення / М. М. Якубовський, Ю.Ф. Шкворець // Фінанси України. – 2000. – № 12. – С. 3–15.

192. Ясенецький В. Сховища для зерна / В. Ясенецький // Пропозиція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.propozitsiya.com/?page=149&itemid=645&number=18>.

193. Garber P. Managing Risk to Financial Markets from Capital Flows: the Role of Prudential Regulation // International Journal of Economics. – 1999, July, v. 1. – P. 119-131.; Garber P. Derivatives in International Capital Flows. Cambridge, NBER, 1998. – 36 p.

194. <http://minagro.gov.ua/ru/node/5760>.

195. <http://www.agrotimes.net/journals/article/nespodivane-padinnya-perevalyuvannya-zernovih>.

196. Michael Kenn, Yitae Kim & Ricardo Varsano. The “Flat Tax(es)”: Principles and Evidence. The IMF Working Paper. Sept. 2006, at <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp06218.pdf>.

197. The Economics of International Taxation (Tax Foundation ed., 2002), <http://www.taxfoundation.org/research/show/153.html>.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ	5
1.1. Еволюція концепцій і методологічних положень механізмів стимулювання розвитку економічних систем.....	5
1.2. Механізми стимулювання розвитку агропромислового виробництва	19
1.3. Господарська реформа і становлення підприємницьких форм в аграрному секторі.....	39
1.4. Економіка розвитку агропромислового комплексу національної економіки	55
РОЗДІЛ 2. АГРОПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО У СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІЙ СИСТЕМІ РОЗВИТКУ ТА СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ	73
2.1. Сучасні стан і природно-ресурсний потенціал розвитку агропромислового виробництва України.....	73
2.2. Управління підприємницькою діяльністю в агропромисловому виробництві	84
2.3. Організаційно-економічні засади стимулювання і розвиток сільськогосподарського виробництва в умовах конкурентного ринку	104
2.4. Коопераційний механізм господарського стимулювання в агробізнесі	126
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК І РЕГУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	144
3.1. Інноваційні, соціально-економічні та фінансові аспекти ефективності аграрного комплексу	144
3.2. Перспективи і ризики інтеграційних процесів у формуванні ефективності агропромислового виробництва...	167
3.3. Державне регулювання й оцінка ефективності агропромислового виробництва	188

3.4. Інфраструктурний механізм і ціноутворення на сільськогосподарську продукцію	200
РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВІ МЕХАНІЗМИ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА.....	215
4.1. Фінансово-економічний механізм стимулювання агропромислового виробництва та інституційна складова його функціонування	215
4.2. Податкове навантаження та його вплив на розвиток агропромислового виробництва України.....	245
4.3. Бюджетні важелі та система страхового захисту розвитку АПВ.....	255
4.4. Науково-методологічні засади ефективного функціонування аграрного ринку в дослідженнях і розробках вітчизняної науки.....	271
4.5. Концептуальні засади прогнозування розвитку агропромислового виробництва та оцінка проблем його інвестування	284
РОЗДІЛ 5. БАНКІВСЬКЕ КРЕДИТУВАННЯ ТА ПОДАТКОВО-БЮДЖЕТНА ПІДТРИМКА РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА.....	304
5.1. Стан та тенденції банківського кредитування стимулювання розвитку АПВ	304
5.2. Бюджетне стимулювання та кредитні важелі фінансово-економічного механізму розвитку агропромислового виробництва	316
5.3. Фінансово-економічний механізм управління фінансовими потоками	325
5.4. Напрями удосконалення механізму державного регулювання та податкових важелів стимулювання АПВ	337
5.5. Інноваційно-інвестиційна складова розвитку агропромислового виробництва	352
ВИСНОВКИ	373
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	375

Наукове видання

Мазур Геннадій Федорович

**ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕХАНІЗМИ
СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ
АГРОПРОМИСЛОВОГО
ВИРОБНИЦТВА**

Монографія

Редактор

Технічний редактор А.М. Артеменко

Комп'ютерна верстка П.О. Таран

Підписано до друку 26.12. 2014. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 24,6. Обл.-вид. арк. 21,7. Тираж 300 пр. Зам.

Видання та друк – Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»
03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Сер. ДК № 2065 від 18.01.2005 р.

